



T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

TEFTÂZÂNÎ VE SA‘DÎNÎ ADLI ŞERHİ

Nihat Tari

Diyarbakır 2015

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Arap Dilive Belagatı Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

TEFTÂZÂNÎ VE SA‘DÎNÎ ADLI ŞERHİ

Nihat Tari

Danışman
Doç. Dr. Mehmet Cevat Ergin

Diyarbakır 2015

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "Teftâzânî ve *Sa'dînî* Adlı Şerhi" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece Dicle Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin 1 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

.../.../ 2015

Nihat Tari

KABUL VE ONAY

Nihat Tarı tarafından hazırlanan "Teftâzânî ve *Sa'dînî* Adlı Şerhi" adındaki çalışma, .../.../ 2015 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalında **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak oybirliği ile kabul edilmiştir.

[İ m z a]

Prof. Dr. Mehmet Edip ÇAĞMAR (Başkan)

[İ m z a]

Prof. Dr. Mehmet Mesut ERGİN

[İ m z a]

Doç. Dr. Mehmet Cevat ERGİN (Danışman)

ÖNSÖZ

İslâm'ın yeryüzünde yayılması ile birlikte Müslüman Araplar yabancı milletlerle karışmış; belli bir süre sonra fasîh Arapça'da "lahn" denilen dil hataları ortaya çıkmıştır. Söz konusu hataların devam ettiği takdirde dinî metinlerin yanlış yorumlanmasına yol açacağından endişe duyan Müslüman bilginler ve idareciler, çeşitli arayışlara girmiş ve Arapça gramerinin temelini oluşturan bir takım genel ilkeler belirlemişlerdir. Ebu'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) ile başlayan gayretler kısa zamanda olgunluk kazanmış ve nihâyet Sîbeveyhi (ö. 180/796) ile birlikte sistematik hale gelmiştir.

İlk dönemlerde nahiv ilmi ile içiçe işlenen sarf ilmi, Hicrî II. asrın sonlarına doğru bağımsızlığını kazanmış ve bu alanda ilk müstakil eserler vermeye başlamıştır. Daha sonraki dönemlerde sarf ilmine dair yüzlerce metin, şerh ve hâşiye şeklinde eserler kaleme alınmıştır.

Söz konusu eserlerden birisi de Tefâtânî'nin ilim hayatının ilk semeresi olan *Sa'dînî* adlı şerhidir. Bu şerh, günümüzde Türkiye'deki Doğu medreselerinde hâla okutulmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, İslâm âleminde şöhret kazanmış ve asırlarca ders kitabı olarak okutulmuş olan Tefâtânî'nin *Sa'dînî* adlı şerhini çeşitli yönleri ile inceleyip tanıtımını yapmaktır.

Şerhu't-Tasrîfi'l-'izzî, *Şerhul-'İzzî fi't-tasrîf*, *Sa'diyye* gibi pek çok isimle de bilinen bu şerh, Türkiye'nin Doğu medreselerinde daha çok *Sa'dînî* adıyla şöhret kazanmıştır. Bu nedenle bizler de çalışmamızda şerhin *Sa'dînî* ismini tercih ettik.

Çalışmamız bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde önce Arap dili gramerinin ortaya çıkışı, faktörleri ve kurucusu konuları ele alınmış ardından sarf ilminin tanımı, konusu, önemi ve kurucusu gibi konular üzerinde durulmuştur. Daha sonra sarfin geçirdiği dönemler ile diğer ilimlerle ilişkisi ve bu alanda yazılmış önemli eserlerin isim listesi müellifleri ile birlikte sunulmuştur. Son olarak da *et-Tasrîfu'l-'İzzî* ve müellifi hakkında bilgi verilmiştir.

Çalışmamızın birinci bölümünde araştırma konumuz olan *Sa'dînî* adlı şerhin müellifi Teftâzânî'nin hayatı, ilmî kişiliği ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde ise öncelikle çalışma konumuzu yakından ilgilendiren "şerh geleneği ve çeşitleri" konusu ele alınmış daha sonra *Sa'dînî* adlı şerhin yazılış amacı, muhtevası, metodu, üslûbu, istişhâdı, kaynakları ve kullandığı örnekler incelenmiştir. Aynı bölümde Teftâzânî'nin müellife yönelttiği eleştiriler, *Sa'dînî*'nin illetler açısından değerlendirilmesi ve eserde yer alan ihtilafı konular, örnekler eşliğinde detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bölümün sonunda eser, medrese geleneğindeki yeri ve önemi açısından değerlendirilmiştir. Sonuç bölümünde ise eserle ilgili yapılan çalışmada elde edilen sonuçlara yer verilmiştir.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında başta danışmanım Sayın Doç. Dr. M. Cevat ERGİN hocam olmak üzere emeği geçen tüm hocalarıma sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Nihat TARI
Diyarbakır 2015

ÖZET

Teftâzânî'nin *Sa'dînî* adlı şerhi, Zencânî'nin sarf ilminde telif ettiği meşhûr *et-Tasrîfu'l-'izzî* adlı risale üzerine yazılmıştır. Söz konusu eser üzerine onlarca şerh yazıldığı halde hiçbirisi Teftâzânî'nin ilk telifi olan *Sa'dînî* kadar şöhret kazanamamıştır.

Sarf konularını son derece ilmî bir uslûpla sunması, çok basit görünen konuları bile diyalektik yöntemler kullanarak çeşitli yönleri ile analiz etmesi, sarf kaidelerini çok sayıda illetlerle izah etmesi ve metne yöneltilebilecek eleştirileri mantıkî deliller kullanarak bertaraf etmesi *Sa'dînî* adlı şerhin en dikkat çekici özelliklerindedir.

et-Tasrîfu'l-'izzî metni içinde geçen tanım ve kurallar, *Sa'dînî*'de genişletilerek açıklanmış; eksik bırakılan konular tamamlanarak meselenin doğru biçimde kavranılması sağlanmıştır. Yine şerhte yer alan tartışmalı konular son derece objektif bir yaklaşımla değerlendirilmiş; çoğu zaman görüşler arasında tercihte bulunulmuş olsa da bazen özgün görüşler de ortaya konmuştur. Şerhte, ihtilafli konularla ilgili verilen şâhid örnekler çoğu zaman şiir, Kur'ân-ı Kerim âyetleri ve kısmen hadislerden oluşurken, sarf kurallarının anlaşılması için verilen örnekler genelde yalın kelimelerden oluşmaktadır.

Anahtar Sözcükler

Arap Dili, Sarf, Teftâzânî, Sa'dînî, Sa'diyye, *et-Tasrîfu'l-'izzî*, Zencânî, Medrese, Şerh, illet.

ABSTRACT

Taftâzânî's "*Sa'dînî*" commentary which he wrote in the field of Morphology is a work on the nature of written famous text called Zencânî's *Tasrîfu'l-Izzie*. Although many commentaries were written on this text, they all never became famous than the first work of Taftâzânî's "*Sa'dînî*" commentary.

Even though "*Sa'dînî*" is the first work of Taftâzânî, it has extremely provided Morphology issues in a scientific manner and it is the most striking feature of the work to analyze issues appears very simple by using a variety of dialectical methods, and answer with logical evidences to eliminate the criticism that can be directed to text and be explained by using a large number of Morphology rules.

The definitions and rules described in *Tasrîfu'l-Izzie* text are explained by expanding in the work and the cases which were left incomplete, are ensured to be understood correctly. Controversial issues in the work are evaluated with a very objective approach, and often have been made in the choice between opinions, though sometimes also demonstrated the unique opinions. In this work, the witness examples given regarding controversial issues are composed often poetry, Quran verses and partially hadiths; the examples given for the understanding of Morphology rules consist mainly of simple words.

Keywords

Arabic Language, Morphology, Taftazani, Sa'dînî, Sa'diyyah, Tasrîfu'l-Izzie, Zencânî, Madrasah, Commentary, Reason

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No.
ÖNSÖZ.....	I
ÖZET.....	III
ABSTRACT.....	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
KISALTMALAR.....	IX
GİRİŞ.....	1
ARAP DİLİ GRAMERİNİN TARİHÇESİ VE SARF İLMİ.....	1
1. ARAP DİLİ GRAMERİNİN TARİHÇESİ.....	1
1.1. Arap Dili Gramerinin Ortaya Çıkışı.....	1
1.2. Arap Dili Gramerinin Ortaya Çıkışını Etkileyen Faktörler.....	2
1.2.1. Edebî Faktör.....	2
1.2.2. Sosyal Faktör.....	2
1.2.3. Dini Faktör.....	3
1.3. Arap Dili Gramerinin Kurucusu.....	4
2. SARF İLMİ.....	5
2.1. Sarf İlminin Tanımı.....	5
2.2. Sarf İlmine Konu Olan Kelimeler.....	6
2.3. Sarf İlminin Önemi ve Faydası.....	7
2.4. Sarf İlminin Ortaya Çıkışı.....	8
2.5. Sarf İlminin Kurucusu.....	9
2.6. Sarf İlminin Geçirdiği Dönemler.....	10
2.6.1. Ortaya Çıkış Dönemi.....	10
2.6.2. Gelişim Dönemi.....	11
2.6.3. Olgunlaşma Dönemi.....	12
2.6.4. Tercih Dönemi.....	12

2.7. Sarf İlminin Nahiv, İştikâk ve Sesbilim ile İlişkisi.....	14
2.7.1. Nahivle İlişkisi.....	14
2.7.2. İştikak İlmiyle İlişkisi.....	15
2.7.3. Sesbilim (Fonoloji) ile İlişkisi.....	16
2.8. Sarf İlminde Mîzân.....	16
2.9. Sarf İlminde Ele Alınan Konular.....	17
2.10. Sarf İlminde Yazılan Klasik ve Modern Eserler.....	18
2.10.1. Klasik Eserler (Hicrî II. yy.'dan VIII. yy.'la kadar).....	18
2.10.2. Modern eserler.....	20
2.10.3. Türkçe Yazılan Bazı Sarf Kitapları.....	21
3. ZENCÂNÎ VE ET-TASRÎFU'L-‘İZZÎ ADLI ESERİ.....	22
3.1. Zencânî.....	22
3.2. et-Tasrîfu'l-‘izzî.....	24
3.2.1. Muhtevası.....	25

BİRİNCİ BÖLÜM

TEFTÂZANÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1. TEFTÂZANÎ'NİN HAYATI.....	28
1.1 Yaşadığı Döneme Genel Bir Bakış.....	28
1.1.1. Siyasî Hayat.....	28
1.1.2. Sosyal ve İktisadî Hayat.....	30
1.1.3. İlmî Hayat.....	32
1.2. Teftâzânî'nin İsmi, Künyesi, Lakabı ve Nisbesi.....	33
1.2.1. İsmi ve Künyesi.....	33
1.2.2. Lakabı ve Nisbesi.....	34
1.3. Doğumu ve Vefâtı.....	35
1.3.1. Doğumu.....	35
1.3.2. Vefâtı.....	37
1.4. Ailesi.....	37
1.4.1. Çocukları ve Torunları.....	38
1.5. Yetiştirilmesi ve İlim Tahsili.....	39
1.6. Hocaları ve Öğrencileri.....	40
1.6.1. Hocaları.....	40
1.6.2. Öğrencileri.....	42
1.7. İlmî Kişiliği.....	46
1.7.1. İlmî Münazaraları.....	47
1.8. Mezhebi ve Akidesi.....	50
2. ESERLERİ.....	50
2.1. Telifleri.....	51

2.1.1. Mekâsıd	51
2.1.2. Tehzîbü'l-mantık ve'l-keîâm	52
2.1.3. Miftâhu'l-fıkıh	52
2.1.4. el-Fetâva'l-Hanefiyye	52
2.1.5. et-Terkîbü'l-garîb ve't-tertîbü'l-'acîb	53
2.2. İhtisâr Ettikleri	53
2.2.1. el-Muhtasaru'l-me'ânî	53
2.2.2. Muhtasaru Şerhi Telhîsi'l-Câmi'i'l-kebîr	53
2.2.3. İrşâdu'l-Hâdî	54
2.3. Şerhleri	55
2.3.1. Sa'dîni (Şerhut-tasrîfi'l-'İzzî)	55
2.3.2. Mutavvel	56
2.3.3. Şerhu Miftâhi'l-'ulûm	57
2.3.4. Şerhu'r-Risâleti's-şemsîyye	57
2.3.5. Şerhu'l-'Akâidi'n-Nesefiyye	58
2.3.5. Şerhu'l- Ferâidi's-sirâciyye	58
2.4. Hâşiyeleri	58
2.4.1. Telvîh	58
2.4.2. Hâşiyetü muhtasari'l-müntehâ	59
2.4.3. Hâşîye 'ale'l-Keşşâf	59
2.5. Kendisine Nisbet Edilen Eserler	59

İKİNCİ BÖLÜM

SA'DİNÎ ADLI ŞERHİN ÖZELLİKLERİ

1. ŞERH GELENEĞİ VE ÇEŞİTLERİ	61
1.1. Şerh Geleneği	61
1.2. Şerh Çeşitleri	63
2. TEFTÂZÂNÎ'NİN SA'DİNÎ ADLI ŞERHİNİ YAZMASININ GAYESİ	64
3. MUHTEVA VE ŞEKLİ	65
4. METODU	73
5. ÜSLÛBU	77
6. İSTİŞHÂD	78
6.1. Kurân-ı Kerim ile İstîşhâd	79
6.2. Arap Şiiri ile İstîşhâd	82
6.3. Hadis ile İstîşhâd	84
7. KULLANILAN ÖRNEKLER	88
7.1. Örneklerin Yapısı	89
7.2. Örnek Verme Metodu	89
8. KAYNAKLARI	90
9. TEFTÂZÂNÎ'NİN MÜELLİFE YÖNELTİĞİ ELEŞTİRİLER	93

9.1. Yetersiz İfadeleri Eleştirmesi	93
9.2. Gereksiz İfadeleri Eleştirmesi.....	94
9.3. Zayıf İfadeleri Eleştirmesi	95
10. SA‘DİNÎ’NİN İLLETLER AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	98
10.1. İlet Kavramı ve Ortaya Çıkışı.....	98
10.2. Sa‘dînî Adlı Şerhte Başvurulan İletler.....	99
10.2.1. İstiskâl İleti	99
10.2.2. Öncelik (Evlâ) İleti	100
10.2.3. Ta‘vîd (Yerine Geçme) İleti	101
10.2.4. Muşâkelet (Şeklen Benzeşme) İleti	101
10.2.5. İş‘âr (Bildirme) İleti	102
10.2.6. Semâ‘ İleti	102
10.2.7. Kurb ve Mucâveret İleti.....	103
10.2.8. Mu‘âdele (Dengeleme) İleti	104
10.2.9. Teşbîh İleti.....	104
10.2.10. Fark İleti	105
10.2.11. Tahfîf (Hafifletme, Kolaylaştırma) İleti	106
10.2.12. Nazîr (Denk) ve Nakîz (Çelişik) İletleri	107
10.2.13. Zarûret (Zorunluluk) İleti	107
10.2.14. Te’kîd (Pekiştirme) İleti	108
11. SA‘DİNÎ ADLI ŞERHTE İHTİLAFLAR VE TETÂZÂNÎ’NİN BUNA KARŞI TUTUMU	108
11.1. Basra ve Kûfe Nahiv Ekolleri Arasındaki İhtilaflar ve Tefâtânî’nin Tercihleri ..	109
11.2. Dîlciler Arasındaki İhtilaflar ve Tefâtânî’nin Tercihleri.....	117
12. SA‘DİNÎ ADLI ŞERHİN MEDRESE GELENEĞİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ.....	125
12.1. Medrese Geleneği	125
12.2. Medreselerde Okutulan Dersler	127
12.2.1. Sarf İlminde Okutulan Eserler	128
12.2. Sa‘dînî Adlı Şerhin Önemi	129
SONUÇ	130
KAYNAKÇA	132

KISALTMALAR

<i>a.e.</i>	: Aynı eser
<i>a.g.e.</i>	: Adı geçen eser
<i>a.g.m.</i>	: Adı geçen madde, makale
<i>Ar.</i>	: Arapça
<i>b.</i>	: İbn
<i>bs.</i>	: Baskı, basım
<i>bk.</i>	: Bakınız
<i>bty.</i>	: Basım tarihi yok
<i>byy.</i>	: Basım yeri yok
<i>çev.</i>	: Çeviren
<i>DİA</i>	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
<i>H.z.</i>	: Hazreti
<i>nşr.</i>	: Neşreden
<i>Ör.</i>	: Örnek
<i>s.</i>	: Sayfa
<i>S.</i>	: Sayı
<i>sas</i>	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
<i>thk.</i>	: Tahkik yapıp yayınlayan
<i>vb.</i>	: Ve benzeri
<i>vs.</i>	: Vesaire
<i>Yay.</i>	: Yayımları, yayınları
<i>yy.</i>	: Yüzyıl

GİRİŞ

ARAP DİLİ GRAMERİNİN TARİHÇESİ VE SARF İLMİ

1. ARAP DİLİ GRAMERİNİN TARİHÇESİ

1.1. Arap Dili Gramerinin Ortaya Çıkışı

Cahiliye dönemi Araplarından bize kadar ulaşmış edebi mahsuller, Arap dilinin daha câhiliye döneminde işlenmiş ve gelişmiş bir dil olduğu fikrini vermektedir.¹ Ancak câhiliye döneminde Araplarda yazı geleneğinden çok semâ' (işitme) geleneğinin yaygın oluşu, Arapların çoğunun bedevî bir hayat yaşamaları ve diğer milletlerden uzak olmaları gibi nedenlerden dolayı bir gramer çalışmasına ihtiyaç duyulmamıştır.

Arap dili ile ilgili ilk çalışmalar, İslamiyet'in doğuşu ile birlikte yaygınlaşan yazı geleneğinden sonra ortaya çıkmıştır. Nitekim İslam'ın zuhuru ile Kur'ân ve hadislerin yazılması, âyet ve hadislerdeki garip kelimelerin bizzat Hz. Peygamber tarafından açıklanması, Hz. Peygamber'in vefatından sonra sahabeden bazılarının Kur'ân ve hadisi anlamak için Arap şiirine müracaat etmesi ve İbn Abbâs gibi bazı

¹ Saîd el-Efgânî, **Min târîhi'n-nahv**, Dâru'l-fikr, bty, s.7; Şevkî Dayf, **el-Medârisu'n-nahviyye**, Dâru'l-me'arif, Kâhire 1968, s. 11-12; Kenan Demirayak, Selami Bakırcı, **Arap Dili Tarihi**, Erzurum 2001, s. 2.

müfessir sahâbenin Kur'ân ve hadisteki garip lafızları açıklayıcı çalışmalara yönelmesi gibi faaliyetler, Arap dili gramerinin temelini oluşturmuştur.²

Pek çok insanın Kur'ân'ı yanlış bir telaffuzla okuduğu fark edilir edilmez, halka bir tür rehber kitap temininin zorunluluğu ortaya çıkmıştır. İslamiyet'in sözlü olarak sadece Araplar arasında yayılmayıp, ortaya çıkışının ilk on yılından itibaren çok sayıda Arap olmayan kimseler (acem) tarafından da benimsenmesi, durumu daha acil hale getirmiştir.³ Bunun üzerine dilciler, Kur'ân'ın kitap haline getirilmesinden belli bir süre sonra dil çalışmalarına başlamış, gerek Kur'ân-ı Kerim'den gerekse bedevî Araplardan henüz bozulmamış saf ve duru Arapça'yı öğrenmek ve bunlardan dil kuralları çıkarmak için çok zorlu yolculuklar yapmışlardır. Yaptıkları bu meşakkatli yolculuklar sonucu elde ettikleri malzemeyi gramer çalışmalarında kaynak olarak kullanmışlardır.⁴

1.2. Arap Dili Gramerinin Ortaya Çıkışını Etkileyen Faktörler

İlk gramer çalışmalarının başlamasına neden faktörleri edebî, toplumsal ve dinî olmak üzere üç kısma ayırmak mümkündür.

1.2.1.Edebî Faktör

Bedevîlerin günlük konuşmalarında, diğer Arapların ise hutbe, vaaz ve şiirlerinde i'râba dikkat etmeleri, panayırlarda düzenlenen şiir yarışmalarında şiirlerin edebî açıdan değerlendirilmesi gibi olgular az da olsa gramer çalışmalarının ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁵

1.2.2. Sosyal Faktör

Gramer çalışmalarına zemin hazırlayan en önemli faktör dilde meydana gelen "lahn" olayıdır. Nitekim daha İslâm'ın ilk yıllarında Hz. Peygamber'in huzurunda bir

² Muhammed Tantâvî, *Neş'etu'n-nahv ve târîhu eşheri'n-nuhât*, 2. bs., Dâru'l-me'ârif, Kahire., bty. s. 13-14.

³ Ignaz Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, çev. Azmi Yüksel-Rahmi Er, İmaj Yay., Ankara 1993, s. 72.

⁴ Tantâvî, *a.g.e.*, s. 18; .Efgânî, *a.g.e.*, s. 8.

⁵ Muhammed Hayr el-Hulvânî, *el-Mufasssal fi târîhi'n-nahvi'l-'arabî*, Beyrut 1399/1979, s. 19.

kişinin dilde hata yapması sonucu Hz. Peygamber'in: "*Kardeşiniz yanıldı onu irşâd edin*" dediğini görmekteyiz.⁶ Ayrıca ilk halife Hz. Ebû Bekir: "*Bazı kelimeleri hafzederok okumam lahn ederek okumamdan daha iyidir*" şeklindeki sözüyle lahn tehlikesine dikkat çekmiştir. Bazı kimselerin hedefe oklarla atış tâlimi yaptıklarını, fakat isabet ettirmediklerini gören Hz. Ömer onlara: "*Fena atıyorsunuz*" demiş, kendisine قَوْمٌ مُتَعَلِّمِينَ şeklinde cevap verilince Hz. Ömer: "*Konuşmanızdaki hatanız bana, kötü ve isabetsiz atışınızdan daha çok tesir etti*" şeklinde mukabelede bulunmuştur.⁷

Arap dilinin yanlış kullanılması, sadece günlük konuşmalara yahut yazışmalara mahsur kalmamış aksine Kur'ân'ın bazı âyetlerinin yanlış okunmasına kadar varmıştı.

Dil hatalarını bildiren bir başka olay da nahiv ilmi tarihinde meşhur olan Ebu'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) ile kızı arasında cereyan eden diyalogdur. Kızının kendisine: مَا أَحْسَنُ السَّمَاءِ "*Gökyüzündeki en güzel şey nedir?*" demesi üzerine ona الكواكب "*Yıldızlar*" diye cevap vermiştir. Bu sefer kızı, ona sadece gökyüzünün güzelliğine olan hayranlığını ifade etmek istediğini açıklayınca o da kızına: مَا أَحْسَنَ السَّمَاءِ "*Gökyüzü ne güzel!*" demesi gerektiğini söylemiştir. Ebu'l-Esved'in bu diyalogdan sonra gramer faaliyetlerine başladığı rivayet edilmiştir.⁸

1.2.3. Dini Faktör

Bazı Müslümanların Kur'an-ı Kerim'i yanlış okumaları zamanın idareci ve âlimlerini harekete geçmesine neden olmuş; bunun önüne geçmek için bir takım tedbirler almalarına neden olmuştur.

Nitekim Hz. Ömer zamanında bir bedevi, bir şahsa gelerek kendisine Kur'ân okutmasını istemiş, bunun üzerine o şahıs kendisine Tevbe sûresini öğretmiş, ancak

⁶ Efgânî, a.g.e., s. 8.

⁷ Demirayak, *Abbâsî Edebiyatı Tarihi*, Erzurum 1995, s. 191.

⁸ Goldziher, a.g.e., s. 74.

sûrenin ﴿أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ﴾ "...Allah'ın ve Peygamberinin, ortak koşanlardan uzak olduğunu..."⁹ âyetinde yer alan رَسُولُهُ kelimesini merfû değil de رَسُولِهِ şeklinde mecrûr okumuştur. Bunun üzerine bedevi de bu olumsuz manayı düşünerek : "Allah, resûlünden beri mi oldu? Eğer Allah resûlünden beri olmuşsa ben ondan daha beriyim" demişti. Hadiseyi duyan Hz. Ömer ise bedeviyi çağırıp ona işin hakikatini anlatmış, bedevi de: "Andolsun ki ben de, Allah ve resûlünün beri olduğu kimselerden beriyim" şeklinde mukabele etmişti. Bu hadiseden sonra Hz. Ömer, dili çok iyi bilenlerden başkasının Kur'ân okutmamasını emretmiştir.¹⁰

1.3. Arap Dili Gramerinin Kurucusu

Arap dili gramerinin ilk temellerinin kim tarafından ve ne şekilde atıldığı hususunda gerek müsteşrikler, gerek Arap âlimleri arasında bu konuda bir hayli farklı görüşler öne sürülmüştür. Arap edebiyatı tarihini konu edinen birçok klasik kaynak bu alanda ilk söz söylenin Ebu'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) olduğunu kaydetmektedir. Bazı kaynaklar ise bu konuda ilk temel bilgileri verenin Hz. Ali olduğunu ancak Ebu'l-Esved'in bunları geliştirdiğini aktarmaktadır.¹¹

İbnu'n-Nedîm (ö. 385/995)¹² ve İbn 'Asâkir (ö. 600/1203)¹³ gibi pek çok güvenilir kaynağın Ebu'l-Esved'i gramerin kurucusu olarak kaydetmelerinin yanı sıra Ebu'l-Esved'in biyografisinde geçen önemli hadiseler de bu iddiayı güçlendirmektedir.

⁹ Tevbe, 9/3.

¹⁰ Muhammed b. Ahmed el-Kurtûbî, **el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân**, Kahire, 1967, I, 24; Ebu'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed b. Ebi Saîd el-Enbârî, **Nuzhetu'l-elibbâ fi tabakâti'l-udebâ**, nşr. İbrahim es-Samerrâî, Ürdün, 1985, s. 18; Demirayak, **a.g.e.**, s. 192.

¹¹ Detaylı bilgi için bk. Demirayak, Bakırcı, **a.g.e.**, s. 21-29.

¹² Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, **el-Fihrist**, thk. İbrâhîm Ramadân, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1997, s. 62.

¹³ İbn 'Asâkir Ebu'l-Kâsım Alî b. Hasan, **Târihu Dimaşk**, thk. Amr b. Garâme, Dâru'l-fikr, Beyrut 1995, XXV, 176.

2. SARF İLMİ

2.1. Sarf İlminin Tanımı

"Sarf" veya "tasrîf" sözlükte "değiştirmek, çevirmek, döndürmek, bir yerden başka bir yere nakletmek" gibi manalara gelir.¹⁴

Terim olarak ise sarfın birbirinden farklı birçok tanımı yapılmıştır. Bunların en eskisi Sîbeveyhi (ö.180/796)'ye aittir. O, *el-Kitâb* adlı eserinde sarfı şöyle tanımlar: *"Arapların; mu'tel osub veya olmasın isim, fiil ve sıfatlardan kelimeler türetmeleri ve yine Arapların, dillerinde kullanmadıkları mu'tel kelimeleri kendi babından olmayan benzer kelimelere kıyas etmeleridir. Bu (sarf), nahivcilerin tasrîf ve fiil diye adlandırdıkları bölümdür."*¹⁵

Sîrâfî (ö. 368/979) ise Sîbeveyhi'nin bu tarifine dayanarak sarf için şöyle bir tanım yapmıştır: "Bir kelimeyi, harekelemek veya kelimeye harf eklemek ve kelimenin harflerini kalp etmek yoluyla başka bir kelimenin kipine benzetmek amacıyla değiştirmektir."¹⁶

et-Tasrîfu'l-‘İzzî‘nin müellifi Zencânî (ö. 660/1262) sarfı şöyle tanımlar: Sarf, asl-ı vâhid olan kelimeyi kast edilen manalar için birbirinden farklı kalıplara (mazî, muzâri, ism-i fâ'il ve ism-i mef'ûl gibi) sokmaktır.¹⁷

İbnul-Hâcib (ö. 646/1249) ise meşhur eş-Şâfiye adlı eserinde sarfı şöyle tarif etmektedir: "Sarf, Arapça kelimelerde 'i'râb ve binâ' dışında oluşan biçimsel değişiklikleri inceleyen bir ilimdir."¹⁸

İbn 'Usfûr ise sarfın iki yönüne dikkat çekmek için onu iki kısma ayırmıştır: Birincisi, çeşitli manalar elde etmek için kelimenin farklı kalıplarda getirilmesi.

¹⁴ Hassan b. Abdillâh el-Guneyman, *el-Vâduh fi ilmi's-sarf*, byy byt., s. 10.

¹⁵ Ebû Bîşr Amr b. Osmân b. Kanber Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3.bs., thk. Abdusselam Muhammed Hârûn, Mektebetu'l-hancî, Kahire, 1982, IV, 242.

¹⁶ Hasan b. Abdillâh b. Mirzabân es-Sîrâfî, *Şerhu kitâbi Sîbeveyhi*, thk. Ahmet Hasan Mehrûlî ve Ali Seyyîd Ali, Dâru'l-kutubi'l-‘ilmiyye, Beyrut 2008, V, 134-135.

¹⁷ İzzuddîn ez-Zencânî, *et-Tasrîfu'l-‘İzzî*, thk. Enver ed-Dâğîstânî, Dâru'l-minhâc, Cidde 2007, s. 49.

¹⁸ İbnul-Hâcib Ebû Amr Cemâluddîn Osmân b. Ömer b. Ebû Bekr b. Yûnus. *eş-Şâfiyye fi ilmit'tasrîf*, thk. Hasan Ahmed Osman, el-Mektebetu'l-Mekkîyye, Mekke 1995. s. 6.

Örneğin ضَرَبَ'nin ضَرَّبَ, تَضَرَّبَ, تَضَارَبَ ve اضْطَرَبَ şeklinde gelmesi gibi. İkincisi ise yeni bir mana kazanmaksızın kelimeyi asıl kalıbından çıkarılmasıdır. Örneğin قَوْلَ kelimesinin قَالَ şeklinde değiştirilmesi gibi.¹⁹

Yukarıda verilen tanımların birbirinden farklı olmasının nedeni sarf ilminin sahip olduğu "amelî ve "nazarî" işlevinden kaynaklanmaktadır. Kimi âlim sarfi tanımlarken amelî yönüne kimisi ise nazarî yönüne vurgu yapmıştır.²⁰

Yukarıda verilen tanımlardan yola çıkarak sarfi şöyle tanımlamak mümkündür: "*Sarf, Arapça kelimelerde 'i'râb ve binâ' dışında oluşan biçimsel değişiklikleri ile kök bir kelimeyi amaçlanan bir manayı ifade etmek için belli bir kalıba sokmayı inceleyen ilim dalıdır*".

2.2. Sarf İlimine Konu Olan Kelimeler

Kelimelerde oluşan bir takım "biçimsel değişiklikleri" inceleyen sarf ilmi yalnızca değişikliğe kabil olan mu'rab isim ve fiilleri inceler. Değişikliği kabul etmeyen kelimeler ise sarfın konusu girmez. Buna göre;

1-Harfler

2-Mebni isimler

3-'Acem (yabancı) isimler

4-Esvât (doğa sesleri veya taklitleri)

5-Câmid fiiller gibi kelimeler sarf konusunun dışında kalır.²¹

¹⁹ İbn 'Uşfûr Alî b. Mu'min b. Muhammed el-İşbîlî, **el-Mumti'u'l-kebîr fi't-tasrîf**, Mektebetu Lübnân, Beyrut 1996, s. 33.

²⁰ Amelî sarf, "asıl (kök) kelimeyi (masdar veya mazî) lafız veya anlamla ilgili bir maksat için değişik fiil ve isim kalıplarına sokmaktır. Nazarî sarf ise "i'râb ve binâ dışında kelime durumlarını inceleyen ilim" diye tanımlanır (Hulusi Kılıç, "Sarf", **DİA**, Ankara 1988, XXXVI, 136.)

²¹ Hasan Hindâvî, **Menâhîcu's-sarfiyyîn ve mezâhibuhum fi'l-karneyni's-sâlisi ve'râbi'i mine'l-hicre**, Dâru'l-kalem, Dımaşk 1989, s. 35; Ahmed b. Muhammed el-Hamlâvî, **Şeze'l-'arf fi fenni's-sarf**, Daru'l-Keyân, Riyâd bty., s. 43; Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, **Durûsun fi't-tasrîf**, bty., s. 5; Guneyman, **a.g.e.**, s. 16.

2.3. Sarf İlminin Önemi ve Faydası

Bir ilmin ne kadar önemli olduğu kendisine duyulan ihtiyaç oranında anlaşılır. Sarf ilminin, Arap dili gramerinin morfoloji bölümünü oluşturduğu göz önüne alındığında önemi açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Dini ilimlerin yoğun bir şekilde çalışıldığı dönemlerde, ilim adamları sarf ve nahvin önemini özellikle Kur'ân ve hadise bağlayarak açıklamaya çalışmışlardır. Zira sarf ve nahiv, dini ilimlerin öğrenilmesi, araştırılması ve incelenmesi için altyapı olma özelliğini taşımaktadır. Nitekim Suyûtî (ö. 911/1505), Razî (ö. 606/1209)'nin şöyle dediğini nakleder: *"Nahiv ve sarf ilimleri sayesinde rivayet edilen Kur'ân ve hadislerin bu ilimler olmadan anlaşılması mümkün değildir. Dolayısıyla bunları (nahiv ve sarf) öğrenmek farz-ı kifayedir".*²²

Sarf ilminde meşhur *Merâhu'l-ervâh* adlı eserin yazarı Ahmed b. 'Ali b. Mes'ûd (?) söz konusu eserin dibacesinde sarf ilminin önemini vurgulamak için şöyle bir benzetme yapar: *"Sarf, ilimlerin temelidir. Onu öğrenen dirayet ilimlerinde güçlü olur, ondan bihaber olan ise rivayet ilimlerinde yolunu şaşırır."*²³

İbn Cinnî (ö. 392/1002), sarf bilgisinin insana çok büyük bir kolaylık sağladığını, sarfin kurallarını öğrenmekle kişinin her şeyi Araplar'dan duyma zorunluluğundan kurtulduğunu söyler. Yine o, lügat âlimlerinin eserlerinde bile bir takım sarf hatalarına rastlamanın mümkünken sarf ilminden uzak kalan kişinin daha büyük hatalara düşebileceğinin altını çizer.²⁴

Sarf ilmi sayesinde kelimelerin kalıpları, türetiliş biçimleri, birbirinden nasıl türetildiği, hangi ekleri aldığı gibi önemli konular öğrenilmektedir. Dolayısıyla "kelime bilimi" diyebileceğimiz sarf ilmi öğrenilmeden diğer ilimlere başlamak imkânsızdır. Çünkü kelimenin kalıbı, kökü, yapısı ve yapısındaki değişiklikler bilinmeden kelimeyi doğru bir biçimde cümlede kullanmak mümkün değildir.

²² Suyûtî, *el-İktirâh fî 'ilmi usûlin-nahv*, nşr. Ahmet Subhi Furât, İstanbul 1975-1978, s. 42.

²³ Ahmed b. 'Alî b. Mes'ûd, *el-Merâh* (Mecmû'atu's-sarf me'a's-şurûh ve'l-hevâşî), Eser Neşriyat, İstanbul bty., s. 3.

²⁴ Ebu'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî, *el-Munsif*, thk. İbrâhîm Mustafâ, Abdullah Emîn, Dâru ihyâi't-turâsi'l-kadîm, byy 1954, I, 3.

Sonuç olarak sarf ilmini tam olarak öğrenebilen bir kimse sarfin şu faydalarına haiz olacaktır:

1-Sarfin "emsile-i muttaride" ve "emsile-i muhtelif" kalıpları ile "otuz beş fiil vezinlerini" ezberleyerek; binlerce fiil ve isim kalıplarını ezberlemekten kurtulacaktır.

2-İ'lâl ve idgâm kurallarını öğrenerek kelimenin kökünü hemen bulabildiğinden bir kelimeyi ararken lügat kitaplarında fazla zaman kaybı yaşamayacaktır.

3-Kelime türetme melekesine sahip olacağından ilk defa gördüğü bir fiil veya isimden değişik kalıplar türetebilecektir.

4-Kelimelerin doğru bir şekilde, nasıl telaffuz edileceğini öğrenebilecektir.

2.4. Sarf İlminin Ortaya Çıkışı

İslam'ın yayılması ile birlikte Arapların, Arap olamayanlarla birlikte yaşamaları sonucu gerek konuşmalarda gerekse yazışmalarda dil hatalarının görülmesi üzerine Ebu'l-Esved ed-Düelî ile ilk gramer kurallarının temeli atılmıştı. Bu hatalar daha çok nahiv ile alakalı olduğundan çalışmalar ilkin bu alanda başlamış ve bu yönde yoğunlaşarak "nahiv" adı altında yaygın hale gelmiştir. Sarf ilmi, I/VII. asırdan II/VIII. asrın sonlarına kadar nahiv konusunun bir bölümü olarak birlikte işlenmiştir. II/VIII. asrın ikinci yarısında ise yavaş yavaş bağımsız bir şekilde incelenmeye başlanmıştır.²⁵ Dolayısıyla sarf ilminin gerek tespitinin daha sonraki dönemlerde olması, gerekse nahiv konularının içerisinde işlenmiş olması genellikle şu nedenlere bağlanmaktadır:

1-Dil kurallarının tespitinde asıl faktör olan lahnın nahiv alanında yaygın olduğu konusunda ilim adamları arasında bir ittifakın bulunması.

²⁵ Ahmed el-İskenderî, eş-Şeyh Mustâfâ 'Annânî, **el-Vesît fi'l-edebi'l-'arabî ve târihih**, Mısır, 1916. s. 113; Hindâvî, **a.g.e.**, s. 53.

2-Sarf konularının, Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ında tamamıyla ele alınmış ve temel ilkeleri üzerinde yeterli bir zaman öncesinde çalışılmamış olması.²⁶

2.5. Sarf İlminin Kurucusu

Nahiv ilminin kurucusunun kim olduğu hususunda ihtilaf edildiği gibi sarf ilminin kurucusu hakkında da dilciler, farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu konuda birçok rivayetin oluşu çeşitli yanlışlıklara ve farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kaynaklardan bize gelen kimi rivayetlerde sarfin kurucusu Nasır b. Âsım (ö. 89/707) olarak yer alırken, kimisinde Abdurrahmân b. Hürmüz (ö. 117/735), kimi rivayetlerde ise Yahyâ b. Ya'amer (ö. 129/716) olarak kaydedilir.²⁷ Ancak dilcilerin çoğunluğu, yukarıda geçen rivayetleri zayıf görmüş, daha çok Kûfeli Ebû Müslim Muâz el-Herrâ' (ö. 187/802)'yı sarfin kurucusu olarak gösteren rivayeti kuvvetli kabul etmişlerdir.²⁸

Son dönem Arap dilcileri arasında ise sarfin kurucusunun Muâz el-Herra' (ö. 187/802) olduğu görüşü genel bir kanaattir. Ancak modern Arap edebiyatçısı Şevkî Dayf, bu görüşe ihtiyatla yaklaşarak genel kanaatin aksine sarf ilmine ait kaide ve kuralları ilk tespit eden kişinin Sîbeveyhi'nin hocası Halil b. Ahmed olduğunu savunmaktadır. Dayf, sarfin bazı konuları ile ilgilenmiş olan Herra'nın gerçekte sarfin kurucusu olmadığı gibi sarf alanında kayda değer bir çalışmasının da bulunmadığını iddia eder.²⁹

Farklı alanlarda yazılmış eserlere yaptığı tahkiklerle ün kazanmış Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid ise konuyla ilgili Şevkî Dayf'ı destekler nitelikte bir değerlendirmede bulunmuştur. O, sarf konularının Muâz el-Herrâ'dan önce de bilindiğini ve bunların nahiv ilmi ile birlikte işlendiğine dikkat çekmiştir. Ona göre

²⁶ Bakırcı- Demirayak, *a.g.e.*, s. 187.

²⁷ Hamlavî, *a.g.e.*, s. 31.

²⁸ Suyûtî, *Bugyetu'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğâviyyîn ve'n-nuhât*, Dâru'l-fıkr, 2. bs., 1979, II, 291; Suyûtî, *el-Muzhir fî 'ulûm,'l-lugati ve envâ'ihâ*, thk. Fuâd Alî Mensûr, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1998, II, 343; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fî mevzu'âti'l-'ulûm*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1985, I, 149.

²⁹ Dayf, *a.g.e.*, s. 153.

sarf ilmi ilgili rivayetleri derleyen Muâz el-Herra'nın, sarfin kurucusu değil ancak bu alanda sarf konularını ilk defa bağımsız bir şekilde ele alan kişidir.³⁰

Görüldüğü gibi nahiv ilminin kimin tesbit ettiğinde ihtilaf olduğu gibi sarf ilminin kurucusuyla ilgili de değişik görüşler ileri sürülmüştür. Bu konudaki rivayetlerin çokluğu dilciler arasında çeşitli tartışmalara yol açmıştır. Sarf ilminin ilk dönemlerde nahvin bir bölümü kabul edilmesinden dolayı da sarfla ilgili ilk defa kimin söz ettiğini bilimemizi güçleştirmektedir.

2.6. Sarf İlminin Geçirdiği Dönemler

Daha önce sarf ilminin II/VIII. asrın ortalarına kadar nahiv ilminin bir bölümü olarak içiçe işlendiğini belirtmiştik. Ancak nahiv ilmi ile sıkı bir ilişkisi bulunan sarf ilmi nahive paralel olarak benzer dönemler geçirmiştir. Bu dönemleri kısaca aktarmak istiyoruz.

2.6.1. Ortaya Çıkış Dönemi

Bu dönem nahiv ilminin kurucusu Ebu'l-Esved (ö.67/686) ile başlar ve el-Halil b. Ahmed (ö.175/791)'e kadar sürer (40/660-154/770).³¹ Bu dönem kendi içinde iki aşamaya ayrılmaktadır.

Birinci Aşama: Bu aşamada nahiv, sarf ve kırâât ilimleri henüz iç içedir ve elde edilen bilgiler henüz bir kitap oluşturacak düzeye gelmemiştir. Dolayısıyla herhangi bir tasnif söz konusu değildir. Çünkü bu dönemde dil kuralları genelde ezbere dayalıdır. Bu aşamanın önde gelen isimleri, Ebu'l-Esved ed-Düelî, öğrencisi Nasr b. Âsım (ö. 89/707), Anbesetu'l-fil (ö. 100/718), Abdullah b. Ebî İshâk (ö. 117/735) ve Abdurrahman b. Hürmüz (ö. 117/735)'dur.³²

İkinci Aşama: Bu aşamada kırâat ilimleri nahiv ve sarftan ayrılmış, nahiv ve sarf konuları detaylı ama içiçe olacak şekilde incelenmeye başlanmıştır. Bu aşamada İbn İshâk ile birlikte kıyasın temelleri atılmış ve illetlendirme fikrî oluşmaya

³⁰ Abdulhamîd, **a.g.e.**, s. 8-9.

³¹ Tantâvî, **a.g.e.**, s. 37; Guneyman, **a.g.e.**, s. 6.

³² Guneyman, **a.g.e.**, s. 6.

başlamıştır. Bu nedenle âlimler arasında münazaralar yapılmaya başlanmış ve bunların sonucunda gramere dair kıymetli eserler telif edilmiştir. Bu dönemde Arap dili bütün dalları ile birlikte işlenmiştir. Bu aşamanın en meşhur âlimleri, Amr b. İshâk el-Hadramî (ö.117/735), ‘İsâ b. Ömer es-Sekâfî (ö. 149/766) ile Ebû Amr Zebbân b. Alâ’ (ö. 154/771)’dir.³³

2.6.2. Gelişim Dönemi

Bu dönem, Basralılardan Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), Kûfelilerden Ebû Ca‘fer er-Ruâsî (ö. 175/791) ile başlayıp Basralı el-Ahfeş es-Sağîr (ö.215/850) ve Kûfe ekolüne mensup el-Lihyânî (ö.210/835) ile son bulur (155/771-220/835).³⁴ Bu dönemde gramer tartışmalarının yoğunluk kazandığı, sadece Basralılar değil Kûfeli âlimlerin de bu alanda kendilerini gösterdikleri görürülür. Bu dönemde Basralılar her ne kadar sarf ilminde de büyük bir mesafe kat etmişler de nahiv ilmine daha çok ağırlık vermişlerdir. Hicaz ve Necd bölgelerinde gezerek bedevilerden dil malzemesi toplayan Halîl, nahiv ilminin gelişmesinde çok etkili olmuştur. Hocası Halîl'i izleyen Sîbeveyhi nahiv konularının sınırlarını belirlemiş ve günümüze kadar ulaşan meşhûr *el-Kitâb* adlı eserini yazmıştır.³⁵ Sîbeveyhi'nin bu muhteşem eserinden sonra âlimler üç asır boyunca şerh, ihtisar, eleştiri, savunma, ikmal vb. çalışmalarını onun üzerinde yoğunlaştırmışlardır.³⁶

Söz konusu dönemde Basra ekolüne mensub önde gelen âlimler şunlardır: Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), Yûnus b. Habîb (ö. 175/791), Sîbeveyhi (ö. 180/796) ve Ahfeş el-Evsât (ö. 215/830).

Kûfe ekolüne mensup en meşhur âlimler ise şu isimlerdir: Muâz b. Müslim e-Herrâ’ (ö. 187/802), Ebû Ca‘fer er-Ruâsî (ö. 175/791), Kisâî (ö. 189/804), Ferrâ’ (ö. 207/822) ve Lihyânî (ö. 220/835).³⁷

³³ Guneyman, **a.g.e.**, s. 7.

³⁴ Tantâvî, **a.g.e.**, s. 69.

³⁵ Tantâvî, **a.g.e.**, s. 42-43.

³⁶ İsmail Durmuş, "Nahiv" **DİA**, İstanbul 1985, XXXII, 302.

³⁷ Guneyman, **a.g.e.**, s. 6-7; Tantâvî, **a.g.e.**, s. 40-46.

2.6.3. Olgunlaşma Dönemi

Basra ve Kûfe kentlerinde devam eden bu dönem, 221/835-292/904 yıllarını kapsar.³⁸ Sarfın artık müstakil bir ilim olarak işlenmesi bu dönemin en bariz özelliğidir. Birbirinden bağımsız olarak işlenen nahiv ve sarfın tüm konuları bu dönemde ayrıntılı bir şekilde incelenmiş ve olgunluğa kavuşmuştur.

Bu dönemde dilciler daha çok önceki çalışmaları şerh, ikmal ve ihtisar etmekle uğraşmış, terimleri tamamlayarak tanımları yeniden gözden geçirmişlerdir. Örneğin Cermî (ö. 225/840) *Kitâbü Tefsiri garîbi Sîbeveyhi*'yi yazmış, Mâzinî (ö. 247/861) *Kitâbü Sîbeveyhi*'deki sarfla ilgili konuları *et-Taşrîf*'inde toplayarak Basra mektebinin ilk müstakil sarf kitabını telif etmiştir.³⁹ Aynı şekilde Müberred, *el-Muktedab* adlı eseriyle *Kitâbü Sîbeveyhi*'nin muhtevasını bir yandan daha anlaşılır bir ifade ile yer yer özgün terminoloji çerçevesinde anlatırken öte yandan *el-Medhal ilâ Sîbeveyhi*, *Mesâ'ilü Kitâbi Sîbeveyhi* gibi eserleriyle gramere dair mesailerini yoğunlaştırmış ve bu çalışmalarıyla gramer incelemelerinde *Kitâbü Sîbeveyhi*'yi esas alan Basra mektebi geleneğinin kurucusu olmuştur.⁴⁰

Bu dönemin meşhur âlimleri olan Ebû Amr el-Cermî (ö. 225/840), *et-Taşrîf* adlı eserin sahibi Ebû Osman el-Mâzinî (ö. 247/861) ve Müberred (ö. 285/898)'dir. Söz konusu âlimler Basra ekolüne mensupturlar.

Bu dönemde önde gelen Kûfe ekolüne mensup âlimler ise şunlardır: Ya'kûb b. Sikkî (ö. 244/858) ve Sa'leb (ö. 291/903).

2.6.4. Tercîh Dönemi

293/905 yılından günümüze kadar devam bu dönem, Abbâsî hilâfetinin Bağdat'ta taşınmasından bir süre sonra Basra ve Kûfe ekollerinin temsilcileri Bağdat'ta faaliyet göstermesiyle başlamıştır. Bağdat'ta Basra ve Kûfe ekollerinden herhangi birini tercih eden âlimler olduğu gibi bu iki ekolü sentezleyen ve üçüncü bir

³⁸ Guneyman, **a.g.e.**, s. 7; Tantâvî, **a.g.e.**, s. 46-49

³⁹ Muhammed Muhtar Veleddin Ebbâh, *Târihu'n-nahvi'l-'arabî fi'l-maşriki ve'l-magrib*, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 2. bs., Beyrut 2008, s. 126; Dayf, **a.g.e.**, s.11.

⁴⁰ Durmuş, "a.g.m.", XXXII, 302.

mezhep olan Bağdat ekolünü kuranlar da olmuştur. Ahfeş el-Evsat (ö.210/825)'in tohumlarını attığı bu ekolün kurulmasında İbn Keysân (ö.299/912), Ebû Bekr İbnu'l-Hayyât (ö.320/932)ve İbn Şukayr (ö.315/927) gibi âlimler, önemli rol oynamışlardır.⁴¹ Uzun yılları kapsayan bu dönem de iki ayrı döneme ayrılır. Bunlar mutekaddimûn (ilk dönem dilcileri) ile muteahhirûn (son dönem dilcileri) dönemleridir.

2.6.4.1. Mutekaddimûn Dönemi

Bu dönemin önde gelen âlimleri, Zeccâc (ö. 311/923), İbn Serrâc (ö. 316/928) ve İbn Durustevyhi (ö. 347/959)'dir. Çok uzun sürmeyen bu dönem Durustevyhi'nin ölümüyle 347/958'de son bulmuştur.⁴²

2.6.4.2. Muteahhirûn Dönemi

Abbâsi hilâfetinin yıkılmasıyla Irak'ta çeşitli fitneler çıkmış böylece âlimler, ilim başkenti olan Bağdat'tan yavaş yavaş ayrılmaya başlamışlardır. Başta Şâm, Mısır, Fas ve Endülüs olmak üzere çeşitli İslam beldelerine göç etmişlerdir. Bunun üzerine ilmî çalışmalar, Irak bölgesini aşarak farklı kentlerde açılmış olan ilim merkezlerine kaymıştır. Bunun sonucunda Bağdat, Mısır ve Endülüs ekolleri ortaya çıkmıştır. Bu dönemde sarf ve nahiv ilminde yazılan eserler ise giderek çeşitlenmiştir.⁴³

Bu dönemin en meşhur âlimleri şunlardır:⁴⁴

1. Ebû Saîd es-Sîrâfî (ö. 368/978) (*Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi* adlı eserin müellfidir).
2. Ebû 'Alî el-Fârisî (ö. 368/987) (Sarf ilminde *et-Tekmile* adlı eseri vardır) .
3. İbn Cinnî (ö. 392/1002) (*et-Tasrîfu 'l-mulûki*'nin müellifi ve aynı zamanda *et-Tasrîfu 'l-Mâzinî* üzerine kaleme aldığı *el-Munsif* adındaki şerhin müellfidir).

⁴¹ Durmuş, "a.g.m.", XXXII, 304; Demirayak-Bakırcı, a.g.e., s. 74-75.

⁴² Guneyman, a.g.e., s. 8; Tantâvî, a.g.e., s. 185-186

⁴³ Tantâvî, a.g.e., s. 143; Hindâvî, a.g.e., s. 189.

⁴⁴ Guneyman, a.g.e., s. 7-8; Tantâvî, a.g.e., s. 191-193

4. Zemahşerî (ö. 538/1144).
5. İbn Yaîş (ö. 643/1245) (el-Fârisî'nin *et-Tekmile* adlı eserine şerh yazmıştır).
6. İbnu'l-Hâcib (ö. 646/1249) (Meşhur *eş-Şâfiye* kitabının müellifidir).
7. İbn Usfür (ö. 669/1270) (*el-Mumti'* adlı eserin müellifidir).
8. İbn Mâlik (ö. 672/1274) (Meşhur *elfiyye* adlı nazmın müellifidir) .
9. Ebû Hayyân el-Endelusî (ö. 745/1344) (*el-Mumti'* adlı eseri *el-Mubdi'* adıyla özetlemiştir)
10. İbn Hişâm el-Ensârî (ö. 761/1360) (Meşhûr *Muğni'l-lebîb* ile *Şuzûru'z-zehab*, *Katru'n-nedâ ve bellu's-sadâ* adlı eserleri vardır).

2.7. Sarf İlminin Nahiv, İştikâk ve Sesbilim ile İlişkisi

Arapça grameri birçok ilimden oluşmaktadır. Bunlar nahiv, sarf, lügat, iştikâk, vazî', belâgat, arûz gibi ilimlerdir. Bu ilimlerin her birisi birbiriyle doğrudan veya dolaylı biçimde ilişkisi bulunduğu gibi başka ilimlerle de ilişkisi bulunabilmektedir.

2.7.1. Nahivle İlişkisi

Daha önce belirtildiği gibi sarf ilmi, uzun süre nahiv ilminin konuları içerisinde; nahvin bir alt dalı olarak işlenmiştir. Bu ilimlerin en önemli ilişkisi, ikisinin de Arapça kelimeleri konu edinmeleridir. Sarf, kelimeleri yapı bakımından incelerken nahiv, kelimelerin cümle içerisinde kullanıldığında sonlarında meydana gelen değişikliklerden (i'râb-binâ) söz etmektedir. Dolayısıyla sarf ilminin konusu olan kelimelerin yapısı, çeşitleri ve çekimleri öğrenilmeden nahiv ilminin i'râb ve binâ konuları tam olarak anlaşılabilir.⁴⁵ Nitekim birçok çağdaş dilci, nahiv ve sarf ilimlerinin bir başlık altında öğrenildiği takdirde daha yararlı olacağını

⁴⁵ Semîh Ebû Mağlî, '**İlmu's-sarf**, Dâru'l-bidâye, Ammân, 2010, s. 14-15.

düşünmektedir. Örneğin Abduh er-Râcihî (ö. 1430/2010), sarf ilminin zorunlu bir şekilde nahiv ilmine giriş olma özelliğini taşıdığını ve bundan dolayı uygulamanın bu yönde olması gerektiğini belirtmektedir. Sîbeveyhi ve ondan sonra gelen ilk dönem çoğu âlimlerin nahiv ile sarf ilimleri arasında fark gözetmemelerinin, bu görüşünü güçlendirdiğini savunmaktadır.⁴⁶

2.7.2. İştikâk İlmiyle İlişkisi

Terim olarak "aralarında mâna ilişkisi bulunan iki kelimedenden birinin diğerinden alınması ve türetilmesi"⁴⁷ demek olan iştikâk ilmi, ilk dönemlerde birçok dilci tarafından sarf konuları içinde işlenmiştir. Ancak ilk dönem dilcilerinden olan Asmâ'î (ö. 216/831), Ebu'l-Hasan el-Ahfeş el-Evsat (ö. 210/825) ve el-Müberred (ö. 285/898) gibi iştikâk'ı mustakil olarak değerlendirenler de olmuştur.⁴⁸

"el-İştikâku's-sagîr" (el-iştikâku's-sarfî), "el-iştikâku'l-kebîr" ve "el-iştikâku'l-ekber"⁴⁹ şeklinde üç türü olan iştikâkın, sarf ilmiyle çok sıkı bir ilişkisi bulunmaktadır. Özellikle sarf ilminin i'lâl, idgâm ve çekim konuları iştikâk ilmini doğrudan ilgilendiren konulardır. Aralarındaki fark ise şudur: Sarf ilmi, kelimeleri şekilsel (harekât, sekenât) açısından incelerken iştikâk ilmi, kelimelerdeki harflerin cinslerine bakarak birinin diğerinden türetilmediğini varsayar.⁵⁰ Sarf ilmi, kelimelerdeki değişimleri, birbiriyle ilişkilerini vb. tespit etmek için iştikâk ilmini bir yöntem olarak kullanır.

⁴⁶ Abduh er-Râcihî, **et-Tatbîku's-sarfî**, Dâru'n-nehdeti'l-İlmiyye, Beyrut 1973, s. 10.

⁴⁷ Hulusi Kılıç, "İştikâk", **DİA**, İstanbul 1993, XIII, 439.

⁴⁸ Muhammed Yâsîn el-Fârânî, **Bulgatü'l-muşâk fî 'ilmi'l-iştikâk**, nşr. Muhammed Sâlih Mansûr, Dâru Mısır, Kâhire bty., s. 4.

⁴⁹ **el-İştikâku's-sagîr** (küçük iştikâk), lafız ve manaları arasında münasebet bulunan iki kelimedenden birinin diğerinden türetilmesi demektir. Ör. ضَرَبَ "vurmak" masdarından ضَرَبَ "vurdu" fiilinin türetilmesi gibi. **el-İştikâku'l-kebîr** (büyük iştikâk), harf ve mana açısından birbiriyle ugun olup harf sıralamasında aralarında farklılık bulunan iki kelimedenden birinin diğerinden türetilmesi demektir. Ör. جَدَّ "çekmek" masdarından جَذَبَ "çektii" fiilinin türetilmesi gibi. **el-iştikâku'l-ekber** (en büyük iştikâk), mahreç ve mana açısından iki kelimenin aralarında münasebetin bulunması demektir. Ör. نَهَقَ "eşek anırması" ile نَعَى "karga öttü" kelimelerinin birbirlerine münasip olması gibi. (Şemsüddîn Ahmed b. Kemâlpaşazâde, **el-Felâh Şerhu Merâhi'l-ervâh** Şeriketu mektebetu ve matba'atu Mustafâ el-Bâbî, byy 1959, s. 9-10.)

⁵⁰ Fârânî, **a.g.e.**, s. 6.

2.7.3. Sesbilim (Fonoloji) ile İlişkisi

Sesbilim (phonetics/ilmu'l-esvât veya savtiyyât), insan dilinin seslerini ve dillerin ses yönünü inceleyen bir bilim dalıdır.⁵¹

Arap dilbilim düşüncesi tarihinde sesbilim çalışmaları ilk sözlüğün ortaya çıkışıyla başlamıştır. Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791)'nin *Kitâbu'l-'ayn* adlı eseri bu alanda ilk eser kabul edilmiştir. Daha sonra sesbilim çalışmaları Sîbeveyhi ve ondan sonra gelen âlimler tarafından nahiv ve sarf konuları içerisinde detaylı fakat serpiştirilmiş bir şekilde gramer eserleri içinde işlenmiştir. Ses konularını ilk defa ayrı bir bilim dalı olarak ele alan âlim ise İbn Cinnî (ö. 392/1002)'dir.⁵²

Sarf ilminin en önemli konularından olan hazif, i'lâl, ibdâl, kalb ve idgâm gibi olgular "modern sesbilim" in bir alt dalı olan "gelişmeli sesbilim" in (Phonology-phonotics) ilgilendiği önemli konulardandır. Kelimelerde meydana gelen söz konusu değişikliklerin (hazif, i'lâl, ibdâl...) temel nedeni, kelimenin telaffuzunun kolaylaştırılması veya belli bir düzene sokulmasıdır. Hazif, i'lâl, ibdâl vs. değişiklikler sesbilimde incelendiği gibi sarf ilminde de belli bir takım nedenlere (illetlere) bağlanarak detaylı bir şekilde açıklanmaktadır.⁵³

2.8. Sarf İlminde Mîzân

Sarf ilminin temel görevi kelimelerde (mu'rab isimler-mu'rab fiillerde) meydana gelen değişiklikleri incelemektir.⁵⁴ Söz konusu değişiklikleri anlamak için sarf âlimleri bir ölçüt ortaya koymuş ve buna "mîzân" (vezin-mi'yâr) demişlerdir. Mîzân ile kelimenin harf sayısı ve tertipleri, kelimenin kök ve aslî harfleri, düşen ve değişikliğe uğrayan harflerin neler olduğu tespit edilir.⁵⁵ Mîzândaki kelimeye ise "mevzûn" veya "misâl" denir.

⁵¹ Doğan Aksan, **Her Yönüyle Dil**, byy Ankara 2000, II, 9.

⁵² Muhammed Hassân et-Tayyân, "Araplarda Sesbilim (Fonetik)", çev. Ahmet Yüksel, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Samsun 2004, s. 302-306.

⁵³ Nihal İnce, **Hicri İlk Dört Asırda Arap Dili Sesbilim Çalışmaları**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2005), s. 10.

⁵⁴ Hindâvî, **a.g.e.**, s. 35; Hamlâvî, **a.g.e.**, s. 43; Abdulhamîd, **a.g.e.**, s. 5; Guneyman, **a.g.e.**, s. 16.

⁵⁵ Guneyman, **a.g.e.**, s. 17-18.

Arapça kelimelerin çoğunluğu üç harften oluştuğu için mîzân da üç harften oluşacak şekilde düzenlenmiştir. Bunlar: ف, ع ve ل harfleridir. Mîzânın birinci harfine tekabül eden harfe عين الكلمة, üçüncüne de لام الكلمة denilir.⁵⁶

Ör. ضَرَبَ fiilinin vezni فَعَلَ, رَجُل isminin vezni ise فَعْلٌ'dir.

Aslı itibari ile dördlü veya beşli olan kelimelerde, kelimenin dördüncü ve beşinci harfleri mîzânın üçüncü harfi olan ل harfinin tekrar edilmesi ile gösterilir. Ör. دَخَرَ fiilinin vezni فَعَّلَ, سَفَرَجَل isminin vezni ise فَعَّلَلٌ şeklindedir.⁵⁷ Kelimenin aslından olmayan ek harfler mîzânda olduğu gibi gösterilir. Ör. ek harf almış اسْتَخْرَج fiilinin vezni اسْتَفْعَلَ şeklinde gösterilir. Aslının tekrarı ise mîzânda da tekrarlı gösterilir. Ör. فَرَح fiilin vezni فَعَلَ şeklinde gelir.

2.9. Sarf İlminde Ele Alınan Konular

Nahiv ve sarf ilminde yazılıp günümüze ulaşan en eski ve temel kaynak kabul edilen Sîbeveyhi'nin "el-Kitâb" adlı eserinin içerdiği sarf konuları özetle şu şekildedir.⁵⁸

1-İsimler (müştak ve câmid isimler) ve fiillerin (yalın ve eklemeli fiiller) vezinleri, 2-İ'lâl, 3-İbdâl, 4-Ziyâde, 5-Lügavî kıyâs, 6-İdgâm.

Sarf ilminde ilk mustakil eser kabul edilen Ebû Osman el-Mâzinî (ö. 247/861) de benzer konuları işlemiştir.⁵⁹

Ebû Bekir b. Serrâc (ö. 316/928) ise eserinde şu konulara yer vermiştir:⁶⁰ 1-Ziyâde, 2-İbdâl, 3-hazif, 4- Hareke ve sükûn ile değişme, 5-İdgâm.

⁵⁶ Eğer mevzûn (belli vezinde olan kalıp) fiil ise kök harfleri belirtmek için çoğu zaman "fâu'l-fiil", "aynu'l-fiil" ve "lâmu'l-fiil" ifadeleri kullanılmaktadır.

⁵⁷ Arapçada fiiller en az üç, en fazla altı harfli, isimler ise en az üç, en fazla yedi harfli gelebilmektedir. Fiiller, üç ya da dört aslî (kök) harften meydana gelirken isimler üç, dört veya beş kök harften oluşabilmektedir. Kök harflerin dışında kalanlar ise ek harflerdir (Ebu'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî, **el-Hasâis**. thk. Alî Neccâr, Daru'l-kutubi'l-Mısriyye, nşr. el-Heyetu'l-Mısriyyetu'l-âmm, 4. bs. Kâhire 2006. I, 56.)

⁵⁸ Hindâvî, **a.g.e.**, s. 41

⁵⁹ Ebbâh, **a.g.e.**, s. 126.

Yine Rummânî (ö. 384/994) eserinde sarf konularını şu başlıklar altında ele almıştır:⁶¹ 1-Ziyâde, 2-Noksân, 3-Kalb (i‘lâl harflerinin birbirine dönüşmesi)⁶², 4-İbdâl, 5-Bir hâlden başka bir hâle nakletme.

Yukarıda geçen sınıflandırmalar birbirinden farklı gözükse de aslında iyice tahkîk edildiğinde hepsinin, Sîbeveyhi'nin belirttiği konulara benzer nitelikte olduğu görülecektir. Çünkü İbn Serrâc'ın belirtmiş olduğu "hazif", "hareke ve sükûn ile değişme" kısımları aslında Sîbeveyhi'nin taksimine göre "i‘lâl", "idgâm" ve "ibdâl" konularına dâhildir. Aynı şekilde Rummânî'nin "noksân" ve "kalb" konuları da "i‘lâl"konusuna dâhildir.

2.10. Sarf İlminde Yazılan Klasik ve Modern Eserler

Bir ilimde belli bir konuda araştırma yapabilmek için söz konusu ilmin literatürünü çok iyi şekilde bilmek gerekir. Bu nedenle bizler burada sarf ilminde yazılmış bazı klasik ve modern eserleri aktarmayı uygun gördük.

Daha önce belirtildiği gibi sarf ilmi, II/VIII. asrın ortalarına kadar nahiv ilminin bir bölümü olarak nahivle içiçe işlenmiştir. Nitekim günümüze kadar gelen ve nahiv ile sarf ilminde temel kaynak kabul edilen Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* adlı eseri bu tarzda yazılmıştır. Dolayısıyla ilk dönem nahiv kitaplarında sarf ve nahiv konuları karma bir biçimde yer almaktadır. Bundan dolayı bizler burada hem sarf hem nahiv konularını içeren tüm eserleri değil, sadece sarf ilminde yazılmış bazı klasik ve modern eserleri aktarmakla yetineceğiz.

2.10.1. Klasik Eserler (Hicrî II. yy.'dan VIII. yy.'la kadar)

– *el-Vakf ve'l-İbtidâ, el-Cem‘u ve'l-ifrâd, et-Tasğir*: Ebû Ca‘fer er-Ruâsi (ö. 175/791)

– *el-Masâdir*: Ali İbn Hamza el-Kisâi (ö. 189/805)

⁶⁰ Hindâvî, *a.g.e.*, s. 43-44.

⁶¹ Hindâvî, *a.g.e.*, s. 44.

⁶² "Kalb" (dönüşme) ifadesi, sarf ilminde genelde illet (hastalıklı, değişken) harflerinin (vâv, yâ, elif) biririyle dönüşmesi anlamında kullanılmaktadır. "İbdâl" ise daha çok sahîh (değişken olmayan) harflerin birbirine dönüşmesini ifade eder.

- *Kitâbu't-tasrîf*: Ali İbn Hasan el-Ahmer (ö. 194/809)
- *el-Masâdir*: Nadr İbn Şümeyl (ö. 204/820)
- *Kitâbu't-tasrîf*: Yahya İbn Ziyad el-Ferrâ' (ö. 207/822)
- *el-Mesâdir fi'l-Kur'ân, el-Maksûr ve'l-memdûd, el-Muzekker ve'l-mu'ennes, el-İdğâm*: Ferrâ' (ö. 207/822)
- *Kitabu't-Tasrîf*: Ebu'l-Hasan el-Ahfeş el-Evsat (ö. 210/825)
- *el-İştikâk, el-Hemz, Fe'ale ve ef'ale*: el-Kutrub Muhammed İbnu'l-Mustenîr (ö. 210/825)
- *el-Ebniyetu ve't-tasrîf*: Ebû 'Amr el-Cermî (ö. 225/840)
- *et-Tasrîf*: el-Mâzinî (ö.247/861)
- *et-Tasrîf*: Müberred (ö. 285/898)
- *et-Tasrîf*: Ebû Ca'fer et- Taberi (ö. 304/916)
- *et-Tasârîf*: İbn Keysân (ö. 320/932)
- *Dekâiku't-tasrîf*: İbnü'l-Kâsım b. Muhammed el-Müeddîb, (ö. 338/949-950)
- *et-Tekmile*: Ebü Ali el-Fârisî (ö. 377/987)
- *et-Tasrîf*: Rummânî (ö. 384/994)
- *et-Tasrîfu'l-mulûkî, el-Munsif fi şerhi't-Tasrîfi'l-Mâzinî*: İbn Cinnî (ö. 392/1001)
- *Mîzânu'l-edeb*: İsmâuddîn el-İsferâyini (ö. 406/1016)
- *el-'Umde, el-Miftâh*: Abdülkâhir el-Cürcânî (ö. 471/1078)
- *Nuzhetu't-tarf*: Ahmed İbn Muhammed el-Meydânî (ö. 518/1124)
- *Risâle fi't-tasrîf*: Neşvân ibn Sa'id el-Himyerî (ö. 573/1118)
- *el-Emâli*: İbnu'ş-Şecerî (ö 542/1148)
- *el-Vecîz*: Kemâluddîn el-Enbârî (ö. 577/1181)
- *Miftâhu'l-'ulûm (sarf kısmı)*: Sekkâkî (ö. 626/1228)
- *Şerhu't-tasrîfi'l-mulûkî*: Ebu'l-Bekâ Muvafakuddîn İbn Ya'îş (ö. 643/1245),
- *eş-Şâfiye*: İbnu'l-Hâcib (ö. 646/1248)
- *el-Mumti'*: İbn Usfûr (ö. 662/1263)

- *Elfiye(sarf kısmı), Lâmiyetu'l-ef'âl*: İbn Mâlik (ö. 672/1274)
- *Şerhu'ş-Şâfiye*: Radî el-Esterabâdî (ö. 717/1316).
- *el-Mubdi' fi'tasrîf*: Ebû Hayyân el-Endelusî (ö. 745/1344)
- *el-Maksûd* : (Müellifi bilinmemektedir)

2.10.2. Modern eserler

- *Cumû'u't-tashîh ve't-teksîr fi'l-lugati'l-'arabiyye*: Abdulmun'im Seyyid Abdul'âl.
- *Dirâsât edebiyeye ve sarfiyye*: Muhammed Abdulgânî el-Mısrî.
- *Dirâsât nazâriyye tatbikiyye*: Muhammed Bedevî el-Mehtûn.
- *Durûs fi't-tasrîf*: Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd.
- *Ebniyetu's-sarfî fi Kitâbi Sîbeveyhi*: Hadice el-Hadîsî.
- *el-Basût fi 'ilmi's-sarf*: Şerefuddîn 'Alî er-Râcihî.
- *es-Sarfu'l-'arabî*: Abdulcevâd Huseyn/Zeyn Kâmil el-Huyeskî.
- *et-Tasrîf*: Muhammed et-Tantâvî.
- *et-Tasrîfu'l-'arabî min hilâli 'ilmi'l-esvati'l-hadis*: Tayyib el-Bekûş.
- *et-Tatbiku's-sarfî*: Abduh er-Râcihî.
- *et-Tenvîr fi't-tasğîr*: Abdulhamîd es-Seyyid Muhammed Abdulhamîd.
- *et-Tibyân fi tasrîfi'l-esmâ'*: Ahmed Hasan Kahîl.
- *Evezânul-fi'li ve me'ânihâ*: Hâşim Tâhâ Şellâş.
- *ez-Zevâid fi's-siyeg' fi'l-lugati'l-'arabiyye*: Zeyn Kâmil el-Huyeskî
- *İzâletu'l-kuyûd 'an elfâzi'l-maksûd fi fenni's-sarf*: Abdulmelik es-Sa'dî.
- *Şeze'l-'arf fi fenni's-sarf*: Muhammed e-Hamlevî.
- *Te'allem es-sarfe'l-'arabî bi nefsik*: Mahmûd İsmâ'il Sînî.
- *Teysîru'l-i'lâl ve'l-ibdâl*: Abdul'alîm İbrâhîm.
- *es-Sarfu'l-vâdih*: Abdulcecabbaâr en-Nayile.
- *es-Sarfu'l-vafi*: Hâdî Nehr.
- *ed-Diyâ' fi tasrîfi'l-esmâ'*: Mustafâ Ahmed en-Nemmas.
- *Zâhiretu't-tehvîl fi's-siyegi's-sarfîyye*: Mahmûd Suleymân Yâkût.
- *'İlmu's-sarf*: Fahreddîn Kabâve.

- ‘*Umdetu’s-sarf*’: Kemâl İbrâhîm.
- *Fekku’t-taklîd fî ‘ilmi’s-sarf*: Cabr Domut / Bolis el-Hûlî.
- *Fî tasrîfi’l-esmâ’*: Abdurrahmân Muhammed Şahîn.
- *Fî ‘ilmi’s-sarf*: Emîn ‘Alî es-Seyyid.
- *el-Faysal fî elvâni’l-cumû’*: ‘Abbâs Ebü’s-Suûd.
- *el-Kava’id ve’t-tatbikât fî’l-ibdâl ve’l-i’lâl*: Abdussemmî’ Şebbâne.
- *Muhadârat fî ‘ilmi’s-sarf*: ‘Ali Câbir/Alâuddîn Hâşim.
- *Menâhîcu’s-sarfiyyîn ve mezâhibuhum*: Hasan Hindâvî.
- *Medhal ilâ dirâseti’s-sarfi’l-‘arabî*: Mustafâ en-Nehhâs.
- *el-Medhal ilâ ‘ilmi’s-sarf*: Abdulazîz Atîk.
- *Me’ânî’l-ebniye fî’l-‘arabiyye*: Fadıl es-Sâmirî.
- *Mu’cemu’l-ef’âli’l-‘arabiyyeti’s-sulâsiyye*: Suleymân Feyyâz.
- *Mu’cem tasrîfi’l-ef’âli’l-‘arabiyyeti*: Antuvan ed-Dehdah.
- *el-Muğnî fî tasrîfi’l-ef’âl*: Abdulhâlik Adîme.
- *el-Muhezzeb fî ‘ilmi’s-sarf*: Hâşim Tâhâ Şellâş/Salâh el-Fertûsî.
- *el-Vâfi’l-hadîs fî fenni’s-sarf*: Muhammed Mahmud Hilâl.
- *Nazratun vasfiyye fî tasrîfi’l-ef’âl*: Muhammed Ebu’l-Feth Şerîf. 63

2.10.3. Türkçe Yazılan Bazı Sarf Kitapları

- *Tuhfetu’l-ihvân*: İskilibî (ö. 1119/1785)
- *Kavâ’idu’l-i’lâl ve’l-idgâm*: Ali b. Hüseyin Edirnevî.
- *Teshîlu’t-tasrîf*: Mazlûmzâde Mustafa.
- *Tafsîlu’t-te’lif*: Hacı İbrahim Efendi.
- *Zübde fî ‘ilmi’s-sarf*: Abdülkerîm b. Hüseyin Amasyevî.
- *el-Müntehab*: Mehmed Zihnî.
- *el-Muhtasar*: Abdussamed Refî.
- *Mücmelu’s-sarf*: Muhammed Lutfî.
- *Külliyât-ı kavâid-i Arabiyye’dan Sarf Kısmı*: Fevzî Nâdirî.

⁶³ Eserler ve şerhleri hakkında detaylı bilgi için bk. Hâtem Sâlih ed-Dâmin, **es-Sarf**, Merkezu cem‘iyyeti’l-mâcidi li’s-sekâfeti ve’t-turâs. Dubai 2001, s. 16-19; Kılıç, "Sarf ", **DİA**, XXXVI, 136.

- *İlm-i Sarf-ı Arabî*: Manastırlı Mehmet Rifat.
- *Temrinli ve İ'rablı Lisân-ı Arabî (Sarf kısmı)*: Hanbelîzâde Mehmed Şakir.
- *Arapça Dilbilgisi (Sarf)*: Ahmet Ateş, M. Nihad Çetin, Tahsin Yazıcı.
- *Arapça Dilbilgisi (Sarf Bilgisi)*: Şener Şahin /Hüseyin Günday.
- *Arapça Dilbilgisi Sarf*: Mustafa Meral Çörtü.
- *Arapça Dilbilgisi Sarf*: Mehmet Yavuz.
- *Arapça Dilbilgisine Giriş 1 Sarf*: Erkan Avşar.
- *Arapça Sarf Bilgileri*: Tacettin Uzun.
- *Arapça Sarf İlmî*: Nusrettin Bolelli.
- *Âyet ve Hadis Örnekli Arapça Dilbilgisi Sarf*: M. Sadi Çögenli.
- *Sarf Uygulamalı Arapça Dilbilgisi*: Abdullah Kızılcık.
- *Üç Merhalede Sarf İlmî*: Abdurrahman Ensari.
- *Sarf Bilgisi*: Tacettin Uzun.
- *Arapça Dil Bilgisi Sarf*: Hulusi Kılıç.
- *Âyet ve Hadis Kaynaklı Arapça Dilbilgisi (Sarf)*: M. Sadi Çögenli.

3. ZENCÂNÎ VE ET-TASRÎFU'L-'İZZÎ ADLI ESERİ

Bu çalışmamızın ikinci bölümünde ele alınacak olan *Sa'dînî* adlı şerh, Zencânî'nin meşhur *et-Tasrîfu'l-'izzî* adlı eseri üzerine yazılmıştır. "Teftâzânî'nin hayatı" ve "*Sa'dînî* adlı şerhin özellikleri" bölümlerine geçmeden burada Zencânî ve adı geçen eseri hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır.

3.1. Zencânî

Eserleri ile ulemâ arasında son derece meşhur olmasına rağmen kaynaklarda Zencânî'nin hayatına dair yeterli bilgi bulunmamaktadır. Zencânî, *el-Kâfi şerhu'l-Hâdî* eserinin sonunda ismini, Ebu'l-Me'âlî İzzüddîn Abdülvehhâb b. İbrâhîm b. Abdülvehhâb ez-Zencânî el-Hazrecî (ö. 660/1262) şeklinde vermiştir.⁶⁴

⁶⁴ Suyûtî, *Bugyetu'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğâviyyîn ve'n-nuhât*, Dâru'l-fikr, 2. bs., 1979, I, 122. Özel, İsmâil Paşa Bağdâdî, *Hediyyetu'l-'ârifin esmâu'l-muellifin ve âsâru'l-musannifin*, Dâru

Zencânî, aslen Zencanlı olup Tebriz’de yaşamıştır. Daha önce bir süre kaldığı Musul’da edîp ve dilci Şemsüddîn İbnü’l-Habbâz el-Mevsîlî (ö. 639/1212)’nin derslerine katılmış ve eserini imlâ etmiştir. Onun Horasan bölgesini dolaşarak Buhârâ’ya gittiği ve tekrar Tebriz’e döndüğü bilinmektedir.⁶⁵

Özellikle sarf, nahiv, lügat, me‘ânî, beyân gibi dil ilimlerinde eserler telif eden Zencânî, tefsir, kıraat, fıkıh ve astronomi gibi alanlarda da bilgi sahibidir.⁶⁶

Başlıca eserleri şunlardır:

- *el-Maznûn bih alâ gayri ehlih*. Hamâseler⁶⁷ tarzında bir şiir antolojisidir. Zencânî bu eserinde, Câhiliye devri şairleriyle kendi zamanına kadar İslâmî dönem şairlerine ait beyitleri toplamıştır. ‘Ubeydullah b. Abdülkâfi el-‘Ubeydî 724’te (1324) buna bir şerh yazmış ve ikisi birlikte basılmıştır (Kahire 1331,1342).⁶⁸ Bu eser bazı kaynaklarda Gazzalî’ye nisbet edilmektedir.⁶⁹

- *Tashîhu’l-mikyâs fî tefsîri’l-Kistâs*. Zemahşerî (ö. 538/1144)’nin arûz ilminde yazdığı *el-Kistâs* üzerine yazılmış bir şerhtir.⁷⁰

- *Fethu’l-fettâh fî şerhi’l-Merâh*. Ahmed b. ‘Alî b. Mes‘ûd (ö. ?)’un meşhur eseri olan *Merâh* üzerine yazılmış bir şerhtir.⁷¹

- *Mi’yâru’n-nuzzâr fî ‘ulûmi’l-eş‘âr*. Arûz ilmine dair eseridir.⁷²

ihyâu’turâsi’l-‘Arabî, Beyrut 1955, I, 638; Ahmet Özel, "Zencânî" DİA, İstanbul 2013, XLIV, 253.

⁶⁵ Ömer Rıza Kakhâle, **Mu‘cemu’l-muellifîn terâcim musannifi’l-kutubi’l-‘arabiyye**, Muessesetu’r-risâle, Dımaşk 1957, III, 849; Muhammed Bâkır b. Zeynilâbidîn b. Ca‘fer el-Müsevî el-Hânsârî, **Ravdât’ul-cennât fî ahvâli’l-‘ulemâi ve’s-sâdât**, thk. Esedullah İsmâiliyyân, Mektebetu İsmâiliyyân, Tahran, 1392, V, 173; Özel, "a.g.m.", XLV, 253.

⁶⁶ **a.g.e.**, thk. Dâğistântî, s. 26-27 Kakhâle, **a.g.e.**, VI, 216; Suyûtî, **a.g.e.**, I,122.

⁶⁷ Arap edebiyatında kahramanlık şiirleri ve bu adla düzenlenen antoloji türü.

⁶⁸ Özel, "a.g.m.", XLV, 253.

⁶⁹ Şihâbuddîn Ebu’l-Felâh Abdülhayy b. Ahmed İbnu’l-İmâd, el-‘Akrî el-Hanbelî, thk. Abdulkadir Arnavût, Mahmûd Arnavût, **Şezerâtu’z-zehab fî ehbâri men zehab**, I. bs. Dâru İbn Kesîr, Dımaşk 1986, VI, 19.

⁷⁰ Kâtib Çelebî, **Keşfu’z-zunûn**, Dâru ihyâi’t-turâsi’l-‘Arabî, Beyrut tsz, II, 1326; İbn İmâd, **a.g.e.**, I, 638;

⁷¹ Kakhâle, **a.g.e.**, VI, 216; Çelebî, **a.g.e.**, II, 1316.

⁷² İsmâ‘îl Paşa Bağdâdî, **İdahû’l-meknûn fî’z-zeyli ‘alâ Keşfi’z-zunûn**, Dâru’l-ihyâi’t-turâsi’l-‘arabî, Beyrut bty., IV, 517; Çelebî, **a.g.e.**, II, 1733.

- *el-Kafl şerhu'l-Hâdi*. Sarf ve nahiv ilminde yazdığı *el-Hâdi* adlı eserine daha sonra kendisinin yazdığı şerhtir.⁷³

3.2. et-Tasrîfu'l-'izzî

el-'İzzî fi't-tasrîf, et-Tasrîfu'l-'İzzî, et-Tasrîf ve Mebâdi fi't-tasrîf adlarıyla da bilinen eser, İzzüddîn ez-Zencânî el-Hazrecî (ö. 660/1262) tarafından sarf ilminde yazılmış temel bir metin kitabıdır. İbaresinin açık ve anlaşılır olması, sarf kurallarını kısa ve öz biçimde sunması, verilen kuralları örneklerle izah etmesi gibi bir takım özellikleri sayesinde ulemânın beğenisini kazanmış ve ders kitabı olarak okutulmuştur.

İslam âleminde büyük bir şöhret kazanan bu eser üzerine 60 küsur şerh, hâşiye ve ta'likât yazılmıştır.⁷⁴ Eser, başta Sa'düddîn et-Teftâzânî, Seyyid Şerîf ve 'Alî el-Karî (ö. 1014/1605) gibi büyük âlimlerin yanı sıra İmâdüddîn İbn Cemâa (ö. 819/1416), Hatîb eş-Şirbînî (ö. 977/1570), Niksârî Hasan Paşa (ö. 827/1424) ve Hocazâde Muslihuddîn (ö. 893/1488) gibi âlimlerce de şerh edilmiştir.⁷⁵

Osmanlı döneminde medreselerde Emsile, Binâ ve Maksûd'dan sonra dördüncü ders kitabı olarak okutulmuştur.⁷⁶ Günümüzde de Türkiye'de -özellikle doğu medreselerinde hâla okutulup ezberletilmektedir.⁷⁷

Başka dillere de çevirisi yapılan eseri ilk olarak Nurettin Turgay *Açıklamalı İzzi: Metin ve Tercümesi* adıyla çevmiş daha sonra Mikail Adıgüzel ve M. Ali Arslan tarafından da ayrıca çevirisi yapılmıştır.

⁷³ Kahrhâle, a.g.e., VI, 216: Suyûtî, a.g.e., I, 122.

⁷⁴ a.g.e., thk. Dâğistânî, s. 12-21.

⁷⁵ Özel, "a.g.m.", XLIV, 253-254.

⁷⁶ Özyılmaz, a.g.e., s. 37.

⁷⁷ Übeydullah Pilatin, **Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Faaliyet Gösteren Geleneksel Eğitim Kurumları (Medreseler) Üzerine Bir Araştırma (Batman, Diyarbakır ve Siirt Örneği)** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2011), s. 33.

3.2.1. Muhtevası

Sarf ilmine dair yazılan *et-Tasrîfu'l-‘izzî*, ezberlenmek için telif edilen muhtasar bir metin kitabıdır. Sarfın tüm konularını ihtiva etmemekle beraber sarf ilminin en temel konularından sayılan fiil-isim çekimleri, ibdâl, kalb, idgâm, hazif ve nakil konularını örnekler eşliğinde veciz bir şekilde izah etmiştir.

et-Tasrîfu'l-‘izzî, bir mukaddime ve dokuz bölümden oluşmaktadır.

Mukaddimede besmele, hamd ve salat-selamlardan sonra "tasrîf" (sarf) kelimesinin sözlük ve terim manaları açıklanmıştır.

Birinci bölümde, özet bir şekilde fiillerin ebvab-ı semâniyye"si (sekiz bâbı) açıklanmış, sülâsî mücerredler (yalın üçlüler) için yalnızca mazî, muzâri, diğerleri için mâzi, muzâri ve masdar kalıpları verilmiş: her bir kalıp birer örnekle izah edilmiştir.

İkinci bölümde, tenbîh (uyarı) başlığı altında mute‘addî (geçişli) fiil ile lâzım (geçişsiz) fiillerin tanımı yapılmış ve lâzım fiillerin nasıl mute‘addî kılınacağı hususu üzerinde durulmuştur.

Üçüncü bölümde, fiil ve isim tasrîfleri (türetme ve çekimleri) konusu ele alınmış ve her biri belli sıralamaya göre incelenmiştir. Söz konusu sırlama şu şekildedir:

1. Mazî (Malum ve meçhul çekimi).
2. Muzâri (Malum ve meçhul çekimi, nasb ve cezim edâtları ile çekimi)
3. Emr-i gâib (Malum çekimi).
4. Nehy-i gâib (Malum çekimi).
5. Nehy-i hâzır (Malum çekimi).
6. Emr-i hazır (Türetiliş kuralı ve malum çekimi).
7. İsm-i fâil (Üçlü ve üç üzerilerden türetiliş kuralı).
8. İsm-i mefûl (Üçlü ve üç üzerilerden türetiliş kuralı, geçişsiz olanın çekimi)

Dördüncü bölüm, muda'âf konusuna ayrılmış ve mudâ'afın hangi yönden mu'tell fiillere ilhâk edildiği (benzetildiği) hususu açıklanmaya çalışılmıştır. Mudâ'afın mu'tellere ilhâk sebebi olan ibdâl ve hazif konuları açıklanmıştır. Ayrıca mudâ'fa özgü olan idgâm ve fekk konuları örnekleri ile birlikte ele alınmıştır.

Beşinci bölüm, mu'tell⁷⁸ fiillere ayrılmış ve konular yedi başlık altında incelenmiştir. Bu başlıklar altında fiillerin hangilerinin 'ilâl edilip edilmediği tartışılmış, verilen her bir "i'lâl kuralı" çok sayıda örneklerle izah edilmiştir. Bu bölümde incelenen konu başlıkları şu şekildedir:

1. Misâl (Mu'tellulfa').
2. Ecvef (Mu'tellul'ayn).
3. Nâkıs (Mu'tellullâm).
4. Lefîfu'l-makrûn (Mu'tellu'l-'ayn ve'l-lâm).
5. Lefîfu'l-mefrûk (Mu'tellu'l-fâ' ve'l-lâm).
6. Mu'tellu'-fâ' ve'l'ayn.
7. Mu'tellu'l-fâ' ve'l-'ayn ve'l-lâm.

Altıncı bölümde, "Mehmûz"⁷⁹ konusu ele alınmış, mehmûzun neden mu'tellere ilhâk edildiğinin nedenleri üzerinde durulmuştur. Mehmûz fiillerden mâzi, muzâri ve türevlerine örnekler verilmiş ve "mehmûz"a özgü bir takım kaideler gösterilmiştir.

Yedinci bölümde, sülâsî mücerred'den ism-i zamân ve ism-i mekânın türetiliş kaidesi açıklanmış, hangi kalıplarda geldiğinin altı çizilmiştir. Daha sonra bu kaidelerin dışında kullanılan şaz örneklere yer verilmiştir. Ayrıca mezîd ism-i zaman ile ismi-i mekân kalıplarının ism-i mefûl kalıbında geldiği vurgulanmıştır.

Sekizinci bölümde, ism-i âletin terim manası açıklandıktan sonra kalıplarının neler olduğu belirtilmiştir. Ayrıca ism-i âletin bazı şaz kalıpları da örnek olarak verilmiştir.

⁷⁸ Kök harflerinde en az bir illet harfi bulunan kelimedir. İlet harfleri vâv, yâ ve elifdir.

⁷⁹ Kök harflerinde en az bir hemze bulunan kelimedir.

Dokuzuncu bölümde, tenbîh başlığıyla masdar-ı merre (sayı bildiren masdar) ile masdar-ı nevi (filin oluş ve biçimini bildiren masdar) konuları işlenmiştir.



BİRİNCİ BÖLÜM

TEFTÂZANÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1. TEFTÂZANÎ'NİN HAYATI

1.1 Yaşadığı Döneme Genel Bir Bakış

İnsanlar, yaşadıkları dönemin siyasî, sosyal ve ilmî faaliyetlerinden az veya çok mutlaka etkilenmektedirler. Bu nedenle bir âlimin karakteri, ilmî şahsiyeti, dünya görüşü ve eserleri gibi hayatının çeşitli yönlerinin daha iyi anlaşılması için nerede ve hangi dönemde yaşadığının bilinmesi önem arz etmektedir. Bizler de burada Teftâzânî'in ilmî kişiliği ve eserlerinin tanıtımına geçmeden içinde yaşamış olduğu dönemi, siyasî, sosyal ve ilmî açıdan kısaca değerlendirmeyi uygun gördük.

1.1.1. Siyasî Hayat

Teftâzânî, İlhânlılar (1256-1353)'ın hüküm sürdüğü bir dönemde Horasân bölgesinde dünyaya gelmiştir. Daha sonra Muzafferîler (1318-1398) ve Timurlular (1370-1405) Horasan bölgesine hâkim olmuşlardır. Teftâzânî'nin yaşadığı dönemde cereyan eden siyasî olaylara geçmeden söz konusu bölgenin siyasî geçmişi kısaca göz atmak gerekir.

Teftâzânî'nin içinde yetiştiği Horasan bölgesi⁸⁰, tarih boyunca çeşitli devletlerin idaresi altına girmiştir. Nitekim Kâdisiye (15/636) savaşı ile birlikte Müslümanların yerleşmeye başladığı Horasan bölgesi, Teftâzânî'nin asrına varıncaya kadar Emevîler (61-750), Abbâsîler (750-1258), Gazneliler (963-1186) Harizmşahlar (1097-1231), Moğollar (1206-1294) ve İlhanlılar (1256-1353)'in hâkimiyeti altına girmiştir.⁸¹ Miladî 1097'den beri bölgede hüküm süren Hârizmşâhlar, 1258'de Moğol istilası ile yıkılmıştır. 1206 yılında Cengizhân (624/1227) tarafından kurulan Moğol İmparatorluğu, kısa sürede Horasân, Hârizm, Mavraunnehir ve Afganistan bölgelerine yayılmıştır. Ancak Cengiz Han'ın ölümüyle Moğol İmparatorluğu dağılmaya başlamış, çok sayıda hanedanlık ve devletler ortaya çıkmıştır.⁸²

Miladî 1256'da İran'da temelleri atılan İlhanlılar Devleti⁸³, Moğol İmparatorluğunun dağılmasıyla, 1256'da Cengiz Hân'nin torunu Hülâgü (663/1265) tarafından bağımsız bir devlet olarak ilan edilmiştir. Hülâgü, 1258'de Bağdat'ı zapt ederek Abbasî Hilafeti'ni ortadan kaldırmış, binlerce ulemâyı kılıçtan geçirmiştir. İslam âlemine çok büyük tahribatları olan bu baskılarla birlikte Moğollar, aynı zamanda İslam'ı yakından tanıma fırsatını bulmuş ve Müslüman olma sürecine girmişlerdir. Özellikle Gazan Hân (703/1304) döneminde İslamlaşan İlhanlı yönetiminin idaresi altındaki bölgelerde önemli hizmetleri olmuştur.⁸⁴

Teftâzânî'nin doğduğu sıralarda Doğu'da İlhanlılar Devleti hüküm sürerken Mısır, Şam ve Hicaz bölgelerinde Memlûkler Devleti (1250-1517) hâkim durumda idi. Anadolu'da ise Selçuklular Devleti (1040-1308) yıkılmış yerini Türkmen beylikleri almıştı. İlhanlılar Devleti'nin başında Olcaytu'nun küçük oğlu Ebû Saîd

⁸⁰ Geniş bilgi için bk. M. Şemseddin Günaltay, **Yakın Şark IV: Perslerden Romalılara Kadar**, Ankara 1951, s. 33-35; Corcî Zeydân, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, çev. Mümin Çevik, İstanbul 1976, II, 79- 80, 127.

⁸¹ Osman Çetin, "Horasan", **DİA**, İstanbul 1998, XVIII, 34-241.

⁸² Çetin, "a.g.m.", XVIII, 23; Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", **DİA**, İstanbul 2005, XXX, 225-229.

⁸³ Geniş bilgi için bk. Osman Hıran, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1971, s. 493-625; Abdülkadir Yuvalı, **İlhanlılar Tarihi I: Kuruluş Devri**, Kayseri, 1994, s. 9-193; Şerefeddin Yalıtıkaya, **İlhanlılar Devri İdarî Teşkilâtına Dair**, (1932), II, 7-16.

⁸⁴ Yuvalı, "İlhanlılar", **DİA**, Ankara 2000, XXII, 102-105.

Hân (717/1317) vardı. Ancak küçük yaşta tahta çıkarıldığından ilk yıllarda onun yerine Vezir Taceddîn Ali Şâh idareyi eline almıştır.⁸⁵

Ebû Saîd Hân döneminde yıllardan beri devam eden Memlûklerle (1250-1517) mücadeleye 1323'te yapılan bir antlaşmayla son verilmiştir. Ebû Saîd, Babası Olcaytu zamanında devletin âdeta resmî mezhebi haline gelen Şîlîği terkederek Sünnîliği seçmiş ve İslâmiyet'in yayılması için çalışmıştır. İlhanlı hükümdarların en büyüklerinden olan Ebû Saîd 1335'te henüz otuz yaşında iken ölmüş veya zehirlenerek öldürülmüştür. Ebû Saîd'in varis bırakmadan ölmesi İlhanlı Devleti'nin parçalanmasına ve yerini mahallî hanedanların almasına yol açmıştır.⁸⁶

Teftâzânî'nin yaşadığı dönemde Horasan bölgesinde ortaya çıkan bir başka devlet de Muzafferîler Devleti⁸⁷ (1318-1398)'dir. Devletin temeli, Ebû Saîd Hân zamanında Meybûz valiliğini yapan Şerafeddîn Muzaffer tarafından atılmıştır. Muzafferîler Devleti'nin gerçek kurucusu, on üç yaşında iken babası Muzaffer'in yerini alan Mübârizüddîn Muhammed kabul edilir. Mübârizüddîn Muhammed'den sonra tahta çıkan Şâh Şucâ', ilmî faaliyetlerin önünü açmada önemli hizmetleri olsa da iç çekişmelerden dolayı devletin ilerlemesinde bir mesafe katedememiştir. Şâh Şucâ'dan sonra hânedan üyelerinin iç çekişmeleri artmış, devletin gücü iyice zayıflamıştır. Nihayet Şâh Mansûr zamanında Timur'a karşı yapılan savaş büyük bir yenilgiyle sonuçlanmış ve böylece Muzafferîler Devleti'nin hakimeyeti son bulmuştur.⁸⁸

1.1.2. Sosyal ve İktisadî Hayat

Bu bölümde Teftâzânî'nin içinde yaşamış olduğu bölgenin sosyal ve iktisadî yönlerini anlatmakla yetinilecektir.

⁸⁵ Yuvalı, "a.g.m.", XXII, 104; Özen, "a.g.m.", XL, 300.

⁸⁶ Kâliş, **a.g.e.**, s. 32-34; Yuvalı, "a.g.m.", XXII, 102-105.

⁸⁷ Geniş bilgi için bk. İsmail Aka, **Timur ve Devleti**, Ankara 1991, s. 10-11,18; Mahmûd Kütübî, **Târlh-i Âl-i Muzaffer**, Tahran, 1364, hş.; Haşan Ali Sütüde, **Tânh-i Âl-i Muzaffer**, Tahran, 1347, hş., I-II; Abbas İkbâl, **Târihu İrân ba'de'l-İslâm**, çev. M. Alâeddin Mansûr, Kahire, 1989, s. 526- 544.

⁸⁸ Rıza Kurtuluş, "Muzafferîler", **DİA**, İstanbul 2006, XXXI, 419-420; 'Alî Huseyn, **a.g.e.**, I, 24-30.

Teftâzânî, İlhânlılar, Muzafferîler ve Timurlular'ın hüküm sürdüğü dönemlere yetişmiştir.

İlhanlılar Devletinde, Gâzân Han zamanına kadar Cengiz yasası geçerliydi. Bu tarihten itibaren müslüman tebaanın şer'î işlerine kadılar; hukukî, siyasî, idari, örfî ve askerî mahkeme işlerine de Moğol şehzade ve emîrleri arasından seçilen "yarguci"ler bakardı. İlhanlı hükümdarlarından Hülâgû, Abaka ve Argun Budist idiler. Ahmed Teküder'in kısa süren hâkimiyetinde İslâmiyet halk arasında yayılmaya başlamışsa da ancak Gâzân Han zamanında resmî din olarak kabul edilmiştir.⁸⁹

İlhanlılar devrinde ticarî hayat gelişmiş, Yakındoğu ile Uzakdoğu, hatta Avrupa arasında ulaşım ve haberleşme kolaylaşmıştır. Bu sayede ülke düşünce, sanat ve ticaret alanında yeni gelişmelere sahne olmuştur. Bu dönemde her ne kadar Anadolu doğu-batı ve kuzey-güney yönündeki ticarî yolların merkezi durumundaysa da İlhanlılar bu yolların gelirine el koydukları için bu ticarî canlılıktan pek faydalanamamışlardır.⁹⁰

Yukarıda değinildiği gibi Muzafferîler dönemi, daha çok hânedan mensuplarının iç çekişmeleri ve kavgalarıyla geçtiğinden halkın ekonomik ve sosyal durumunda önemli sayılabilecek ilerlemeler kaydedilememiştir.⁹¹

Timurlular⁹²'da ise tebâ, Türk-Moğol, yerli İranlılar ve Mümanlardan oluşan bir halktan oluşuyordu. Timurlu sülâlesi mensupları başlangıçta Sünnî oldukları gibi halkın çoğunluğu da Sünnî idi. Ancak Gîlân, Mâzenderân, Hûzistan ve Sebzevâr bölgelerinde Şîlik ağır basmaktaydı.

Timurlular'da, özellikle Timur (ö. 807/1405) zamanında tarımın canlandırıldığı dikkat çeker. Nitekim Timur, işlenebilecek hiçbir yerin boş

⁸⁹ Yuvalı, "a.g.m.", XXII, 104.

⁹⁰ Yuvalı, "a.g.m.", XXII, 104-105.

⁹¹ Kurtuluş, "a.g.m.", XXXI, 419-420.

⁹² Geniş bilgi için bk. İsmail Aka, **Timur ve Devleti**, Ankara 1991; Aka, **Mirza Şahruh ve Zamanı** (1405-1447), Ankara 1994; Aka, **Timurlular**, Ankara 1995; Aka, **Timurlular Devleti Tarihi**, Ankara 2010; Aka., "XV. Yüzyılın İlk Yarısında Timurlular'da Ziraî ve Ticarî Faaliyetler", TED, sy. 10-11 (1981), s. 111-120.

bırakılmamasını istemiş, ülkenin çeşitli yerlerinde kanallar kazdırmıştır. Ayrıca boş kalan toprakların işlenmesini sağlamak için köylülerden beş yıl süreyle vergi alınmayacağını ilân ederek tarımın gelişmesi için çeşitli teşviklerde bulunmuştur.⁹³

1.1.3. İlmî Hayat

Moğol istilası (656/1258), Doğu'da İslam dünyasında çok büyük tahribatlara neden olmuş, ilmî ve kültürel anlamda bir duraklama sürecini beraberinde getirmiştir. Nitekim Buhârâ, Semerkant, Merv, Nîsâbûr, Belh gibi kentlerde bulunan ve yüzbinlerce ciltlik eseri içinde barındıran kütüphaneler söz konusu istila ile birlikte yerle bir edilip yakılmış, binlerce âlim, talebeleri ile birlikte katledilmiştir.⁹⁴

VII/XIII. asrın ortalarında gerçekleşen ve binlerce ulemâ ve talebenin öldürüldüğü istilada, geriye kalanlar Hindistan ve Anadolu gibi farklı bölgelere sığınarak hayatta kalabilmişlerdir. Öyle ki Uzakdoğu, bir daha eski ilmî ve kültürel zenginliğine hiç kavuşamamıştır. Ancak Moğollar, bu istilalar ile birlikte İslam'ı yakından tanıma fırsatı bularak Müslüman olma sürecine girmişlerdir. Müslüman olduktan sonra İslâm'a ve ulemâya çok büyük hizmetleri olmuştur. Yaşanan tüm bu olumsuzluklara rağmen ilmî hareketler VIII/XIV. asırda yeni bir canlılık göstermiştir.⁹⁵

İlhanlıların yıkılmasından sonra İran'a hâkim olan Muzafferîler Devletihükümdarları, özellikle âlim bir hükümdar olan Şücâ' (ö. 786/1384), ilim adamlarına çok değer vermiş, medreseler kurarak ilmin gelişmesine yardımcı olmuştur.⁹⁶ Bunun yanı sıra ulemânın o bölgelerde ilmî faaliyetlerde bulunmalarının da önünü açmıştır. Söz konusu gayretler sonucu İran ve çevresinde Adududdîn el-Îcî (ö. 756/1355), Kutbuddîn er-Râzî (ö. 766/1365), Şemsuddîn el-Kirmânî (ö. 786/1384) ve Seyyid Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413) gibi değerli ilim adamları

⁹³ Aka, "Timurlular", **DİA**, Ankara 2012, XLI, 177-180.

⁹⁴ 'Alî Huseyn, **a.g.e.**, I, 16-20.

⁹⁵ 'Alî Huseyn, **a.g.e.**, I, 92

⁹⁶ Kurtuluş, "a.g.m.", XXXI, 419-420.

yetiştir. Bu âlimlerin her biri yüzlerce ilim adamı yetiştirdiği gibi, telif ettikleri değerli ilmî eserleriyle de daha sonraki asırlara ışık tutmuşlardır.⁹⁷

Bu dönemde yetişen ilim adamları ve müelliflerin ilmi faaliyetleri, genelde önceki asırlarda yazılan eserlere şerh, hâşiye ve ta'likler yazma şeklinde devam etmiştir. Bazen de geniş eserleri ihtisar etmek suretiyle ya da nazım şekline sokarak bu çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Öyle ki bazı müellifler, kendi eserlerini dahi çoğu kez önce kısa metin şeklinde yazıp, daha sonra şerh ederek veya yazdıkları geniş eserleri ihtisar ederek yeni bir eser meydana getirmişlerdir.⁹⁸

İlmin yeniden canlılık kazanmaya başladığı böyle bir dönemde dünyaya gelen Teftâzânî, babasının kâdı olması hasebiyle çok küçük yaşlarda ilmî çalışmalara tanıklık etmiştir. Kısa bir zaman diliminde ilmî yetkinliğe erişen Teftâzânî, henüz çocuk sayılacak yaşta ilmî eserler telif etmeye başlamış ve şöhreti her tarafa yayılmıştır.

1.2. Teftâzânî'nin İsmi, Künyesi, Lakabı ve Nisbesi

1.2.1. İsmi ve Künyesi

Teftâzânî'nin hayatı hakkında bilgi veren kaynakların çoğu ismini, **Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahrüddîn Ömer b. Abdullah el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî** olarak kaydeder.⁹⁹ Ancak İbnu'l-İmâd, bu konuda İbn Hacer'in farklı

⁹⁷ İbnu'l-İmâd, **a.g.e.**, VI, 320; İbn Tağrıberdî, **a.g.e.**, II, 734; İbn Hacer, **İnbâ'u'l-ğumr**, II, 379; Suyûtî, **a.g.e.**, I- 391; Halil Özcan, "Sa'dedîn Teftâzânî ve İrşâdu'l-hâdî Adlı Eseri", **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 20, Yıl: 13, Temmuz-Aralık, Şanlıurfa, 2000, s. 211-226.

⁹⁸ Özen, "a.g.m.", XL, 300.

⁹⁹ Teftâzânî'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bk. **İrşâdu'l-Hâdî**, Dâru'l-beyan el-'arabî, Cidde 1985, s. 9; İsmâuddîn Ahmed b. Muslihüddîn Taşköprüzâde, **Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fî mevdu'âtî'l-ulûm**, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1985, I, 190; Suyûtî, **Bugyetu'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğâviyyîn ve'n-nuhât**, Dâru'l-fikr, 2. bs., 1979, I, 285; Yûsuf el-Yân Serkîs. **Mu'cemu'l-metbû'âtî'l-'arabiyye ve'l-mu'arrabe**, Mektebetu's-sakâfeti'd-dîniyye, Kâhire 635; İsmâil Paşa Bağdâdî, **Hediyetu'l-'ârifin esmâu'l-muellifîn ve âsâru'l-musannifîn**, Dâru İhyâu'turâsi'l-'Arabî, Beyrut 1955, II, 529-530; Ömer Rıza Kahlâle, **Mu'cemu'l-muellifîn terâcim musannifi'l-kutubi'l-'arabiyye**, Muessesetu'r-risâle, Dimaşk 1957, III, 849; el-İmâm Şihâbüddîn Ebu'l-Felâh Abdulhayy b. Ahmed İbnu'l-İmâd, el-'Akkef el-Hanbelî, thk. Abdulkadir Arnavût, Mahmûd Arnavût, **Şezerâtu'z-zeheb fî ehbâri men zeheb**, I. bs. Dâru İbn Kesîr, Dimaşk 1986, VIII, 547-550; Muhammed Selâh Zekî, Abdülemîr 'Asâm, Muhammed MUYESSER, "Teftâzânî", **Mevsû'atu 'a'lâmi'l-'ulemâ' ve'l-udeba'i'l-'arab ve'l-Müslimîn**, Dâru'l-cil, bty.,

görüşte olduğunu ve Teftâzânî'nin ismini **Mahmûd b. Abdullah** olarak zikrettiğine dikkat çeker.¹⁰⁰ İbnü'l-İmâd'ın verdiği bu bilgi İbn Hacer'in "*İnbâu'l-ğumr*" ile "*ed-Duraru'l-kâmine*" adlı her iki eserinde de yer almaktadır.¹⁰¹ İbn Hacer gibi büyük bir âlimin böyle bir hataya nasıl düştüğünü bilemiyoruz. İbn Hacer'in elimizde bulunan söz konusu nüshalarında Teftâzânî'nin ismi, hem "**Mahmûd**" hem de "**Mes'ûd**" maddelerinde yer almaktadır. İbn Hacer'in "*ed-Durar*"ın tahkikini yapan Fritz Krenkow¹⁰², bu düzeltmenin muhtemelen öğrencileri tarafından yapıldığını kaydeder.¹⁰³

'Alî el-Kârî "*Tabâkatu'l-hanefiyye*" adlı eserinde Teftâzânî'nin ismini, **Ömer b. Mes'ûd** olarak aktarmış, ismini babasına, babasının ismini de kendisine nisbet etmiştir.¹⁰⁴ Söz konusu eserin elimizde bulunan matbu nüshalarında da bu şekilde yer almaktadır. Muhtemelen bu hata nussâhlar (metin çoğaltıcılar) tarafından yapılmıştır.

Teftâzânî'nin hayatına dair kaynaklar, ona ait herhangi bir künyeden söz etmemektedir. Bu konuda yalnızca Şevkânî (ö. 1250/1834), künyesinin "Ebû Saîd" olduğunu söylemiştir.¹⁰⁵

1.2.2. Lakabı ve Nisbesi

Moğol istilasından sonra duraklayan ilmî çalışmaların yeniden canlanmasına kapı aralayan Teftâzânî için ulemâ tarafından birçok lakap kullanılmıştır. Bunlar, "Âllâme", "Âllâme-i Sâni", "Padişah-i ulemâ", "Husrev-i dânişmendân", "Üstâz", "el-İmâmu'l-kebîr" gibi daha çok ilimdeki makamına işaret eden lakaplardır. Ancak

516-522.

¹⁰⁰ İbnü'l-İmâd, **a.g.e.**, VIII, 547-550.

¹⁰¹ İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbuddîn Ahmed b. Âlî b. Muhammed el-'Askalânî, **ed-Duraru'l-kâmine**, thk. Fritz Krenkow, Dâru'ihyâi't-turâsi'l-'arabî, Beyrut tsz, IV, 332; İbn Hacer, **İnbâu'l-ğumr bi enbâi'l-'umr fi't-tarih**, thk. Muhammed Abdulhamîd Hân, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 1986, II, 377.

¹⁰² Yazar müslüman olduktan sonra ismini Muhammed Salim el-Kirenkovî el-Elmânî şeklinde değiştirmiştir.

¹⁰³ **ed-Durar**, thk. Fritz Krenkow, IV, 350.

¹⁰⁴ Âlî b. Sultân Muhammed el-Kârî, **Esmâru'l-ceniyye fi esmâi'l-Hanefiyye**, thk. Abdulmuhsin Abdullah Ahmed, **Merkezu'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-'İlmîyye**, Irak 2009, II, 537-539.

¹⁰⁵ Muhammed b. 'Alî eş-Şevkânî, **el-Bedru't-tâli'**, Dâru'l-kitâbi'l-islâmî, Kâhire bty, II, 304.

bunlar arasında en meşhuru, "Sa‘düddîn" ve "Sa‘d" lakaplarıdır.¹⁰⁶ Bu her iki lakap çoğu zaman isminin yerine kullanılmıştır.

İlmin durakladığı bir dönemde tahsil hayatına başlayan Teftâzânî, ilim tahsili uğruna Horâsân, Mâverâünnehir ve Harizm bölgelerinde devamlı yer değiştirmek zorunda kalmıştır.¹⁰⁷ Bu, eserlerinde belirttiği yazım tarihi ve yerleriyle ilgili kayıtlarından anlaşılmaktadır.¹⁰⁸ Bundan dolayı da ikâmet ettiği yerlere nisbeten kendisi için birçok nisbe kullanılmıştır. Bunlar, doğduğu köye nisbeten "Teftâzânî", Semerkant’tan evlendiğinden ve Timur (ö. 789/1387) döneminde bir müddet orada kaldığından "Semerkandî", Herat’ta bir süre ikamet ettiği için "el-Herevî" ve Horâsan bölgesi içerisinde devamlı yer değiştirdiğinden "Horâsânî" nisbeleridir. Ayrıca Arap olmadığına işareten "A‘cemî" nisbesi de kendisi için kullanılmıştır.¹⁰⁹ Bilindiği gibi bunlardan en yaygını ve hatta zamanla isimleşen nisbesi hiç şüphesiz "Teftâzânî"dir. Hatta çoğu zaman ismi yerine Teftâzânî nisbesi tek başına kullanılır. Teftâzânî’nin çocuğu Muhammed ile torunları için de Teftâzânî nisbesi kullanılmış ise de bunlar genelde isimleri ile birlikte sıfat olacak şekilde kullanılmıştır.

1.3. Doğumu ve Vefâtı

1.3.1. Doğumu

Horâsân bölgesinin Nesâ vilayetine bağlı Teftâzân kasabasında dünyaya gelen Teftâzânî, ilim tahsilini bu bölgede yapmış ve uzun yıllar buralarda ilmî çalışmalarını sürdürmüştür.¹¹⁰ Ancak Teftâzânî’nin Mâverâünnehir ve Hârizm bölgelerine de gidip geldiği eserlerinin yazım tarihi ve yerleriyle ilgili kayıtlardan

¹⁰⁶ Özen,"a.g.m.", XL, 299-300; Teftâzânî, **Şerhu'l-Mekâsıd**, nşr. Salih Mûsâ Şeref, I, 75; Taşköprüzâde, **Miftâhu's-sa‘âde**, I, 190; ‘Alî Huseyn, **a.g.e.**, s. 146-149.

¹⁰⁷ Taşköprüzâde, **Miftâhu's-sa‘âde**, I, 190.

¹⁰⁸ Teftâzânî, **Mutavvel ‘ale’t-Telhîs**. s. 32-34.

¹⁰⁹ Kâliş, **a.g.e.**, s. 24-25.

¹¹⁰ Abdullah ‘Alî Huseyn, **et-Teftâzânî ve mevkifuhu mine'l-ilâhiyât**, (Yayınlanmış Doktora Tezi, Câmî‘âtu Umî‘l-Kurâ, Külliyyetu’d-da‘vâ, Mekke 1995), I, 1-2; Şükrü Özen, "Teftâzânî", **DİA**, İstanbul 2011, XL, 299-308.

anlaşılmaktadır. Bunlar arasında Herat, Mezâricâm, Gucdüvân, Tûs'a bağlı Gülistân-ı Türkistan köyü, Hârizm, Serahs ve Semerkant da yer almaktadır.¹¹¹

Teftâzânî'nin Bağdat, Mısır, Şam gibi ilim merkezlerine hiç seyahat etmemiş olması, ilim hayatı açısından dikkat çekici bir husustur.¹¹² Timur'un Anadolu'ya yaptığı sefer (795/1393) esnasında Teftâzânî'nin onun maiyetinde Anadolu'ya gittiğine ve Osmanlı âlimleriyle münazaralar yaptığına dair bir takım iddialar, Teftâzânî bu seferden önce vefat ettiğinden doğru değildir.¹¹³

Teftâzânî'nin bu kadar yer değiştirmesinin en önemli nedeni kendi eserlerinde de dile getirdiği gibi ilim aşkı ve bölgedeki siyasî çalkantılardır.¹¹⁴

Teftâzânî'nin doğum yeri ile ilgili ihtilaf bulunmazken doğum tarihi hakkında kaynaklar iki farklı görüş belirtmişlerdir.

Bunlardan birincisine göre, başta Şevkânî olmak üzere Taşköprüzâde (ö. 968/1561), Bâğdâdî (ö. 1920) ve Katib Çelebî (ö. 1067/1657) gibi son dönem tarihçilerin benimsediği 722/1322 yılıdır.¹¹⁵ İkinci bir görüş ise aralarında İbn Hacer (ö. 852/1449), İbn 'ul-‘Îmâd (ö. 1089/1679) ve Suyûtî'nin de bulunduğu bir grup âlimin kabul ettiği 712/1312 tarihidir.¹¹⁶

Teftâzânî'nin "*Şerhu'l-Mekâsîd*" adlı şerhinin tahkikini yapan Abdurrahman 'Umeyra, söz konusu eserin mukaddimesinde Teftâzânî'nin ilk eseri olan "*Şerhu't-Tasrîfi'l-İzzî*"yi telif ettiği sırada henüz on altı yaşında olduğunu, söz konusu şerhin telif tarihinin ise 738/1337 yılına denk geldiği dikkate alındığında ilk görüşün isabetli görüldüğünü söyler.¹¹⁷ Ayrıca Teftâzânî'nin 748/1347'de "*Mutavvel*" adlı şerhini

¹¹¹ Özen, "a.g.m.", XL, 300.

¹¹² 'Alî Huseyn, **a.g.e.**, I, 1-2; Özen, "a.g.m.", XL, 300.

¹¹³ Özen, "a.g.m.", XL, 300.

¹¹⁴ Teftâzânî, **el-Mutavvel 'ale't-Telhîs**. nşr. Muharrem Efendi, Dersaadet, 1308, s. 3; Ziyauddîn el-Kâliş, **et-Teftâzânî ve ârâuhu'l-belâgiyye**, Dâru'n-nevâdir, Dımaşk 2010, s. 32-34.

¹¹⁵ Şevkânî, **a.g.e.**, II, 303; Taşköprüzâde, **Miftâhu's-sa'âde**, I, 190; Cemâluddîn Ebu'l-Hasen Yûsuf b. İbn Tağrıberdî, **ed-Delîlu'sâfi**, thk. Fehîm Muhammed Şeltût, Mektebetu'l-Hâncî, Câmi'atu Ummi'l-Kura, Merkezu'l-bahsi'l-ilmî, Riyâd 1375, II, 734.

¹¹⁶ Suyûtî, **a.g.e.**, I, 285; İbnu'l-Îmâd, **a.g.e.**, VIII, 547.

¹¹⁷ Teftâzânî, **Şerhu'l-Mekâsîd**, thk. Abdurrahman Umeyra, Alemu'l-kutub, Beyrut 2. bsk, 1998, I, 77.

kaleme aldığında henüz yirmi yaşında olduğu yine kaynaklarda geçmektedir¹¹⁸ Dolayısıyla mezhur eserlerin telif tarihleri göz önünde alındığında doğumuyla ilgili bu ilk görüşün doğru olduğu anlaşılmaktadır.

1.3.2. Vefâtı

Kaynaklar, Teftâzânî'nin doğum tarihinde ihtilaf ettikleri gibi, vefât tarihinde de ihtilafa düşmüşlerdir. Başta Şevkânî ve Taşkoprüzâde gibi âlimlerin çoğu vefat tarihini 792/1390 olarak kaydetmişlerdir.¹¹⁹ Buna karşın İbn Hacer, Suyûtî ve İbnu'l-Îmâd gibi bir grub âlim ise Teftâzânî'nin 791/1390 yılında vefat ettiğini söylemişlerdir.¹²⁰

Ancak yukarıda belirtildiği üzere Teftâzânî'nin eserlerinde not düştüğü yazım tarihlerinden yola çıkılarak birinci görüş daha isabetli görülmüştür. Günümüzde pek çok yazar da bu görüşü benimsemektedir.

Muharrem ayının 22'sinde Pazartesi günü vefat eden Teftâzânî, önce Semerkant'ta gümülmüş daha sonra vasiyeti üzerine Serahs'a götürülerek orada defnedilmiştir.¹²¹

1. 4. Ailesi

Ailesi hakkında detaylı bilgi vermeyen kaynaklar, Teftâzânî'nin ilim ehli bir aileye mensup olduğunu aktarırlar.¹²² Nitekim Teftâzânî, tez konumuz olan "*Sa'dînî*" adlı şerhin mukaddimesinde babasını kadı ünvanıyla zikretmektedir.¹²³

¹¹⁸ Özen, "a.g.m.", XL, 307

¹¹⁸ Kâtib Çelebî, **Keşfu'z-zunûn**, Dâru ihyâi't-turâsi'l-'Arabî, Beyrut tsz, I, 474-476; İbnu'l-Îmâd, **a.g.e.**, VIII, 547; Taşkoprüzâde, **a.g.e.**, I, 191; Suyûtî, **a.g.e.**, II, 285; Leknevî, **a.g.e.**, 137; Şevkânî, II, 303; İbnu'l-Îmâd, **a.g.e.**, VIII, 547; İbn Hacer, **ed-Durar** IV, 350.

¹¹⁹ Şevkânî, **a.g.e.**, II, 303; Taşkoprüzâde, **Miftâhu's-sa'âde**, I, 190; İbn Tağrîberdî, **a.g.e.**, II, 734.

¹²⁰ İbn Hacer, **ed-Durar** IV, 350; İbn Tağrîberdî, **a.g.e.**, II, 734; İbnu'l-Îmâd, **a.g.e.**, VIII, 547.

¹²¹ Leknevî, **a.g.e.**, 137; Şevkânî, II, 303.

¹²² Taşkoprüzâde, **Miftâhu's-sa'âde**, I, 190; İbn Hacer, **ed-Durar**, IV, 350; Suyûtî, **a.g.e.**, I, 285.

¹²³ Teftâzânî, **Şerhu's-Sa'd et-Teftâzânî 'alâ't-Tasrîfi'z-Zencânî (Sa'dînî)**, Seyda Kitabevi, Diyarbakır 2013, s. 9.

Taşköprüzâde de, Teftâzânî'nin isim silsilesini aktarırken babasını, "el-Kâdî Fahrüddîn Ömer", dedesini ise "Mes'ûd b. el-Mevlâ'l-A'zam Burhânuddîn Abdullah" olarak kaydeder.¹²⁴

Teftâzânî'nin ataları hakkında yukarıda anlattığımız birkaç isim ve künye dışında kaynaklarda detaylı bir bilgiye rastlanmamaktadır. Fakat ulemâ arasında belli şöhret kazanmış çocuklarının veya torunlarının hayatı ilgili az da olsa bir takım bilgiler çeşitli kaynaklarda yer almıştır.

1.4.1. Çocukları ve Torunları

1.4.1.1. Şemsüddîn Muhammed b. Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî (ö. 807/1405)

Sa'duddîn Teftâzânî'nin oğludur. Semerkant'ta Timur (ö. 807/1405)'un ilim meclislerine devamlı iştirak ederdi. Timur'un ölümünden sonra Herât'a gitmiş ve 838/1434 yılında orada vefat etmiştir.¹²⁵

1.4.1.2. Kutbuddîn Yahyâ b. Muhammed b. Mes'ûd Kutbuddîn et-Teftâzânî (ö. 887/1482)

Teftâzânî'nin torunu olan Yahyâ, Timur'un oğlu Şâhruh döneminde yaşamış bir âlimdir. Kendisi için "Şeyhu'l-İslâm" ve "Kutbuddîn" ünvanları kullanılmıştır. Öğrenci okutmakla birlikte kadılık görevini de yapmıştır. Birkaç eseri de bulunan Yahyâ, 887/1482'de vefat etmiştir.¹²⁶

1.4.1.3. Şeyhülislam Ahmed b. Yahya b. Muhammed b. Mes'ûd et-Teftâzânî (ö. 916/1510)

Teftâzânî'nin "Hafîd-i Teftâzânî" diye bilinen torununun oğludur. Birçok eseri bulunan Ahmed et-Teftâzânî, genelde dedesi "Teftâzânî'nin eserleri üzerine

¹²⁴ Taşköprüzâde, *Miftâhu's-sa'âde*, I, 190.

¹²⁵ Ebu'l-Hesenât Muhammed b. Abdulhay b. Muhammed Abdulhalim b. Muhammed Emînillah el-Leknevî, *et-Ta'likâtu's-seniyye ale'l-Fevâidi'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, Matbaatu's-Saâde, Mısır, 1324, s. 134; 'Alî Huseyn, *a.g.e.*, I, 159.

¹²⁶ Çelebî, *a.g.e.*, II, 1480; 'Alî Huseyn, *a.g.e.*, I, 160; Leknevî, *a.g.e.*, s. 134; Bağdâdî, *Hediyetu'l-ârifin*, II, 529.

şerhler ve hâşiyeler telif etmiştir. Çalışmalarında dedesinin eleştirilen görüşlerini savunmuştur. Babasının vefatından sonra Herât vilâyetinde otuz yıl kadılık yapmıştır.¹²⁷ Safevî devletinin kurucusu Şah İsmâil tarafından 916/1510'da bir grup sünnî ulemâ ile birlikte suçsuz yere öldürülmüştür.¹²⁸

1.5. Yetiştirilmesi ve İlim Tahsili

Elimizde mevcut kaynaklar, maalesef Teftâzânî'nin ne zaman ve nerede ilim tahsiline başladığını, hangi kitapları okuduğunu, arkadaşlarının kim olduğu gibi çocukluk dönemiyle ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir. Ancak kadılık yapan babası ile birlikte çok erken yaşta ilim halkalarıyla tanışıp tahsil hayatına başlamış olmalıdır ki ergenliğinin ilk yıllarında ilmî eserler vermeye başlayabilmiştir.

Teftâzânî'nin ilköğrenime başladığı dönemde hocası Adudüddîn el-İcî'nin öğrencileri içinde ondan daha kıt akıllı birinin bulunmadığı, buna rağmen çok gayret gösterdiği, nihayet Hz. Peygamber'i rüyasında gördüğü ve ardından ilmî açıdan büyük bir gelişme kat ettiği şeklinde İbnü'l-İmâd tarafından nakledilen menkıbe, biyografisini veren diğer kaynaklarda yer almamaktadır. Ayrıca bu bilgi -yukarıda da vurgulandığı gibi- henüz on altı yaşında eser vermeye başlayan Teftâzânî'nin biyografisiyle hiç uyuşmamaktadır.¹²⁹

Çok hareketli bir hayat süren Teftâzânî, ilim tahsili için Mâverâünnehir ve Hârizm bölgelerinde sürekli yer değiştirmiş, birçok kente yolculuk yapmıştır. Bunlar arasında, Nesâ, Herat, Mezâncâm, Gucdüvân, Tûs'a bağlı Gülistân-ı Türkistan köyü, Hârizm, Serahs ve Semerkant yer almaktadır. Asıl ikamet yeri ise Serahs olmuştur. Bu yolculuklarını ve gittiği yerleri genellikle eserlerinin yazım tarihi ve yerleriyle ilgili kayıtlardan öğrenmekteyiz.¹³⁰

¹²⁷ Leknevî, **a.g.e.**, s. 134; Bağdâdî, **Hediyetu'l-ârifîn**, I, 138; Çelebî, **a.g.e.**, I, 475, 476; Çelebî, **a.g.e.**, II, 1144, 1147, 1480, 1716, 2023; Kâliş, **a.g.e.**, s. 31; 'Alî Huseyn, **a.g.e.**, I, 161.

¹²⁸ Ebû Abdullah Muahmed b. İshâk b. İbn Mende el-İsfehânî, **Fethu'l-bâb fî'l-kunâ ve'l-ekâb**, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fârâbî, Mektebetu'l-Kevser, Riyad 1416, II, 121; Çelebî, **a.g.e.**, I, 480; Kâliş, **a.g.e.**, s. 31.

¹²⁹ Özen, "a.g.m.", XL, 300.

¹³⁰ Teftâzânî, **Şerhu'l-Mekâsîd**, I, 78-81; 'Alî Huseyn, **a.g.e.**, I, 177-182; Özen, "a.g.m.", XL, 300.

1.6. Hocaları ve Öğrencileri

1.6.1. Hocaları

Teftâzânî, Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde yaptığı ilim yolculukları sayesinde dönemin en meşhur âlimlerinden ilim tahsil etmiştir. Kendisi eserlerinde bir kaç hocası dışında hocalarından söz etmemekle birlikte hayatını anlatan kaynaklar, farklı sayıda hocalarından söz etmektedir. Bunları kesin bir sayıyla vermek elbette mümkün değildir. Bizler burada Teftâzânî'ye hocalık yaptıkları kesin olan hocaları aktarmakla yetineğiz.

1.6.1.1 Adudüddîn el-Îcî (ö.752/1351)

Adudüddîn el-Îcî lakabıyla meşhur olan Îcî'nin asıl adı, Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdulğafûr'dur. 680/1281 yılında Şîrâz'a bağlı Îc köyünde dünyaya gelen Îcî, kısa bir zamanda aklî ve naklî ilimlerde büyük bir mesafe katederek haklı bir şöhrete sahip olmuştur. Zengin olduğu kadar cömert de olan Îcî, kendi öğrencilerinin de ihtiyaçlarını karşılamıştır. İlhanlılar döneminde kadılık yapan Îcî, Sultan Ebü's-Su'ûd döneminde "Kâdî'l-kudât" ünvanına sahip olmuştur.¹³¹

Teftâzânî'nin hocaları arasında kendisini en derinden etkileyen hocası kuşkusuz Adudüddîn el-Îcî olmuştur. Nitekim Teftâzânî bunu "*Hâşiye 'elâ Risâleti'l-'Adudiyye'*" adlı hâşiyesinde açıkça vurgulamıştır.¹³²

Adudüddîn el-Îcî'nin başlıca eserleri şunlardır: el-Mevâkîf, Cevâhiru'l-keîâm, el-'Akâidu'l-'Adudiyye, er-Risâletu'l-'Adudiyye fi'l-vad', el-Fevâidu'l-giyâsiyye.¹³³

1.6.1.2. Kutbuddîn er-Râzî et-Tehtânî (ö. 766/1364)

Asıl adı, Mahmûd veya Muhammed b. Muhammed Nizamuddîn et-Tehtânî'dir. Şîrazlı olan Kutbuddîn, hemşehrisi Îcî'den de ilim tahsil etmiştir.

¹³¹ İbn Tağrîberdî, **a.g.e.**, II, 734; Leknevî, **a.g.e.**, s. 134; Bağdâdî, **Hediyetu'l-'ârifîn**, 1, 138; Kâliş, **a.g.e.**, s. 31; 'Alî Huseyn, **a.g.e.**, I, 161; Suyûti, **a.g.e.**, I, 285.

¹³² 'Alî Huseyn, **a.g.e.**, I, 170.

¹³³ Teftâzânî, **Şerhu'l-Mekâsîd**, I, 91-94; 'Alî Huseyn, **a.g.e.**, I, 168-171; Murat Kumbasar, "Teftâzânî'nin Eserleri", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 25, Erzurum 2006, s. 145-160.

Şîraz'da ilmî hayata başlayan Kutbuddîn daha sonra Dımaşk'a yerleşerek vefat edinceye kadar orada ilmî faaliyetlerini sürdürmüştür. Naklî ilimlerde de önemli çalışmaları olan Kutbuddîn, özellikle aklî ilimlerde ön plana çıkmıştır.¹³⁴

Teftâzânî'nin kendisinden ilim tahsil ettiğini İbn Hacer ile İbn Tağrıberdî eserlerinde dile getirmiştir.¹³⁵

Kutbuddîn er-Râzî'nin, genellikle şerh ve hâşiye şeklinde olan başlıca eserleri şunlardır; *Şerhu'l-Havî's-sağır*, *Şerhu'l-İşârât*, *Letâifu'l-esrâr fî'l-mantık*, *Levami'ü'l-esrâr fî şerhi Risâleti'ş-şemsiyye*, *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf*.¹³⁶

1.6.1.3. Diyâuddîn el-Kazvînî (ö. 780/1378)

Diyâuddîn el-Kazvînî'nin tam adı Abdullah b. Sa'dullah Sa'duddîn b. Muhammed Osman Diyâuddîn el-Kazvînî el-Mısrî'dir. Kazvîn'de¹³⁷ doğan Diyâuddîn'in doğum tarihi bilinmemektedir. İlmî hayatına babası Sa'dullah Sa'duddîn'in yanında başlayan Kazvînî, dönemin önde gelen âlimlerinden Bedruddîn et-Tusterî, Şemsuddîn el-Halhalî ve ünlü hadisçi Afifuddîn el-Metarî gibi birçok âlimden ilim tahsil etmiştir. Diyâuddîn el-Kazvînî, naklî ilimlerde temayüz etmiştir. Önce Medîne'ye ardından vefat edinceye kadar Kâhire'de ikamet etmiştir.¹³⁸

Kaynaklar arasında İbn Hacer, Kazvînî'nin hayatını anlatan bölümde öğrencileri arasında Teftâzânî'yi de saymıştır.¹³⁹

Kazvînî'nin hayatını anlatan kaynaklar, kendisine nisbet edilen herhangi bir eserden söz etmemişlerdir.

¹³⁴ İbnu'l-İmâd, **a.g.e.**, VI, 320; İbn Tağrıberdî, **a.g.e.**, II, 734; İbn Hacer, **İnbâu'l-gumr**, II, 379; Suyûti, **a.g.e.**, I- 391.

¹³⁵ İbn Hacer, **İnbâu'l-gumr**, II, 379; İbn Tağrıberdî, **a.g.e.**, II, 734.

¹³⁶ Kumbasar, "a.g.m.", s. 145-160. Teftâzânî, **Şerhu'l-Mekâsıd**, I, 92-93; 'Alî Huseyn, **a.g.e.**, I, 171-172.

¹³⁷ Günümüzde İran sınırları içerisinde yer alan tarihî bir şehir.

¹³⁸ İbn Hacer, **İnbâu'l-gumr**, I, 283; Teftâzânî, **Şerhu'l-Mekâsıd** I, 94-95; 'Alî Huseyn, **a.g.e.**, I, 173-176; İbn Tağrıberdî, **a.g.e.**, II, 734.

¹³⁹ İbn Hacer, **İnbâu'l-gumr**, I, 283.

1.6.1.4. Nesîmuddîn Ebû Abdüllâh (ö. 801/1398)

735/1334'te Kâzerûn'da¹⁴⁰ doğan Nesîmuddîn, eğitimine babasının yanında başlamıştır. Daha sonra Hac ibadetini eda etmek için gittiği Mekke'de yaklaşık on altı yıl ikamet etmiş ve orada ilimle meşgul olmuştur. Nesîmuddîn daha çok naklî ilimlerde eser vermiştir.¹⁴¹

Kaynaklar arasında İbn Tağrîberdî, Teftâzânî'nin hocaları arasında Nesîmuddîn'i de saymıştır.¹⁴²

Nesîmuddîn'e ait bazı eserler şunlardır: Şerhu't-Tenbîh li Ebî İshâk eş-Şîrâzî, Şerhu'l-Câm'î's-sahîh li'l-Buhârî, Şerh Muhtasari't-Tenbîh li Îsâ el-Becelî, Şerhu'l-esânîd fi rivati'l-kutub ve'l-mesânîd.¹⁴³

1.6.2. Öğrencileri

Teftâzânî, daha hayatta iken kendisi ve eserlerinin şöhreti her tarafa yayılmıştır. Kendisinden sonra ilmîni aktaracak ve eserlerini İslam âleminde tanıttak seçkin bir öğrenci grubu yetiştirmiştir. Ancak söz konusu öğrencileri, devamlı yer değiştiren Teftâzânî'den uzun süre ilim tahsil edememişlerdir. Bu nedenle öğrencileri, kendisi kadar ilmî yetkinliğe sahip olamamışlardır. Belli alanlarda ön plana çıkan öğrencileri, genelde hâşiye ve şerh şeklinde eserler vermişlerdir.

Kaynaklarda yirmiye yakın öğrencisinden söz edilmektedir.¹⁴⁴ Fakat biz burada Teftâzânî'nin yanında öğrencilik yaptığı kesin olarak bilinen meşhur birkaçını kısaca tanıtmak istiyoruz. Teftâzânî'nin yanında ilim tahsil ettikleri çeşitli kaynaklarda ifade edilen diğer öğrencilerinin ise isim listesini vermeye yetineceğiz.

¹⁴⁰ İran sınırların içinde yer alan bir kasabanın adı.

¹⁴¹ İbnü'l-İmâd, **a.g.e.**, IX, 23; Suyûtî, **a.g.e.**, I, 113.

¹⁴² İbn Tağrîberdî, **a.g.e.**, II, 734.

¹⁴³ Bağdâdî **a.g.e.**, II, 176; Teftâzânî, **Şerhu'l-Mekâsîd**, I, 97.

¹⁴⁴ Bk. Kâliş, **a.g.e.**, s. 37-39; Teftâzânî, **Şerhu'l-Mekâsîd**, I, 112-123; 'Alî Huseyn, **a.g.e.**, I, 183-201.

1.6.2.1. Husâmuddîn el-Ebîverdî (ö. 816/1413)

761/1359'de Ebîverd'de doğan Husâmuddîn el-Ebîverdî'nin tam ismi Husamuddîn Hasan b. 'Alî el-Ebîverdî'dir. Küçük yaşta ilim tahsiline başlamıştır. Uzunca bir süre Teftâzânî'nin yanında kaldıktan sonra Bağdat'a gidip orada fıkıh ve hadis ilmi tahsil etmiştir. İsfahân, Semerkant ve Buhârâ'da dönemin önde gelen hadis âlimlerinden ilim tahsil eden Husâmuddîn el-Ebîverdî, 814/1412'te ikinci sefer hacca gittikten sonra Yemen'in Ta'z şehrine yerleşmiş ve 816/1413'da orada vefat etmiştir.¹⁴⁵

Hâşiye 'alâ şerhi Kutbiddîn er-Râzî lî Metâli 'i'-envâr ve Rabî'ul'cinân fî'l-me'ânî ve 'l-beyân adlı iki eseri vardır.¹⁴⁶

1.6.2.2. Burhânuddîn Haydar b. Muhammed eş-Şîrâzî (ö. 854/1459)

Haydar eş-Şîrâzî, 783/1381'de Şîrâz kentinde doğmuştur. Babasından tasavvuf eğitimi ve terbiyesi aldıktan sonra ilim tahsiline başlamıştır. Teftâzânî ve Seyyid Şerîf el-Cürçânî'den ders almıştır. Kelâm, belâgat, fıkıh, tefsir gibi şer'î ilimlerin yanı sıra mûsikî ve ses sanatı gibi fennî ilimlerle de ilgilenmiştir. Söz konusu alanlarda çeşitli eserler vermiştir.

Bazı önemli eserleri şunlardır: *el-Îzâh fî şerhi Îzâhi 'l-me'ânî*, *Hâşiye 'alâ 'l-Keşşâf*, *Şerhu Ferâizi's-Sirâciyye*, *Şerhu 'l-Mevâkıf fî 'l-ke'lâm*.¹⁴⁷

1.6.2.3. 'Alâuddîn er-Rûmî (ö. 841/1437)

756/1355'te doğan 'Alâuddîn er-Rûmî, hem Teftâzânî'den hem de Seyyid Şerîf'ten ilim tahsil etmiş, Timur huzurunda yaptıkları ilmî münazaralarda hazır bulunmuştur. Bu münazaralarda tartışılan konuları ve sorulan soruları cevapları ile birlikte bellemiştir. Mısır'a giden Alâuddîn er-Rûmî, çok yer değiştirmiştir. Rûm'a

¹⁴⁵ Bağdâdî, *Hediyetu'l-'ârifîn*, I, 287; 'Alî Huseyn, *a.g.e.*, I, 183; Suyûti, *a.g.e.*, I, 224-225.

¹⁴⁶ İbnu'l-İmâd *a.g.e.*, IX, 178.

¹⁴⁷ İbn Tagrîberdî, II, 280; Teftâzânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, I, 113; 'Alî Huseyn, *a.g.e.*, I, 183-184.

(Anadolu'ya) da birçok sefer gidip geldiğinden kendisine Rûmî denilmiştir. Daha sonra Mısır'a yerleşmiş ve orada 841/1437'de vefat etmiştir.¹⁴⁸

Çeşitli alanlarda eser veren Alâuddîn er-Rûmî'nin bazı eserleri şunlardır: *Keşfu'r-rumûz ve Miftâhu'l-kunûz*, *Şerhu Evrâdi'z-zîne*, *Es'iletu 'Alâiddîn* (Teftâzânî ile Seyyid Şerîf'in münazaralarında birbirlerine sordukları sorular)¹⁴⁹

1.6.2.4. Muhammed b. Atâullâh er-Râzî el-Herevî (ö. 829/1425)

Muhammed Herevî 768/1368'de Herât'ta doğmuştur. Önceleri hanefî mezhebine mensup iken daha sonra şafîî olmuştur. Hem hânefî hem de şafîî mezheplerini okutmuştur. Teftâzânî ve Seyyid Şerîf'ten dersler almıştır. Timur'un nezdinde hoş karşılanmasıyla Semerkant ve Herât'ta büyük bir saygınlık kazanmıştır. Ancak belli bir süre sonra Timur'la araları açılan Muhammed b. 'Atâullâh, Anadolu'ya geçmiştir. Daha sonra Kudûs'e oradan da Kâhire'ye geçmiştir. Ancak kendisi ile Mısır âlimleri arasında çıkan husumetten sonra tekrar Kudûs'e gitmiş ve 829/1425 yılında orada vefat etmiştir.¹⁵⁰

Birçok alanda eser telif eden bulunan Muhammed b. Atâullâh'ın başlıca eserleri şunlardır: *Ta'rîfu'l-ahkâm fi furû'i's-Şâf'iyye*, *et-Temhîs fi şerhi't-Telhîs li'l-câmi'i'l-kebir min furû'i'l-Hanefiyye*, *et-Tenvîr fi telhîsi'l-Câmi'i'l-kebir li's-Şeybânî*, *Şerhu Mesâbihi's-sünne li'l-Beğavî*, *el-Mun'im bi şerhi'l-Câm'i's-sahîh li Müslim*.¹⁵¹

1.6.2.5. Mevlâna Celaluddîn Yûsuf el-Evbehî (?)

Horasan, Irak ve Mâverâünnehir âlimlerinden olan Evbehî, kendi döneminde Arapça ilminde tek otorite kabul edilmiş, kıvrak zekâsıyla şöhret kazanmıştır. Özellikle "Keşşâf" ve "Miftâh"taki zor meseleri çözmeye mâhir kabul edilmiştir.

¹⁴⁸ Şemsuddîn Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *ed-Davû'l-lâmi'*, Dâru'l-cîl, Beyrut bty., VI, 41-42; İbnu'l-İmâd, *a.g.e.*, IX, 350; İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, I, 186;

¹⁴⁹ Teftâzânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, I, 113-114; 'Alî Huseyn, *a.g.e.*, I, 187.

¹⁵⁰ İbn Tağrıberdî, *a.g.e.*, II, 654-655; 'Alî Huseyn, *a.g.e.*, I, 189-190.

¹⁵¹ Teftâzânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, I, 118.

Teftâzânî'nin kendisine tüm eserlerini düzeltme icazetini verdiği en yakın talebelerindendir.¹⁵²

1.6.2.6. Yûsuf el-Hallâc (?)

Lakabı Cemâlüddîn olan Yûsuf el-Hallâc, başta Teftâzânî ve Seyyid Şerîf olmak üzere birçok âlimden ilim tahsil etmiştir.

Herât'ın önde gelen âlimlerden olan Yûsuf el-Hallâc, Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Miftâh*, *Şerhu'l-Mekâsıd* gibi birçok eserini okutmuştur.¹⁵³

1.6.2.7. Alâuddîn el-Buhârî (ö. 841/1437)

İsmi Muhammed b. Muhammed olan Alâuddîn el-Buhârî'nin isim silsilesi, beşinci dedesine varıncaya kadar baba-oğul ismi hep Muhammed b. Muhammed şeklindedir.

770/1368'de Buhârâ'da doğmuş ve orada ilim tahsiline başlamıştır. Babasının yanında ilim öğrenmeye başlayan Alâuddîn el-Buhârî, daha sonra Teftâzânî, dayısı Alâuddîn b. Abdurrahman gibi bölgede önde gelen âlimlerden ders almıştır. Alâuddîn el-Buhârî, Hindistân, Mısır ve Şâm gibi birçok beldelere seyahatler düzenlemiş ve oralarda ilmî faaliyetlerini sürdürmüştür. En son yerleştiği Dımaşk'ın Mîzz köyünde 841/1437'de vefat etmiştir.¹⁵⁴

Çeşitli kaynaklarda Teftâzânî'nin öğrencileri olarak kaydedilen diğer bazı öğrencileri ise şunlardır:

1-Haydar el-Hevâfî (ö. 820/1417),¹⁵⁵

2-Fethullâh eş-Şirvânî (ö. 857/1453),¹⁵⁶

3-Şemsuddîn el-Kerîmî (ö. 861/1456),¹⁵⁷

4-Celâluddîn Yûsuf b. Ruknuddîn (ö. 792/1389),¹⁵⁸

¹⁵² 'Alî Huseyn, **a.g.e.**, I, 195-196; Özcan, "a.g.m.", s. 216.

¹⁵³ Sehâvî, **a.g.e.**, I, 339.

¹⁵⁴ Sehâvî, **a.g.e.**, IX, 291-294; İbnu'l-İmâd, **a.g.e.**, VII, 241-242; İbn Tağrıberdî, **a.g.e.**, II, 698.

¹⁵⁵ Sehâvî, **a.g.e.**, III, 169; Suyûtî, **a.g.e.**, I, 549.

¹⁵⁶ Çelebî, **a.g.e.**, I, 68-II, 1819, 1893; Leknevî, **a.g.e.**, 153; Bağdâdî, I, 815.

¹⁵⁷ Sehâvî, **a.g.e.**, VIII, 279-280.

5-Mirâk es-Seyrâmî (ö. 823/1420),¹⁵⁹

6-Kara Dâvûd,¹⁶⁰

7-Lutfullah es-Semerkindî,¹⁶¹

8-Hamza b. İvaz.¹⁶²

1.7. İlmî Kişiliği

Sa'düddîn et-Teftâzânî, belâgat, mantık, kelâm, metafizik, fıkıh, tefsir ve diğer dallarda meşhur olmuş, kendi döneminden günümüze kadar etkisini sürdüren fikirleri ile bütün asırlara damgasını vurmuş ilmî bir şahsiyettir.

VIII/XIV. asra bakıldığında o dönemde İslâm âleminde İbn Kesîr (ö. 774/1373), Tacuddîn es-Sübki (ö. 773/1372), İmâm ez-Zerkeşî (ö. 792/1392), İmâm el-İsnevî (ö. 772/1370) gibi büyük bir ulemâ tabakasının Teftâzânî ile aynı çağda yaşadıkları görülmektedir. Söz konusu âlimler her ne kadar belli alanlarda bir üne sahip olmuşlar ise de hem aklî hem de naklî ilimlerde Teftâzânî kadar bir şöhrete sahip olamamışlardır. Henüz on altı yaşında telif ettiği "*Sa'dîni*" adlı şerhini son derece üstün bir ilmî uslûp ile yazabilmesi, kendisinin daha küçük yaşta ilmî bir olgunluğa eriştiğini göstermektedir.

Küçük yaşlarda ilim dünyasında adından söz ettiren Teftâzânî ile birlikte İslâm ilim dünyasında yeni bir dönem başlamıştır. Nitekim kelâm sahasında müteahhirûn dönemi Gazzâlî (ö. 505/1111) ile başladığı gibi diğer ilimler için de ayrı ayrı şahıslar ve tarihler mütekaddimûn-müteahhirûn sınırını teşkil ederler. Fakat bütün İslâmî ilimler göz önüne alındığında Teftâzânî'den önceki âlimlere mütekaddimûn, sonrakilere de müteahhirûn ismi verilmektedir.¹⁶³

¹⁵⁸ Taşköprüzâde, *Miftâhu's-sa'âde*, I, 190.

¹⁵⁹ Sehâvî, *a.g.e.*, X, 198.

¹⁶⁰ Çelebî, *a.g.e.*, I, 1063.

¹⁶¹ Sehâvî, *a.g.e.*, I, 86.

¹⁶² Taşköprüzâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî 'ulemâi'd-Devleti'l-'Osmâniyye*, Dâru'l-kutubi'l-'arabiyye, Beyrut 1975. s. 247.

¹⁶³ Cafer Kayıcı, "Sa'düddîn Teftâzânî ve İnsan Anlayışı", *SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. S. 6, 2000, s. 259-276.

İslamî ilimlerin hemen tamamında metin, şerh ve hâşiye şeklinde eşsiz eserler veren Teftâzânî, çağdaşları ve kendisinden sonra gelen tüm İslâm âlimlerinin övgüsüne mazhar olmuştur. Nitekim çağdaşı İbn Haldûn (ö. 808/1406) onun hakkında şöyle demektedir: "*Mısır'da, Horasân'ın Herât büyüklerinden Sa'duddîn et-Teftâzânî diye bilinen birine ait birçok eser gördüm. O eserlerden bazıları Kelâm, Usûlu'l-fıkh ve Beyân ilmi hakkındadır. Bu eserlerinden onun, Felsefe'de ve diğer aklî ilimlerde üstün bir vukufiyete sahip olduğu anlaşılmaktadır.*"¹⁶⁴ Aynı şekilde İbn Hacer (ö. 852/1449) de Teftâzânî'nin doğudaki tüm aklî ilimlerde zirvede olduğunu, yaşadığı dönemde kendisi kadar söz konusu ilimlerde hiç kimsenin ön plana çıkamadığını vurgulamaktadır.¹⁶⁵

1.7.1. İlmî Münazaraları

Kaynaklarda, Teftâzânî'nin çeşitli ilmî münazaralar yaptığı ve genellikle söz konusu münazaralarında muhatabının Seyyid Şerif el-Cürcânî olduğu kaydedilmektedir. Timur (ö. 789/1387)'un meclislerinde bulunan Teftâzânî'nin Seyyid Şerîf ile yakın ilişkisi, daha önce tanıştığı Seyyid Şerîf'i Semerkant'a davet etmesiyle mümkün olmuştur. Yaşça Teftâzânî'den küçük olan Seyyid Şerîf'in, önceleri onun eserlerinden çokça yararlandığı, üstünlüğünü kabul ettiği ve ona saygı gösterdiği nakledilir.¹⁶⁶ Ancak aralarındaki dostluk ve muhabbet çok uzun sürmemiştir. Nitekim Timur'un meclislerinde yaptıkları tartışmaların zaman zaman dozu aşmış: birbirlerine hiç de yakışmayan sözler sarf etmelerine neden olmuştur. Bu tartışmaların etkisi yazdıkları eserlere de yansımıştır. Özellikle Seyyid Şerîf'in bu konuda Teftâzânî hakkında alaycı bir dil kullandığı eserlerinin konuyla ilgili bölümlerinde açıkça görülmektedir.¹⁶⁷

Yaptıkları bu münazaralarda hakem heyeti, genellikle Seyyid Şerîf'in galibiyetine hükmetmiştir. Bunun sonucunda önceleri Teftâzânî'ye kazaskerlik

¹⁶⁴ İbn Haldûn, **Mukaddime**, thk. Abdullâh Muhammed Dervîş, Dâru'l-Belhî, Dımaşk 2004, I, 251-252.

¹⁶⁵ İbn Hacer, **ed-Durar**, IV, 350.

¹⁶⁶ Özen, "a.g.m.", XL, 300.

¹⁶⁷ 'Alî Huseyn, **a.g.e.**, I, 207-208.

makamı gibi protokolün ön saflarında yer veren Timur, daha sonra bu makama Seyyid Şerîf'i getirmiştir.

Aralarında geçen bu ilmî münazaralar, kendilerinden sonra da ulemâ arasında çok tartışılmıştır. Öyle ki onlardan sonra İslâm âlimleri, uzun süre "Cürcânî ekolü" ve "Teftâzânî ekolü" şeklinde ikiye ayrılmıştır. İki arasında görüş ayrılıklarında taraflardan birini savunmak için *et-Tavdu'l-munîf fi'l-intisâr li's-Sa'd 'ale's-Şerîf, Mesâliku'l-halas fi tehâluki'l-havâs, İhtilâfu's-Seyyid ve's-Sa'd vb.* mustakil eserler bile yazılmıştır.¹⁶⁸ Söz konusu eserlerde ve biyografi kaynaklarında kimi âlimler bu münazaralarda Cürcânî'yi haklı çıkarırken, kimisi ise Teftâzânî'den yana açıklamalarda bulunmuşlardır.

Bazı muasır yazarlar, Teftâzânî'nin çok daha âlim olmasına rağmen yenilgisini bir takım nedenlere bağlamışlardır. İbn Tağrîberdî (ö. 874/1470) ve Suyûtî'nin de ifade ettikleri gibi Teftâzânî'nin dilinde kekemeliğin bulunması, hitâbet ve fesâhata Seyyid Şerîf'in daha üstün olması gibi nedenler Seyyid Şerîf'in münazaralarda gâlib gelmesini sağlamıştır.¹⁶⁹ Ayrıca Timur'un Cürcânî'yi nesebinden dolayı üstün tutması da başka bir neden olarak gösterilmiştir. Nitekim kaynaklarda, Timur'un bir tartışma sonrasında Teftâzânî'ye hitaben şöyle dediği nakledilir: *"İkinizin ilimde eşit olduğunuzu varsayarsak bile O (Seyyid Şerîf), senden nesebçe daha üstündür"*. Timur'un bu sözleri Teftâzânî'yi çok üzmüş, Seyyid Şerîf'i ise memnun ederek onun Teftâzânî'ye karşı cesaret kazanmasına neden olmuştur.¹⁷⁰ Timur'un bu ifadeleri, büyük bir ihtimalle hakem heyetini de etkileyerek Seyyid Şerîf lehinde kararlar almalarına neden olmuştur.

Teftâzânî ile Seyyid Şerîf arasında yapılan münazaralar sözlü ve yazılı olmak üzere iki türlü olmuştur. Timur'un huzurunda sözlü olarak başlayan münazaraları, eserlerinde birbirlerinin delillerini çürütmeye çalışmak suretiyle yazılı münazaralara dönüşmüştür. Özellikle Seyyid Şerîf'in eserlerinde bu üslup çokça görülmektedir.

¹⁶⁸ Sadreddin Gümüş, "Cürcânî, Seyyid Şerîf", *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s. 135.

¹⁶⁹ Ahmed Mustafâ el-Merâgî, *Târîhu 'ulûmi'l-belâga ve't-te'arruf bi ricâlihâ*, Mektebetu Mustafâ el-Bâbî, Mısır, 1950, s. 153; Suyûtî, *a.g.e.*, I, 285; İbnu'l-İmâd, *a.g.e.*, VIII, 547; İbn Tağrîberdî, *a.g.e.*, II, 734; Leknevî, *a.g.e.*, 137.

¹⁷⁰ 'Alî Huseyn, *a.g.e.*, I, 207-208; İbnu'l-İmâd, *a.g.e.*, VIII, 549.

Öyle ki Teftâzânî'nin üzerinde şerh veya hâşiye yazdığı eserlere Seyyid Şerîf de daha sonra şerh ve hâşiye yazmış; bununla Teftâzânî'nin görüşlerini çürütmeye çalışmıştır.

Yukarıda değinildiği gibi kendilerinden sonra gelen bazı âlimler her iki âlimin münazara konusu olan ihtilaflarını kendi eserlerinden derleyerek müstakil kitaplarda toplamışlardır. Burada, ulemâ arasında meşhur olmuş münazaralarından iki tanesini örnek olarak aktarmak istiyoruz.

1.7.1.1. İntikam-Gazap Münazarası

Teftâzânî ile Seyyid Şerîf arasında cereyan eden meşhur münazaralardan birisinin konusu "İntikam isteği (iradesi) mi gazaba sebep olur, yoksa gazap mı intikam isteğine sebep olur" şeklindeydi. Teftâzânî, birinci görüşü yani intikam isteğinin gazaba sebep olduğunu savunurken, Seyyid Şerîf ikinci görüşü benimseyip bunun aksini ileri sürmüştür.¹⁷¹

1.7.1.2. Bakara Sûresinin Yedinci Âyeti Hakkında Münazaraları

Teftâzânî ile Seyyid Şerîf arasında cereyan eden bir başka münazara Bakara sûresinin 7. âyetindeki istiâre hakkındadır. Burada "müşebbehün bih"in malum masdar mı yoksa meçhul masdar mı olduğu hususu her iki alim arasında tartışılmıştır. Bahsi geçen âyet şudur:

﴿حَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ...﴾

"Allah, kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir; gözlerine de bir perde inmiştir..."¹⁷²

Bu âyette muste'ar (müşebbeh bih) olan حَتَمَ kelimesinin müşebbehinin ne olduğu konusunda ihtilaf etmişlerdir. Teftâzânî, الحَتْم "mühürleme"nin عدم النفوذ "nüfuz

¹⁷¹ Şevkânî, a.g.e., II, 304.

¹⁷² Bakara, 2/7.

etmeme"ye benzetildiğini; dolayısıyla isti'ârenin meçhul masdarda gerçekleştiğini savunurken Seyyid Şerîf الحثم "mühürleme"nin إحكام التغطية "sağlam bir şekilde kapatmaya" benzetildiğini yani isti'ârenin malum masdarda meydana geldiğini ileri sürmüştür.¹⁷³

1.8. Mezhebi ve Akidesi

Teftâzânî'nin hayatı hakkında bilgi veren kaynaklar, mezhebi hakkında birbirinden farklı görüşler belirtmişlerdir. Katib Çelebî (ö. 1067/1657), Kefevî (ö. 990/1582) ve Suyûtî gibi âlimler onu amelde Şâfiî, itikatte Eş'ârî olarak kaydederlerken¹⁷⁴ 'Alî el-Kârî (ö. 1014/1606) ve Bağdâdî gibi âlimler ise onun amelde Hânefi, itikatte Mâtürîdî olduğunu savunmuşlardır.¹⁷⁵

Teftâzânî'ye ait eserlerde mezhebi ile alakalı herhangi bir kayda rastlanmamaktadır. Bundan dolayı her iki grubun iddialarını ispatlayacak kesin bir kanıt yoktur. Mezhebi hakkında farklı görüş bildiren kaynakların, Teftâzânî'nin yazmış olduğu eserlerden yola çıkarak bazı çıkarımlarda buldukları anlaşılmaktadır.

2. ESERLERİ

Bir insanı gerçek manada tanıtan kuşkusuz onun meydana getirdiği eserleridir. Teftâzânî'nin de ilmî derinliğini, üstün zekâsını, ince kavrayışını ve birçok alanda sahip olduğu ilmî yetkinliğini açık bir şekilde ortaya koyan hiç şüphesiz eserleri olmuştur. Henüz hayatta iken İslam âleminde kazandığı şöhretini, mükemmel bir anlatım ve mantık kurgusuna sahip eserlerine borçludur. Araştırılan hususa uygun biçimde konuları ele alma (tahkîk), kapalı hususları alışılmışın ötesinde inceleme (tedkîk), meseleleri gereksiz bilgi ve açıklamalardan arındırma (tahrîr) ve delilleri birbiriyle çelişmeyecek biçimde ortaya koyma (takrîr) yöntemlerini ustaca kullanması, eserlerinin genel kabul görmesini sağlayan

¹⁷³ Aralarındaki bu ihtilaf hakkında detaylı bilgi için bk. 'Alî Huseyn, **a.g.e.**, I, 218-233.

¹⁷⁴ Suyûtî, **a.g.e.**, I, 285.

¹⁷⁵ Kâliş, **a.g.e.**, s. 41-42; Leknevî, **a.g.e.**, 1324, 134-135.

etkenlerdir. Özellikle şerh ve hâşiyelerinde asıl metnin ifadesini gereksiz bilgi ve açıklamalardan arındırıp sade bir üslûpla yeniden inşa etmesi, ardından eleştirilerini sıralaması bilimsel yazım tekniği bakımından dikkat çekici bir husustur.¹⁷⁶

Daha önce de değinildiği gibi Teftâzânî sarf, nahiv, belâgat, mantık, kelâm, fıkıh, tefsir ve usul ilimleri gibi birçok alanda metin, şerh ve hâşiye şeklinde çok sayıda eser kaleme almıştır. Kaynaklarda Teftâzânî'ye otuza yakın eser nisbet edilmiştir. Bunlardan çoğu günümüze ulaşarak baskıları yapılmıştır. Bazıları ise günümüze kadar ulaşmış ancak henüz baskıları yapılmamıştır.

Aşağıda Teftâzânî'ye aidiyeti kesin olan eserler tanıtılmış, kendisine nisbet edilip de onun olup olmadığı kesin olarak bilinemeyen ihtilaflı eserlerin ise isim listesi verilmekle yetinilmiştir.

2.1. Telifleri

2.1.1. Mekâsıd

Kitabın tam ismi "*Mekâsıdu't-tâlibîn fi 'ilmi usûli'd-dîn*" dir. Teftâzânî'nin kelâm ilmine dair yazdığı bir eseridir.

Söz konusu eser, bilgi felsefesi, tabîyyât ve metafizik konularına ağırlık veren müteahhirûn dönemi kelâmının en güzel örneklerinden biridir.

Teftâzânî bu eserini 784/1382'de Semerkant'ta tamamlamıştır.¹⁷⁷

Teftâzânî bizzat kendisi, "*Mekâsıd*" üzerine "*el-Cezrû'l-esamm*" isimli bir şerh yazmıştır.¹⁷⁸ Daha sonraki dönemlerde birçok âlim tarafından üzerine şerh ve hâşiye yazılmıştır. Bunlardan en meşhûru 'Alî el-Kârî (ö. 1014/1606), İlyâs b. İbrâhim Sînâbî ve Hızır Şah el-Müntezâvî (ö. 853/1450)'dir.¹⁷⁹

¹⁷⁶ Özen, "a.g.m.", XL, 304.

¹⁷⁷ Çelebî, **a.g.e.**, II, 1780; İbn Hacer, **ed-Durar**, IV, 350; Şevkânî, II, 303; Leknevî, **a.g.e.**, 136-137; II, 430; Suyûtî, **a.g.e.**, II, 285; İbnu'l-İmâd, **a.g.e.**, II, 430.

'Alî Huseyn, **a.g.e.**, s. 269; Serkîs, **a.g.e.**, 638; Zekî-Muyesser, "a.g.m.", s. 519-521.

¹⁷⁸ 'Alî Huseyn, **a.g.e.**, s. 270.

¹⁷⁹ Kumbasar, "a.g.m.", s. 156-157; 'Alî Huseyn, **a.g.e.**, s. 272.

2.1.2. Tehzîbü'l-mantık ve'l-keîâm

"*Gâyetü tehzîbi'l-keîâm*" ve "*Tehzîbi'l-keîâm*" ismi ile de bilinmektedir.¹⁸⁰ Teftâzânî, kitabın mukaddimesinde eserini, *Gâyetü tehzîbi'l-keîâm fî tahrîri'l-mantik ve'l-keîâm* şeklinde isimlendirmiştir.¹⁸¹ Mantık ve keîâm olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Keîâm bölümünde "*Makâsîd*"ı özetlemiştir. Mantık bölümü ise Kâtib Çelebî'ye göre bu ilimde tasnif edilmiş en güzel eserdir.¹⁸² Ulemâ arasında daha çok mantık ile ilgili bölümü meşhur olmuştur.

Teftâzânî, bu eserini 739/1338 yılında Semerkant'ta tamamlamıştır.¹⁸³

Teftâzânî'nin en meşhur eserlerinden olan *Tehzîb* üzerine 10'dan fazla şerh ve hâşiye yazılmıştır.¹⁸⁴

2.1.3. Miftâhu'l-fikh

Eserin tam adı *el-Miftâh fî furûi'l-fikhi's-Şâfiî*'dir. Teftâzânî'nin Şâfiî fikhını kolay ezberlenebilir bir üslûpla özetlediği ve 782/1380 yılında Serahs'ta yazdığı eseridir.¹⁸⁵

2.1.4. el-Fetâva'l-Hanefiyye

Teftâzânî'nin 759/1357 veya 769/1367 yılında Herat'ta telif ettiği ve Hanefî mezhebine göre verdiği fetvalarından oluşan derleme bir eserdir.¹⁸⁶

¹⁸⁰ Leknevî, **a.g.e.**, 136-137; Çelebî, **a.g.e.**, I, 515; Bağdâdî, **Hediyetu'l-ârifin**, II, 430; Suyûtî, **a.g.e.**, II, 285.

¹⁸¹ Bağdâdî, **Hediyetu'l-ârifin**, II, 430; İbn Hacer, **ed-Durar**, IV, 350; İbnu'l-İmâd, **a.g.e.**, VIII, 547; Çelebî, **a.g.e.**, I, 510; Taşkörüzâde, **a.g.e.**, I, 192; Suyûtî, **a.g.e.**, II, 285; Leknevî, **a.g.e.**, 137; Şevkânî, II, 303; 'Alî Huseyn, **a.g.e.**, s. 266.

¹⁸² Çelebî, **a.g.e.**, I, 515-516.

¹⁸³ Çelebî, **a.g.e.**, I, 516; Bağdâdî, **a.g.e.**, II, 430; İbn Hacer, **ed-Durar**, IV, 350; İbnu'l-İmâd, **a.g.e.**, VIII, 547; Taşkörüzâde, **a.g.e.**, I, 192; Suyûtî, **a.g.e.**, II, 285; Leknevî, **a.g.e.**, 137; Şevkânî, II, 303.

¹⁸⁴ Çelebî, **a.g.e.**, I, 516-517; Kumbasar, "a.g.m.", s. 157; Özcan, "a.g.m.", s. 220; 'Alî Huseyn, **a.g.e.**, s. 264

¹⁸⁵ Taşkörüzâde, **a.g.e.**, I, 192; İbnu'l-İmâd, **a.g.e.**, VIII, 430.

¹⁸⁶ Taşkörüzâde, **a.g.e.**, I, 192; Çelebî, **a.g.e.**, I, 496; İbnu'l-İmâd, **a.g.e.**, VIII.

2.1.5. et-Terkîbü'l-garîb ve't-tertîbü'l-'acîb

Eser, *et-Terkîbü'l-celîl* adı ile de bilinmektedir.¹⁸⁷ Teftâzânî'nin, uzun bir cümlede temel nahiv kurallarının hemen hepsinin gösterdiği tek sayfadan ibaret risâlesidir. Eser halen mevcut olup çeşitli kütüphanelerde bulunmaktadır.¹⁸⁸

Şeyhülislâm Debbağzâde Mehmed Efendi, *Tertîbü'n cemîl fî şerhi't-Terkîbi'l-celîl* adıyla üzerine genişçe bir şerh yazmıştır.¹⁸⁹

2.2. İhtisâr Ettikleri

2.2.1. el-Muhtasaru'l-me'ânî

Muhtasaru Şerhi Telhîsi'l-Miftâh, Teftâzânî'nin Gucduvân'da iken *el-Mutavvel*'i ihtisar etmesinin yanı sıra bazı ilâvelerde bulunarak meydana getirdiği eseridir.¹⁹⁰

Eserini 756/1355'te tamamlayan Teftâzânî, Celâleddîn Ebu'l-Muzaffer Mahmûd Canıbeg Han'a ithaf etmiştir.¹⁹¹

Osmanlı döneminde yıllarca medreselerde okutulan bu eser, günümüzde Türkiye'nin doğu medreselerinde de hâla okutulmaktadır.¹⁹² Teftâzânî'nin bu eseri üzerine de çok sayıda hâşiye yazılmıştır.¹⁹³

2.2.2. Muhtasaru Şerhi Telhîsi'l-Câmi'i'l-kebîr

Bazı kaynaklarda ismi, "*İhtisaru şerhi Telhîsi'l-câmi'i'l-kebîr*" şeklinde kaydedilmektedir.¹⁹⁴

¹⁸⁷ İsmâ'îl Paşa Bağdâdî, *İdahu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn*, Dâru'l-ihyai't-turâsi'l-'arabî, Beyrut bty., I, 283; Zekî,-Muyesser, "a.g.m.", s. 522.

¹⁸⁸ Özen, "a.g.m.", XL, 307.

¹⁸⁹ Özen, "a.g.m.", XL, 307

¹⁹⁰ İbnu'l-İmâd, **a.g.e.**, VII, 547; Çelebî, **a.g.e.**, I, 474; Taşkörüzüde, **a.g.e.**, I, 191; Suyûtî, **a.g.e.**, II, 285; Leknevî, **a.g.e.**, 137; Şevkânî, II, 303; İbnu'l-İmâd, a.g.e., VIII, 547; İbn Hacer, **ed-Durar**, IV, 350.

¹⁹¹ Özen, "a.g.m.", XL, 307; Özcan, "a.g.m.", s. 219.

¹⁹² Pilatın, **a.g.e.**, s. 33.

¹⁹³ Çelebî, **a.g.e.**, I, 476-477; 'Alî Huseyn, **a.g.e.**, s. 246; Zekî,-Muyesser, "a.g.m." s. 520.

Şerhu Telhîsi'l-câmi 'i'l-kebîr, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805)'nin "*el-Câmi 'u'l-kebîr*" adlı fıkha dair eserinin Hılâtî (ö. 652/) tarafından yapılan özetinin şerhidir. Teftâzânî ise bu şerhi kısaltmıştır..

Teftâzânî bu eserini, 785'te veya 786'da (1384) Serahs'ta yazmıştır.¹⁹⁵

Kitap müellifin ölümü sebebiyle tamamlanamamıştır.¹⁹⁶ Dolayısıyla Teftâzânî bu eserinde, Hılâtî'nin yirmi beş bölümlük eserinden sadece namaz, zekât, yeminler ve nikâh bahisleriyle dava bölümünün iki babını ihtisar edebilmiştir.

2.2.3. İrşâdu'l-Hâdî

İbnu'l-Hâcib'in *eI-Kâfiye* adlı nahiv kitabının muhtasarı olup Teftâzânî'nin, oğlu Muhammed Hâdî için telif ettiği ve 778/1376'da Hârizm'de veya Semerkant'ta kaleme aldığı eseridir.¹⁹⁷

Teftâzânî'nin bu eseri, İbn Hâcib (ö. 646/1249)'in *eI-Kâfiye* adlı eserinin tertibine göre bir mukaddime ve üç kısımdan oluşmaktadır. Mukaddime, nahiv ve kelimededen bahseder. Birinci kısım isim; ikinci kısım fiil; üçüncü kısım ise harf konularını ele alır.¹⁹⁸

Teftâzânî'nin bu eseri üzerine de birçok şerh yazılmıştır. Bunları yazanlardan bazıları şunlardır:

- Fethullah eş-Şirvânî (Teftâzânî'nin talebesi),
- Şeyh 'Alâeddîn el-Buhârî,
- 'Alî b. Muhammed el-Bistâmî (Musannifek adıyla meşhurdur)¹⁹⁹,
- Şerefuddîn 'Ali eş-Şîrâzî Muhammed Emircân et-Tebrîzî,

¹⁹⁴ Leknevî, **a.g.e.**, 137.

¹⁹⁵ Çelebî, **a.g.e.**, I, 472; Taşkörüzüde, **a.g.e.**, I, 192; Şevkânî, **a.g.e.**, II, 304; Leknevî, **a.g.e.**, 137; Suyûtî, **a.g.e.**, II, 285; İbnu'l-İmâd, **a.g.e.**, VIII, 547.

¹⁹⁶ Çelebî, **a.g.e.**, I, 472

¹⁹⁷ Çelebî, **a.g.e.**, I, 66; Taşkörüzüde, **a.g.e.**, I, 196; Suyûtî, **a.g.e.**, II, 285; Leknevî, **a.g.e.**, 137; Şevkânî, II, 303; İbnu'l-İmâd, **a.g.e.**, VIII, 547; İbn Hacer, **ed-Durar**, IV, 350; Özen, "a.g.m.", XL, 306.

¹⁹⁸ Kumbasar, "a.g.m.", s. 152-153; Teftâzânî, **Şerhu'l-Mekâsîd**, thk. Umeyra, I, 105.

¹⁹⁹ Musannifek'in "**er-Reşâd fî şerhi İrşâdi'l-hâdî**" adlı bu şerhin üzerine Halil Özcan tarafından doktora çalışması yapılmıştır (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003).

– Muhammed b. eş-Şerîf (Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin oğlu).²⁰⁰

Ayrıca eseri, Hasan Şâzelî Ferhûd, (Riyad 1984) ve Abdulkerîm ez-Zebîdî (Cidde 1985) tahkik etmişlerdir.²⁰¹ Eser günümüzde mevcut olup birçok kütüphanede yazma nüshaları bulunmaktadır.²⁰²

2.3. Şerhleri

2.3.1. Sa'dînî (Şerhut-tasrîfi'l-İzzî)

Bu eserin diğer adları *Şerhu't-Tasrîfi'l-İzzî*, *Şerhul-İzzî fi't-tasrîf ve Şerhu'z-Zencânî'dir*.²⁰³ Hindistan'da ise genellikle *Sa'diyye* adıyla tanınmaktadır.²⁰⁴ Eser, Türkiye'nin doğu medreselerinde daha çok "*Sa'dînî*" ismiyle şöhret kazanmıştır.²⁰⁵

"*Sa'dînî*", İzzüddîn İbrâhim ez-Zencânî (ö. 654/1256)'ye ait olan "*et-Tasrîfu'l-İzzî*" adlı metin kitabı üzerine yazılmış bir şerhtir. Bu eserin üzerine kırktan fazla şerh, hâşiye ve tâ'likât yazılmışsa da bunlar arasında en çok şöhret kazanan Teftâzânî'nin şerhi olmuştur.²⁰⁶ Öyle ki *et-Tasrîfu'l-İzzî*'nin onlarca şerhi olmasına rağmen "*Şerhu't-Tasrîfi'l-İzzî*" (*et-Tasrîfu'l-İzzî*'nin şerhi) denildiğinde Teftâzânî'nin yazdığı bu şerh anlaşılır olmuş ve bu tamlama *Sa'dînî*'nin özel ismi haline gelmiştir.

Teftâzânî, eserini 738/1338'de henüz on altı yaşındayken kaleme almış ve Horasan'ın Feryûmed kasabasında tamamlamıştır.²⁰⁷

²⁰⁰ Çelebî, **a.g.e.**, I, 67-68; 'Alî Huseyn, **a.g.e.**, s. 246;

²⁰¹ 'Alî Huseyn, **a.g.e.**, s. 246; Kumbasar, "a.g.m.", s. 153; Zekî-Muyesser, "a.g.m.", s. 519.

²⁰² Özcan, "a.g.m.", s. 217; Özen, "a.g.m.", XL, 306; Ziyauddîn el-Kâliş, **a.g.e.**, s. 48.

²⁰³ Çelebî, **a.g.e.**, I, 136-137; Leknevî, **a.g.e.**, 137; Şevkânî, II, 303; İbnu'l-İmâd, **a.g.e.**, VIII, 547; İbn Hacer, **ed-Durar**, IV, 350.

²⁰⁴ Taşköprüzâde, **Miftâhu's-sa'âde**, I, 191.

²⁰⁵ Davut Işıkoğan, "Güneydoğuda Medreselerin Eğitim-Öğretim Faaliyetleri: Mardin Örneği" **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 53: 2, Ankara 2012, s. 43-83; Pilatin, **a.g.e.**, s. 33.

²⁰⁶ Zencânî, **a.g.e.**, s. 12-21; İbnu'l-İmâd, **a.g.e.**, VIII, 547; Abdulhak b. Abdulhannan el-Câvî, **Hâşiyetu Tedrîci'l-edânî 'alâ şerhi'i-s-Sa'd et-Teftâzânî**, Seyda Kitabevi, Diyarbakır 2013, s. 11.

²⁰⁷ Çelebî, **a.g.e.**, II, 1138-1140; Özen, "a.g.m.", XL, 306; Özcan, "a.g.m.", s. 217; Kumbasar, "a.g.m.", s. 152.

İlim çevrelerinde şöhret kazanan *Sa‘dîni*’nin üzerine çok sayıda hâşiye ve talikat yapılmıştır. Bu hâşiyelerin müellifleri şunlardır:

- Nâsiruddîn Ebû Abdullah el-Lekânî (ö. 958/1552),
- Suyûtî (ö. 911/1505),
- Şemsuddîn Muhammed b. ‘Ali el-Halebî (ö. 933/1526),
- Nâsiruddîn İbrâhim el-Lekânî (ö. 1041/1632),
- Kâsım b. Kutluboğa (ö. 879/1474),
- Abdülhak b. Abdülhannân el-Câvî (Tedrîcu’l-edânî ılâ kirâatı şerhi’s-Sa‘d ‘alâ Tasrîfi’z-Zencânî),
- Sa‘düddîn el-Berda’î,
- Muhammed b. Kâsım el-Gazzî (ö. 918/1513)²⁰⁸

Birçok kez baskısı yapılan eser, Osmanlı döneminde okutulduğu gibi günümüzde Türkiye’nin Doğu’sunda varlığını sürdüren klasik medreselerde de hâla ders kitabı olarak okutulmaktadır.²⁰⁹

2.3.2. Mutavvel

Tam ismi *el-Mutavvel fi’l-me‘ânî ve ‘l-beyân* olan eser, Hatîb el-Kazvînî’nin (ö. 739/1338) *Telhîsü’l-Miftâh* adlı eseri üzerine yazılmış bir şerhtir.²¹⁰ Hatîb el-Kazvînî, Sekkâkî’nin *Miftâhu’l-‘ulûm* adlı eserin belâgatla ilgili üçüncü bölümünü kısaltarak yeniden düzenlemiştir. *Telhîsü’l-Miftâh* üzerine çok sayıda şerh ve hâşiye yazılmışsa da en meşhuru Teftâzânî’nin *el-Mutavvel* adlı şerhi olmuştur.

Teftâzânî bu eserini 748/1347de Herât’ta telif etmiştir.²¹¹

Osmanlı döneminde medreselerde ders kitabı olarak okutulan eser, son dönemlerde de önemini korumuştur.²¹² Günümüzde bazı Arap ülkelerinde ve İran’da ders kitabı olarak okutulmaktadır.²¹³

²⁰⁸ Çelebî, **a.g.e.**, II, 1138-1140; ‘Alî Huseyn, **a.g.e.**, s. 246.

²⁰⁹ Platin, **a.g.e.**, s.33.

²¹⁰ Çelebî, **a.g.e.**, I, 474-476; İbnu’l-İmâd, **a.g.e.**, VIII, 547; Taşkörüzâde, **a.g.e.**, I, 191; Suyûtî, **a.g.e.**, II, 285; Leknevî, **a.g.e.**, 137; Şevkânî, II, 303; İbnu’l-İmâd, **a.g.e.**, VIII, 547; İbn Hacer, **ed-Durar**, IV, 350.

²¹¹ Suyûtî, **a.g.e.**, II, 285; Leknevî, **a.g.e.**, 137; Şevkânî, II, 303; İbnu’l-İmâd, **a.g.e.**, VIII, 547; İbn Hacer, **ed-Durar**, IV, 350.

Teftâzânî'nin diğ er eserleri gibi ilim çevrelerinde şöhret kazanan "*el-Mutavvel*" üzerine de 15'e yakın hâşiye yazılmıştır.²¹⁴

2.3.3. Şerhu Miftâhi'l-'ulûm

Bu eser, Sekkâkî'ye ait *Miftâhu'l-'ulûm*'ün belâgat ilimlerine dair üçüncü kısmının bir şerhidir.²¹⁵ *Şerhu'l-kısmı's-sâlis mine'l-Miftâh* adıyla da bilinmektedir. Teftâzânî'nin bu şerhi kendisinin son eserlerinden biri olup 789/1387'de Şevval ayında Semerkant'ta tamamlanmıştır.²¹⁶

Kısa zamanda şöhret kazanan bu esere Musannifek, Ebu'l-Kasım es-Semerkandî ve Teftâzânî'nin torunu Seyfuddîn Ahmed b. Yahyâ el-Herevî hâşiye yazmıştır.²¹⁷

2.3.4. Şerhu'r-Risâleti's-şemsiyye

Şerhu's-Şemsiyye ismiyle de bilinir. Ayrıca eser Hindistan'da *Sa'dînî* gibi genelde "*es-Sa'diyye*" ismiyle de tanınır.²¹⁸

Teftâzânî'nin bu eseri, mantıkla ilgili muhtasar bir risâle olan "*Şemsiyye*"nin tasavvurât bölümünün bir şerhidir. "*Şemsiyye*" üzererine çok sayıda şerh yazılmış ancak hiçbirisi Teftâzânî'nin şerhi kadar meşhûr olamamıştır.

Teftâzânî, söz konusu eserini 752/1351 veya 753/1352 ya da 757/1356'da Mezarcam'da tamamlamıştır.²¹⁹

Teftâzânî'nin bu şerhi üzerine 5'e yakın hâşiye yazılmıştır.²²⁰

²¹² Ömer Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim Programları*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002, s. 38.

²¹³ Özen, "a.g.m.", XL, 306.

²¹⁴ Çelebî, *a.g.e.*, I, 474-476; 'Alî Huseyn, *a.g.e.*, s. 247-249; Zekî-Muyesser, "a.g.m.", s. 519.

²¹⁵ İbn Hacer, *ed-Durar*, IV, 350, İbnu'l-İmâd, *a.g.e.*, VIII, 548; Çelebî, *a.g.e.*, I, 304; Taşkörüzüde, *a.g.e.*, I, 192; Suyûtî, *a.g.e.*, II, 285; Leknevî, *a.g.e.*, 136-137; Şevkânî, II, 303.

²¹⁶ Taşkörüzüde, *a.g.e.*, I, 192; İbnu'l-İmâd, *a.g.e.*, VIII, 547; Şevkânî, II, 303.

²¹⁷ el-Kâliš, *a.g.e.*, s. 74; Özen, "a.g.m.", XL, 307.

²¹⁸ Özcan, "a.g.m.", s. 220; 'Alî Huseyn, *a.g.e.*, s. 266; Kumbasar, "a.g.m.", s. 156.

²¹⁹ İbn Hacer, *ed-Durar*, IV, 350, İbnu'l-İmâd, *a.g.e.*, VIII, 547; Çelebî, *a.g.e.*, II, 1063; Taşkörüzüde, *a.g.e.*, I, 191; Suyûtî, *a.g.e.*, II, 285; Leknevî, *a.g.e.*, 137; Şevkânî, II, 303.

2.3.5. Şerhu'l-'Akâidi'n-Nesefiyye

Eser, Necmüddîn Ebû Hafs Ömer b. Muhammed en-Neseî (ö. 537/1142)'nin *el-'Akâidu'n-Neseîyye* adlı eseri üzerine yazılan bir şerhtir.

Teftâzânî bu şerhini, 767/1365 veya 768/1366'da tamamlamıştır.²²¹

Ulemâ arasında Neseî'nin kaleme aldığı metinden çok Teftâzânî'nin üzerine yazdığı şerh meşhur olmuş ve Osmanlı döneminde yıllarca medreselerde okutulmuştur.²²² Türkiye'de klasik medrese tarzında ders verilen yerlerde halen okutulmaktadır.²²³

Söz konusu eser üzerine çok sayıda hâşîye yazılmıştır. Kâtib Çelebî, bunların 50'ye yakın olduğunu kaydetmiştir.²²⁴

2.3.5. Şerhu'l- Ferâidi's-sirâciyye

Bu eser, Sirâcüddîn es-Secâvendî el-Hanefî (ö. 596/1200)'nin ferâiz ilmine dair olan eseri olan *Ferâ'idu's-sirâciyye* üzerine yazılan bir şerhtir. Birçok alim tarafından şerh edilen söz konusu risâleyi Teftâzânî de buna bir şerh yazmıştır.²²⁵

2.4. Hâşiyeleri

2.4.1. Telvîh

Literatürde kısaca *et-Telvîh* diye bilenen eserin asıl ismi "*et-Telvîh fî keşfi hakâ'iki't-Tenkîh*"dir. Ayrıca "*Şerhu't-Tenkîh*" adıyla da bilinmektedir. Telvîh, Sadrüşşerî'â (ö. 747/1346)'nın *Tenkîhu'l-usûl* adlı metnine ve buna yine Sadrüşşerî'â'nın "*et-Tavdîh fî halli gavâmidi't-Tenkîh*" adında yazdığı şerhine

²²⁰ Özen, "a.g.m.", XL, 306.

²²¹ İbn Hacer, **ed-Durar**, IV, 350; Leknevî, **a.g.e.**, 136-137; II, 430; Suyûtî, **a.g.e.**, II, 285; İbnu'l-İmâd, **a.g.e.**, II, 430; Çelebî, **a.g.e.**, II, 1145; Serkîs, **a.g.e.**, 638; Zekî-Muyesser, "a.g.m.", s. 519-521.

²²² Özyılmaz, **a.g.e.**, s. 38.

²²³ Platin, **a.g.e.**, s. 33.

²²⁴ Çelebî, **a.g.e.**, II, 1145-1145.

²²⁵ Bağdâdî, **Hedîyyetu'l-'ârifîn**, II, 430.

yazılan bir hâşiyedir.²²⁶ Teftâzânî bu eserini, 758/1356'da Zilkade ayında Türkistan'ın şehirlerinden Gülistan'da yazmıştır.²²⁷

Uzun yıllar medreselerde temel ders kitabı olarak okutulan *et-Telviḥ*, günümüzde de bazı İslâm ülkelerinde okutulmaya devam edilmektedir.²²⁸

İlim çevrelerinde geniş bir yankı uyandıran Telvîḥ üzerine çok sayıda hâşiye yazılmıştır.²²⁹

2.4.2. Hâşiyetü muhtasari'l-müntehâ

İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249)'in *Muhtasaru'l-Müntehâ* adlı eseri üzerine Adudüddîn el-Îcî (ö. 756/1355) tarafından yazılan şerhin hâşiyesidir.²³⁰

Teftâzânî bu hâşiyesini 770/1368'de Hârizm'de tamamlamıştır.²³¹

2.4.3. Hâşiye 'ale'l-Keşşâf

Teftâzânî'nin bu eseri, Tîbî'nin (ö. 743/1343) *el-Keşşâf* üzerine yazdığı hâşiyeden özetlenen bir çalışmadır.

Teftâzânî, bu eserine 789/1387'de Rebiulâhir ayında başlamış; ancak bitirememiştir.²³²

2.5. Kendisine Nisbet Edilen Eserler

Yukarıda Teftâzânî'ye aidiyeti kesin olan eserlerin dışında kaynaklarda kendisine başka eserler de nisbet edilmektedir.

Bunların isim listesi şu şekildedir:

²²⁶ Çelebî, **a.g.e.**, I, 498; 'Alî Huseyn, **a.g.e.**, s. 252; Özen, "a.g.m.", XL, 305; Kumbasar, "a.g.m.", s. 158-159.

²²⁷ Taşköruzâde, **a.g.e.**, I, 192; Çelebî, **a.g.e.**, I, 496; Şevkânî, II, 303; Leknevî, **a.g.e.**, 137; II, 430; Suyûtî, **a.g.e.**, II, 285; İbnü'l-İmâd, **a.g.e.**, VIII, 547.

²²⁸ Özen, "a.g.m.", XL, 305; Kumbasar, "a.g.m.", s. 159.

²²⁹ Çelebî, **a.g.e.**, I, 49.

²³⁰ Çelebî, **a.g.e.**, II, 1853; Zekî-Muyesser, "a.g.m.", s. 520; 'Alî Huseyn, **a.g.e.**, s. 256.

²³¹ Çelebî, **a.g.e.**, II, 1853; Taşköruzâde, **a.g.e.**, I, 192; İbn Hacer, **ed-Durar**, IV, 350; Şevkânî, II, 305; Leknevî, **a.g.e.**, 137; II, 430; İbnü'l-İmâd, **a.g.e.**, VIII, 547.

²³² 'Alî Huseyn, **a.g.e.**, s. 262; Özen, "a.g.m.", XL, 304; Kumbasar, "a.g.m.", s. 161.

- el-İsbâh fî şerhi Dîbâceti'l-misbâh fî'n-nahv*,²³³
-*Bahs'ul-muşterek*,²³⁴
-*Tekmiletu şerhi'l-Hidâye li's-Serûcî*,²³⁵
-*Delâlat*,²³⁶
- *Şerhu'l-İsâğûcî*,²³⁷
-*Risâletu'l-ikrâh*,²³⁸
-*Şerhu Risâlet'in fî tesâvî'z-zavâye's-selâs*,²³⁹
-*Şerhu'l-Bürde*,²⁴⁰
- *Hâşiye 'Ale'l-vâfiye eş-şerh 'ale'l-Mütevassıt 'ale'l-Kâfiye*,²⁴¹
-*Def'un'-nusûs ve'n-nukûs*,²⁴²
-*Zâbitetu intâci'l-eşkâl*,²⁴³
-*er-Raddu ve't-teşni*²⁴⁴
-*Kavânînu's-sarf*,
-*Şerhu Hikmeti'l-işrâf*,²⁴⁵

²³³ İbnu'l-İmâd, **a.g.e.**, VIII, 430.

²³⁴ Carl Brockelmann, **Târîhu'l-edebi'l-'arabî**, çev. Mahmud Fehmi Hicâzî, el-Hey'etu'l-Mısriyye el-âimme li'l-Kitâb, byy 1993, VII, 319.

²³⁵ Leknevî, **a.g.e.**, s. 222.

²³⁶ Brockelmann, **a.g.e.**, VII, 321.

²³⁷ Brockelmann, **a.g.e.**, VII, 321.

²³⁸ Brockelmann, **a.g.e.**, VII, 321.

²³⁹ Brockelmann, **a.g.e.**, VII, 321.

²⁴⁰ Brockelmann, **a.g.e.**, VII, 321.

²⁴¹ Çelebî, **a.g.e.**, II, 1370.

²⁴² Bağdâdî, **Hediyetu'l-'ârifîn.**, II, 430.

²⁴³ Serkîs. **a.g.e.**, 636.

²⁴⁴ Brockelmann, **a.g.e.**, VII, 321.

²⁴⁵ Kakhâle, **a.g.e.**, III, 849.

İKİNCİ BÖLÜM

SA'DİNÎ ADLI ŞERHİN ÖZELLİKLERİ

1. ŞERH GELENEĞİ VE ÇEŞİTLERİ

1.1. Şerh Geleneği

İncelediğimiz *Sa'dînî* adlı eser bilindiği gibi bir şerhtir. Şerhin muhtevasına girmeden İslâm ilim tarihinde "şerh geleneği ve çeşitlerine" kısaca göz atmak, şerh türü eserlerde konuların nasıl ele alınıp irdedeğinin anlaşılması bakımından yeterli olacaktır.

Şerh kelimesi sözlükte "eti kesmek; bir şeyi genişletip yaymak; bir şeyi açmak; sözü, kapalı kısımlarını açıklayıp anlaşılır hale getirmek" gibi anlamlara gelmektedir.²⁴⁶ Literatürde ise sonuncu mânadan hareketle, muhtelif ilim dallarında yazılmış bir eseri, bir yazı ya da risâleyi daha anlaşılır hâle getirmek maksadıyla kaleme alınmış, yazı ya da eser demektir.²⁴⁷

İslâm ilimlerinin gelişiminde önemli bir yere sahip olan şerh geleneği eski ve yeni dönemlerde bazı eleştirilere hedef olmuştur. Şerhlerde mâna ve muhtevadan çok lafızlara önem verildiği, gereksiz uzatmalarla konuların daha da zor anlaşılır hale getirildiği gibi eleştirilerin yanı sıra şerhlerde takip edilen üslûbun zor, metodun ise

²⁴⁶ İbn Manzûr, **a.g.e.**, IV, 2228.

²⁴⁷ Sedat Şensoy, "Şerh", **DİA**, İstanbul 2010, XXXVIII, 555-558.

karmaşık olduğu ve genellikle ilme yeni katkılar sağlamadığı ileri sürülmüştür. Buna karşılık şerhlerde görülen zorlukların büyük ölçüde ele alınan konulardaki derinleşme dolayısıyla ortaya çıktığı söylenmiş, ayrıca ilim adamlarının zor meseleleri anlama ve çözme becerileriyle diğerlerinden ayrıldıkları, bunun kusur değil üstünlük sayılması gerektiği belirtilmiştir. Şerhlerden bir kısmının gereksiz bilgilerle doldurulması ve karmaşık olması yolundaki iddia bütün şerhler için geçerli sayılmadığı gibi bu tür eser yazma usulünün dönemin şartları ve ilim anlayışından kaynaklandığı, değerlendirme yapılırken tarihî bağlamının göz ardı edilmemesi gerektiği de vurgulanmıştır.²⁴⁸

Şerh geleneği, bizde de Batı'da "hermenötik geleneği"nin²⁴⁹ ortaya çıkması gibi başlangıç aşamasında dinî metinlerin doğru anlaşılması endişesiyle, Kur'ân ve ona bağlı diğer ilimler çerçevesinde doğup gelişmiştir. Şerhin bir yöntem hâlinde ortaya çıkmasında Kur'ân-ı Kerîm'i konu alan tefsirlerin birinci derecede rolü olsa da Kur'ân dışında da farklı ilim dallarında yazılmış çeşitli kitap ve makale hacmindeki metinlerin açıklandığını/şerh edildiğini görmekteyiz. Hadîs-i şerifler, fıkıh, kelâm ilmi gibi dinî metinlerin yanı sıra doğrudan din ile ilişkisi olmayan mantık, aruz, felsefe, belâgat, tıp gibi ilimler ile ilgili düz yazı ve manzum metinler de şerh edilmiştir.²⁵⁰

Şerhlerin yazılış sebeplerine gelince; bunun için tek bir sebep söylemek eksik olur. Birçok sebebi olmakla birlikte genellikle şu sebepleri sayılabiliriz: Metnin içerdiği ifadelerin, okuyucu seviyesine göre ağır olması (dinî, felsefî metinler gibi), bazı temel bilgileri içermemesi veya eksik bırakılması, hükümlerin illetlerinin belirtilmemiş olması ya da metin içinde bazı yanlışların giderilmemiş olması. Ayrıca tâliplerin arzuları ve şârihin (şerhi yazanın) kendi bildiği ve anladığını diğer insanlarla paylaşmak istemesi de şerhlerin yazılma sebeplerindedir.²⁵¹

²⁴⁸ Şensoy, "a.g.m.", XXXVIII, 556.

²⁴⁹ Hermeneutik, bildirme, haber verme, çeviri yapma, açıklama ve açıklama sanatı demektir. Bir başka ifadeyle yazıyla tespit edilen hayata dair ifadelerin yorumudur. Bu kavram batı dünyasında ilk olarak antik Yunan'a kadar dayanır. Aristo ve Platon'un da eserlerinde değindiği bu kavram, 18. yy. sonlarına kadar genelde dini metinler ve kısmen de hukikî metinleri anlama çabası olarak devam etmiştir. Nihayet 19. yy. Schleiermacher ile evrenselleşip "anlamanın bilimi" hâline gelmiştir (Ömer Özkan, "Hermeneutik ve Klasik Metin Şerhi", **International Journal of Social Science (IJSS)** Volume 4 Issue 1, Summer 2011, s. 65-73)

²⁵⁰ Özkan, "a.g.m.", s. 65-73

²⁵¹ Mustafa Erdoğan, "Edebiyatımızda Şerh Geleneğine Genel Bir Bakış", **Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 1, Manisa 1997, s. 286-293; Şensoy, "a.g.m.", XXXIX, 556.

1.2. Şerh Çeşitleri

Şerh ve hâşiye türü eserler sanıldığı gibi aksine sadece okurken başvuru olan metnin problemlerini çözmez; bu onların en alt düzeyde üstlendiği fonksiyonlardan sadece bir tanesidir. Şerh ve hâşiyenin yaptığı esas büyük iş, metnin problemlerini çözmek üzerinden bizzat problemi, metni, dili ve ilim tâlibi olan okuyucusunu bir üst kademeye çıkarması, bunun için onu teşvik etmesi, hatta zorlamasıdır.²⁵²

Şekil bakımından şerhler üç gruba ayrılır.²⁵³

1. Metnin başında قال veya قوله, şerhin başında da أقول ifadelerinin yer aldığı şerhler. Bu şerhlerde metin bazen tamamen, bazen de şerh içinde geçtiği için kısmen verilir.

2. Metnin sadece şerhe konu olan bölümünün قوله ifadesiyle verildiği çalışmalar. Bu tür şerhlerde bazen metnin tamamı hâmişte (sayfa kenarında), sayfa başında veya satır aralarında verilir.

3. Metin ve şerhin birbiriyle harmanlandığı şerhler. Bu usulle yazılmış şerhlerde şarih, metnin kelimeleri arasına bir takım takdirler yaparak şerhini metinle birleştirir ve böylece anlamın daha iyi anlaşılması sağlanmış olur. Müteahhir dönemdeki şerhlerin çoğu bu şekildedir. Bu türden eserlerin yazma nüshalarında metine م (metin) veya ص (nass) harfleriyle, şerhe de ش (şerh) harfiyle işaret edilir. Bazen de metnin üzerine konulan çizgiyle şerhten ayırt edildiği görülür.²⁵⁴

Metot açısından ise genel olarak şu iki usul kullanılmıştır:

²⁵² İsmail Kara, **İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz (Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not)**, Dergah Yay., İstanbul 2011, s. 27.

²⁵³ Şensoy, "a.g.m.", XXXIX, 556.

²⁵⁴ Günümüzde şerhlerin basılmasında metinle şerhin birbirinden ayrılması metnin parantez içine yazılması, metin ve şerhlerin farklı karakterdeki harflerle dizilmesi veya farklı renkte yazılması gibi yöntemlere başvurulmaktadır. Çoğu zaman da metinler sayfanın üst kısmına, şerhler sayfa altlarına yazılmaktadır.

1. "Kelime ve konu analizi". Bu usulde şârih, önce şerh edilen metindeki kelimelerin lügat manasını, kelime türünü, gramer yapısını, vb. sıralar daha sonra metindeki asıl kastedilen manayı söyler.

2. "Konu analizi". Bu usulde ise şârih, yukarıda sıraladığımız metnin zâhirî özelliklerine değinmeden, doğrudan şerh edilen metnin manası üzerinde durur.²⁵⁵

2. TEFTÂZÂNÎ'NİN SA'DÎNÎ ADLI ŞERHİNİ YAZMASININ GAYESİ

Klasik metin ve şerhlerin mukaddimelerinde müellifler, genellikle eserlerini niçin kaleme aldıkları ile ilgili bir takım açıklamalar yapmışlardır. Çoğu zaman bir dost, arkadaş veya bir öğrencinin talebi buna neden olarak gösterilmiştir. Ancak bazen mukaddimede bir talep üzerine değil de müellifin dikkate aldığı bir nedenden dolayı şerhini telif ettiği de ifade edilmiştir. Bu uygulama müellif ve şârihler arasında zamanla bir gelenek haline dönüşmüştür. Aslında bu geleneğin temel nedeni müelliflerin eserlerinin gereksiz olmadığını, bilakis belli alanda bir boşluğu dolduracak nitelikte olduğunu ima etmek istemelerinden kaynaklanmaktadır.

Teftâzânî de *Sa'dînî* adlı şerhinin giriş bölümünde yukarıda bahsi geçen geleneğe uymuş ve şerhini hangi nedenden dolayı telif ettiğini şöyle açıklamıştır:

*"İmam, fâzıl, kâmil âlim, muhakkilerin önderi, milletin ve dinin izzeti olan Zencânî'nin telif ettiği muhtasar (kısa) sarf kitabını, değerli konuları ve titiz kaideleri ihtiva ettiğini gördüğümde üzerine bir şerh yazmak istedim. Söz konusu şerh, metnin zor ifadelerini kolaylaştıracak, manaların tüllerini açacak (girift manaları açığa kavuşturacak), gizli konularını ortaya koyacak, ekşisinden (zor ibareden) tatlıyı (yararlı konuları) çıkaracak nitelikte olmalıdır. Ayrıca benim zayıf fikrim ve dar görüşümle tesbit ettiğim bir takım değerli faideleri ve hassas ilaveleri de üzerine ekleyeceğim özellikte bir şerh olmalıdır."*²⁵⁶

²⁵⁵ Erdoğan, "a.g.m.", s. 286-293

²⁵⁶ Teftâzânî, **a.g.e.**, s. 9-10.

3. MUHTEVA VE ŞEKLİ

Teftâzânî'nin şerhinde işlediği konular ve konuları tasnif biçimi aşağıda sunulmuştur.

Mukaddime: Teftâzânî bu bölümde, Müslüman ulemânın geleneğine uygun olarak şerhine "besmele" ve "hamdele" ile başlamış, hamd etme vazifesini en belîğ ifadelerle ifâ etmiş daha sonra eserininin telif etme gerekçesini belirtmiştir.

Teftâzânî, muellifin kitabının başında aktardığı "tasrîf" kelimesini açıklamakla şerhine başlamıştır. Bazı sarf âlimleri,²⁵⁷ terim olarak "sarf" ile "tasrîf" in birbirinden farklı olduklarını ileri sürmüşse de Teftâzânî, bunların lügavî bazı farkları olmakla birlikte aynı anlam ifade ettiklerini savunmuştur. Müellifin sarf ilmi için yapmış olduğu tanımdan yola çıkan Teftâzânî, sarf ilminin ne kadar gerekli olduğu hususu üzerinde durmuştur. Yine Teftâzânî, müellifin sarf ilmi için yaptığı tanımın tam olduğunu vurgulamak için tanımın "ilel-i erbaâ" yı²⁵⁸ (dört nedeni) kapsadığına dikkat çekmiştir.

Teftâzânî, "tahvîl" ile "tagyîr" kelimeleri arasındaki farkı belirttikten sonra dilciler arasında bir tartışma konusu olan "vâzi"²⁵⁹ (dil kurucusu) meselesine kısaca değinmiştir.

Yine bu bölümde Teftâzânî, müellifin neden "masdar" ifadesi yerine "asl-ı vâhid" (tek kök) tabirini tercih ettiğini izah etmiştir. Bu bağlamda Basra ve Kûfe ekolleri arasında bir ihtilaf konusu olan ismin mi fiilden türetildiği yoksa fiilin mi isimden (masdardan) türetildiği konusunu ele almış; her iki ekolün delillerini

²⁵⁷ Şemsuddîn Ahmed b. 'Alî Dinkoz, **Şerhu Merâhi'l-ervâh**, Şeriketu mektebetu ve matba'at Mustafâ el-Bâbî, byy 1959, s. 3; Kemâlpaşazâde, **a.g.e.**, s. 3.

²⁵⁸ Klasik felsefeye göre bir şeyin var olabilmesi için dört temel illet (neden) gerekir: 1. "el-'ilelu's-sûriyye" (şeklî neden), 2. "el-'ilelu'l-maddiyye (bir şeyin ana maddesi ile ilgili neden), 3. "el-'ilelu'l-fâ'iliyye" (öznel neden), 4. "el-'ilelu'l-gâiyye (amaçsal neden).

²⁵⁹ Vâzi'nin (dil kurucusunun) Allah mı yoksa insan mı veya her ikisi mi konusu ulemâ arasında ihtilafı bir meseledir. Ebu'l-Hasen el-Eş'ârî'ye göre, dillerin kurucusu Allah'tır ve onları vahiy ile insanlara bildirmiştir. Behşemiyye fırkası (Ebû Hişâm ve tarftarları) ise dil kurucusunun insanın kendisi olduğu görüşündedir. Ebû İshâk el-İsferâinî, bu her iki görüşü birleştirerek temel ifadelerin kurucusunun Allah, diğerlerinin beşer olduğunu ileri sürmüştür. Kâdı Ebû Bekir ise bunların tümünün aklen mümkün olduğunu ancak söz konusu görüşlerden hiçbirininin katı bir delille ispat edilemediğinden bu meselede tevakkuf etmek gerektiğini savunmuştur. (Muhammed 'Alî et-Tehânevî, **Keşşâfu istilâhati'l-funûn ve'l-'ulûm**, Arapça'ya çev. Abdullah el-Hâlidî, Mektebetu Lübnan Naşirûn, Lübnan, 1996, II, 1799; Ragıp Özdem, **Dil Türeyiş Teorisine Toplu Bir Bakış**, Ankara 1944, s. 28-37)

aktardıktan sonra Basra ekolünün görüşünü neden benimsediğini gerekçelendirmeye çalışmıştır.²⁶⁰

Birinci bölüm: Teftâzânî bu bölümde, Zencânî'nin fiilleri neden "aksâm-ı semâniyye" (sekiz kısım) şeklinde taksimâta tabi tuttuğunu aklî delillerle izah ettikten sonra müellifin yaptığı fiil taksimâtına gelebilecek bir takım eleştiri ve itirazlar yöneltmiş, akabinde kendisi müellifin ifadelerini savunarak söz konusu eleştiri ve itirazlara bir takım mantıkî cevaplar vermiştir. Teftâzânî, müellifin ifadelerine yöneltildiği muhtemel itirazları şöyle dile getirmiştir:

"لا يقال: هذا التقسيم تقسيم الشيء إلى نفسه وإلى غيره لأن مورد القسمة فعل وكل فعل إما ثلاثي وإما رباعي فمورد القسمة أيضا أحدهما وأيا ما كان يكون تقسيمه إلى الثلاثي والرباعي تقسima إلى نفسه وإلى غيره

"(İtiraz olarak) şöyle denilemez: Bu taksimat, bir şeyin hem kendisine hem de başkasına taksim edilmesidir. Çünkü taksimâta tabi tutulan şey fiildir. Bütün fiiller de ya sülâsî (üçlü) veya rubâ'î (dörtlü)dür. O halde taksimâtın, üzerine cereyan ettiği şey de onlardan biridir. Dolayısıyla onlardan (sülâsî ve rubâ'î) hangisi olursa olsun taksimâtı yapılan şeyin sülâsî ve rubâ'î'ye taksim edilmesi bir şeyin hem kendisine hem de başkasına taksim edilmesi demek olur"²⁶¹

Teftâzânî yukarıda geçen itirazı şu ifadelerle yanıtlamıştır:

"لأننا نقول: الفعل الذي هو مورد القسمة أعم من الثلاثي والرباعي فإن المراد به مطلق الفعل من غير نظر إلى كونه على ثلاثة أحرف أو أربعة وهكذا جميع التقسيمات. وتحقيق ذلك أن مورد القسمة هو مفهوم الفعل لا ما صدق عليه مفهوم الفعل والمحكوم عليه في قولنا: مورد القسمة فعل إما ثلاثي وإما رباعي ما يصدق عليه مفهوم الفعل لا نفس مفهومه."

"Çünkü biz (cevaben şöyle) deriz: Üzerinde taksimât cereyan eden fiil, sülâsî ve rubâ'î olmaktan daha genel bir anlam ifade eder. Çünkü üç harfli veya dört harfli olmasına bakılmaksızın onunla kastedilen mana mutlak anlamda fiildir. Bütün

²⁶⁰ Sîbeveyhi Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber, **el-Kitâb**, thk. Abdusselam Muhammed Hârûn, Mektebetu'l-Hancî, 3.bs. Kahire 1982, s. I, 36, 124, 125; Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, **Kitâbu'l-'ayn**, thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrahim es-Samarâî, byy bty., II, 145, 241, 269.

²⁶¹ Teftâzânî, **a.g.e.**, s. 26.

taksimâtlarda da bu böyledir (taksim edilecek şey mutlak anlamda kast edilmelidir). Bunun tahkîki (deliliyle birlikte anlatılması) şu şekildedir: Taksimâtı yapılan şey fiilin efrâdı (fertleri) değil, fiilin mefhûmudur. Her fiil ya sülâsîdir veya rubâ'îdir' sözündeki özne ise fiilin ferdi olup mefhûmu değildir."²⁶²

Teftâzânî, burada mantık ve münazara ilimlerinde işlenen "mevrîdu'l-kısmet" meselesini gündeme getirmiş ve meselenin nasıl anlaşılması gerektiğini açıklamıştır.

Yukarıda örnek olarak verilen parçadan da anlaşılacağı gibi Teftâzânî, şerhinin birçok yerinde öncelikle metnin ibâresine bir takım itirazlar yöneltmiş daha sonra bizzat kendisi bunları cevaplamıştır.

Yine Teftâzânî bu bölümde Zencânî'nin "sâlim fiil"den neyi kastettiğini örnekler ışığında izah etmeye çalışmıştır. Daha sonra Teftâzânî, sarf ilminde sıkça kullanılan "mîzân" terimini açıklamıştır. Bunun akabinde "sülâsî mücerred"ten gelen "şaz" (kural dışı) örnekler üzerinde durmuş; şazın üç kısmını örnekleri ile birlikte izah etmiştir.

Zencânî'nin eserinde sıkça kullandığı "sülâsî mücerred"- "sülâsî mezîd fih" ile "rubâ'î mücerred"- "rubâ'î mezîd fih" kavramlarının belli kalıpları ifade ettiğini belirtmiş; söz konusu kalıplarda gelen fiillerin binâlarını (fiil kalıplarının ifade ettiği manaları) uzun uzadıya ele almıştır.

İkinci bölüm: Teftâzânî, bu bölümde Zencânî'nin tenbîh" başlığı altında "müte'âddî" (geçişli) ve "lazım" (geçişsiz) fiilere getirmiş olduğu tanıma yöneltilebilecek bir soruyu dile getirmiş akabinde bunu veciz bir şekilde cevaplamıştır.

Teftâzânî, metne gelebilecek itirazı ve cevabını şöyle kaydeder:

"(الفعل إما متعد وهو) أي الفعل (الذي يتعدى من الفاعل) أي يتجاوز (إلى المفعول به كقولك: ضربت زيدا) فإن

الفعل الذي هو الضرب قد جاوز الفاعل إلى زيد فالصور مدفوع لأن المراد بقوله: "يتعدى" معناه اللغوي."

"Fiil ya müte'âddîdir" (geçişlidir) ki geçişli fiil, fâilden mefûlu bih'e geçen fiil demektir. Ör. ضربت زيدا (Zeyd'i dövdüm)" demen gibi. Çünkü "dövme" fiili, fâilden mefûl

²⁶² Teftâzânî, a.g.e., s. 27.

olan Zeyd'e geçmiştir. O halde burada kısır döngü yoktur. Çünkü müellifin tarifinde geçen يتعدى (geçen) sözüyle sözlük mana kastedilmiştir.²⁶³

Burada müellife şöyle bir eleştiri yöneltilmiştir: Müellif, المتعدى (geçişli fiil)i lafzı ve manası aynı olan يتعدى (geçen) kelimesiyle tanımlamıştır ki buna mantık ilminde "devr-i batıl"²⁶⁴ (kısır döngü) denir. Dolayısıyla müellifin yapmış olduğu tanımda bir şey hem "tanımlanan" hem de "tanımlayan" konumundadır. Hâlbuki bir şey kendisiyle tanımlanamaz. O halde müellifin bu tanımı yanlıştır.

Teftâzânî, müellife yöneltilen bu itirazın yerinde olmadığını çünkü tanımlanan konumunda olan المتعدى kelimesi ile terim mana, tanımlayan durumunda olan يتعدى ifadesi ile sözlük mana kastedildiğini belirtmiştir. Dolayısıyla المتعدى ile يتعدى kavramları birbirinden farklı manalarda kullanıldıkları için يتعدى'nin tanım içinde kullanılmasına bir mani yoktur.

Üçüncü bölüm: Zencânî, bu bölümde "Tasrîfu'l-ef'âl" adıyla bir fasıl açmış; mâzî ve muzâri fiillerinin mâlûm ve meçhullerini, muzâri fiili üzerine gelen edâtları, sîgalı emri (emr-i hazır), emr-i gâibi, nehy-i hazır ve nehy-i gâibi, sahih harflerin birbiriyle ibdal edilmeleri veya hazif edilmelerini, te'kîd nûnlarını ve ism-i fâil ile ism-i mefûl konularını örnekleri ile birlikte işlemiştir. Teftâzânî de aynı minvalde konuları şerh etmiş, verilen misalleri çoğunluğu "münasebât"²⁶⁵ sayılabilecek illetlerle izah etmeye çalışmış ve sorunlu görünen yerleri açığa kavuşturmuştur.

Bu bölümde Teftâzânî'nin üzerinde durduğu bir başka konu, Basra ve Kûfe ekolü arasında bir ihtilaf konusu olan "emr-i hazır"ın mebniliği ve murablığı meselesidir. Her iki ekolün delillerini objektif bir şekilde ortaya koyan Teftâzânî, akabinde Basra ekolünü neden tercih ettiğini belirtmiştir.

²⁶³ Teftâzânî, a.g.e., s. 69.

²⁶⁴ Aklî imkânsızlardan biri olan devr, bir şeyin kendi nefesine tevakkuf etmesi demektir. Yani bir şeyin vasıtalı veya vasıtasız kendi nefesine illet olmasıdır. (Abdurrahmân Hasan Habanneke, **Davâbitu'l-ma'rife**, Dâru'l-kalem, 11. bs., Dımaşk 2011, s 323.)

²⁶⁵ "Münasebât", gramer illetleri arasında üçüncü derecede olan "cedelî illetlerdir.

Daha sonra Teftâzânî, Zencânî'nin problemlî gözükên ifadelerine bir itiraz yöneltmiş ve bunu yine mantıkî cevaplarla bertaraf etmiştir.

Söz konusu itiraz şu şekildedir:

"فإن قيل: هذا الحد غير مانع إذ يصدق على المضارع المجزوم بلم نحو: لم يضرب، فإن "لم" نقلت معناه إلى الماضي وغير جامع إذ لا يصدق على نعم وبئس وليس وعسى وما أشبه ذلك."

"Eğer (şöyle) denilse, bu tanım (mâzî fiilin tanımı) mâni (engelleyci) değildir; çünkü bu tanım, (mâzî fiil olmadığı halde) لم edâtı ile meczûm olmuş muzâri fiilini de kapsar. Ör. لم يضرب (vurmadı) gibi. Zira لم edâtı muzâriin manasını mâziye (geçmiş zamana) nakletmiştir. Ve aynı şekilde bu tanım câmi (kapsayıcı) de değildir. Çünkü bu tanım, لم يضرب, لم يمس, لم يمس, لم يمس ve benzeri (mâzî) fiilleri de kapsamamaktadır."²⁶⁶

Teftâzânî, yukarıda dile getirmiş olduğu itiraz ile bir mantık konusu olan tanımın sahip olması gereken şartlara dikkat çekmek istemiştir. Belirli şartlar²⁶⁷ bulunmadığı takdirde tanımın tam olamayacağını altını çizmiş ve böyle bir tanımın eleştiriyeye açık hale geleceğini ima etmiştir.

Teftâzânî, yukarıda bahsi geçen itirazı şu şekilde cevaplamıştır:

"فالجواب عن الأول: أن دلالة على الماضي عارض نشأ من "لم" والاعتبار لأصل الوضع وعن الثاني أنها من الجوامد والمرادها هنا الماضي الذي هو أحد الأمثلة الحاصلة من تصريف هذه الأفعال وإن أريد المطلق أي الماضي مطلقاً أعم من أن يكون جامداً أو غيره فالجواب أن تجردها عن الزمان الماضي عارض فلا اعتدابه."

²⁶⁶ Teftâzânî, a.g.e., s. 82.

²⁶⁷ Tam tanım, klasik tabirle efrâdını câmi, ağıyarını mâni olmalıdır. Yani tanıma dâhil tüm öğeleri kapsamalı, tanım dışında kalan öğeleri de kapsam dışı bırakmalıdır. Bir tanımda bulunması gereken şartlar özetle şunlardır:

Tanımda kısır döngü olmamalıdır (Devir-i bâtil olmamalıdır)

Tanım, tanımlanan bir özne ile tanımlayan bir yüklemden oluşan çelişkisiz bir önerme olmalıdır (Tanım ile tanımlanan arasında tenâkuz olmamalıdır).

Bir kavramın kaplamına giren tüm bireyler, tanımın içinde olmalıdır (Efrâdını câmi, ağıyarını mâni olmalıdır)

Bir kavram kendisinden daha açık olmayan başka bir terimle tanımlanmamalıdır (Bir şey kendisinden daha mübhem bir şeyle tanımlanamaz).

"Sorunun birinci bölümüne şöyle cevap verilir: ٱ edâtı ile meczûm olmuş muzâri

fiilinin geçmiş zamana delalet etmesi arzî (sonradan olma) bir durumdur ki ٱ edâtıyla bu anlamı kazanmıştır. Oysa burada vaz'ın aslı dikkate alınmıştır. Sorunun ikinci bölümüne gelince ona da şöyle cavab verilir: Söz konusu fiiller türetilmeyen fiillerdendir. Hâlbuki burada kast edilen, bu fiil çekimleri neticesinde ortaya çıkan mâzî fiildir. Eğer (tarîfte) mutlak mâzî, yani câmid (türetilmeyen) veya diğerleri kast edildiği kabul edilirse o zaman şöyle bir cevap verilir. Bu fiillerin geçmiş zamandan soyutlanmış olmaları, onların mâzî fiillikten çıktığı anlamına gelmez. Çünkü geçmiş zaman manasından soyutlanmaları arızîdir (sonradan olmadır). Arızî şeyler ise itibara alınmaz."²⁶⁸

Bu bölümde Teftâzânî'nin tartışmaya açtığı bir başka konu, Zencânî'in "iltikâu's-sâkineyn" (iki sakin harfin karşılaşması) ile ilgili verdiği kuralın küllî olup olamayacağıdır. Zencânî, iki sâkîn harften ilki med harfi, ikincisi idgâm edilmiş bir harf olduğu takdirde iki sâkin harfin yan yana gelmesinin caiz olabileceğini savunmuştur. Teftâzânî ise bu kuralın küllî (tümel) olmadığını; bunun ancak aalebî (çoğunluk) kabul edilebileceğini dile getirmiştir.

Dördüncü bölüm: Bu bölümü sadece mudâaf konusuna ayıran Zencânî, burada mudâafın tanımını, mu'tell fiillere ilhak edilme (benzetilme) nedenini, idgâmın çeşitlerini ve mudâaf fiil ile mudâaf isimlerin çekimleri hakkında bilgi vermiştir. Teftâzânî ise mudâafın tanımında yer alan bazı kapalı kelimelerin sözlük anlamlarını açıklayarak tanımı anlaşılır hale getirmiştir. Daha sonra kuralların anlaşılması için bazı âyet ve şiirlerle örnekler vermiştir. Teftâzânî, özellikle mudâaf fiillere özgü olan "fekk" (idgâmın çözülmesi) ve "idgâm" konuları üzerinde yoğunlaşmış ve bunları detaylı bir şekilde ele almıştır.²⁶⁹

Teftâzânî bu bölümde de müellife bir takım itirazlar yönelmiş ve bunları yine kendisi cevaplamıştır: İtirazlarından biri şöyledir:

²⁶⁸ Teftâzânî, a.g.e., s. 83.

²⁶⁹ a.e., s. 216-217.

"وفيه نظر لأن الإبدال والحذف كما يلحقان المضاعف يلحقان الصحيح أيضا، أما الحذف ففي نحو: تجنّب وتقاتلٌ ووتدحرج كما مر وأما الإبدال فأكثر من أن يحصى."

"Bunda (mudâafin mutell'e ilhâk edilmesinde) nazar vardır (tartışmaya açıktır). Çünkü ilhâk, mudâaf kelimelerde meydana geldiği gibi sâhîh kelimelerde de meydana gelmektedir. Daha önce de geçtiği gibi hazif (harf düşmesi), تَجَنَّبُ، تَقَاتَلُ، تَدَحْرَجُ gibi örneklerde de meydana gelebilmektedir. İbdâl edilenlerin örnekleri ise sayılamayacak kadar çoktur."

Tetâzânî, yukarıdaki itirazı şu ifadelerle yanıtlamıştır:

ويمكن الجواب بأنهما يلحقان المضاعف في الحروف الأصلية كالمعتل بخلاف الصحيح فإنها لا يلحقان حروفه الأصلية بل الإبدال يلحقها دون الحذف وفي قوله: (كما في قولهم: أمليت) إلى آخره رمز إلى ذلك، فكان الأولى أن يقول "لأن حرف التضعيف يصير حرف علة كما في أمليت وأحسيت"

"Şöyle cevap vermek mümkündür. Onlar (hazif ve ibdâl), tıpkı mu'tellerde olduğu gibi mud'âfin kök harflerinde meydana gelir. Sâhîh ise böyle değildir. Çünkü hazif ve ibdâl sâhîh kelimelerin kök harflerinde gerçekleşmez. Doğrusu sahîhlerde sadece ibdâl olur, hazif olmaz. Müellifin, "أمليت demeleri gibi" sözünde de söylediklerimize bir işaret vardır. Tüm bu (söylediklerimizle) beraber müellif, "çünkü tad'îf harfî أمليت ve أحسيت da olduğu gibi illet harfine dönüşüyor" şeklinde bir ifade kullansa idi daha iyi olacaktı.²⁷⁰

Beşinci bölüm: Teftâzânî, mu'teller konusunu yedi nevi' (gruba) ayırarak inceleyen Zencânî'nin her grup için yapmış olduğu tarifleri ayrıntılı bir şekilde açıklamış, verilen kaide ve örnekler için izahatlarda bulunmuştur. Yine Teftâzânî bu bölümde Zencânî'nin ifadelerinde eksik veya yanlış gördüğü yerlerde bir takım eleştiriler yöneltmiş ve bunların nasıl düzeltilmesi gerektiğini açıklamıştır.²⁷¹

²⁷⁰ a.e., s. 216-217.

²⁷¹ Teftâzânî'nin bu tür itirazları, "Teftâzânî'nin müellife yönelttiği eleştiriler" bölümünde ele alınacaktır.

Ayrıca Teftâzânî bu bölümde, Zencânî'nin eksik bıraktığı bazı i'lâl kaidelerini tamamlamış,²⁷² anlatılan bazı kaidelerin de küllî olmadıklarına dikkat çekmiş ve bazı yanlış ifadeleri düzeltmeye çalışmıştır.²⁷³

Altıncı bölüm: Bu bölümü "mehmûz"lere ayıran Zencânî, tüm bölüm başlıklarını tarif ettiği gibi bu bölüme de ana başlık olan mehmûzun tanımıyla başlamıştır. Zencânî'nin tanımını yetersiz bulan Teftâzânî, mehmûz için daha kapsayıcı bir tanım önermiştir.

Daha sonra Teftâzânî, bölüm içinde çeşitli yerlerde Zencânî'nin ifadelerine yöneltilebilecek itirazları dile getirmiştir. Kimi zaman müellifi haklı bularak söz konusu itirazları savuşturmuş, kimi zaman ise bu itirazları yerinde görmüştür.²⁷⁴

Yedinci bölüm: Zencânî, bu bölümde ism-i zamân, ism-i mekân ve masdar-ı mîmî konularını işlemiştir. Zencânî'nin vermiş olduğu kaideleri çeşitli kaynaklarla destekleyen Teftâzânî, konuyla ilgili kendi görüşlerine de yer vermiştir. Ayrıca Teftâzânî burada, müellifin bazı ifadelerini eksik bulmuş ve bunlara dikkat çekmiştir.²⁷⁵

Sekizinci bölüm: Zencânî, bu bölüme ism-i âletin ıstılahtaki tanımıyla başlamış, ism-i âlet vezinlerini aktardıktan sonra şaz örneklere yer vermiştir. Teftâzânî ise Zencânî'nin tarifindeki هو zamirinin mercii konusunu tartışmış, مِرْقَاة، مِسْقَاة gibi hem mîmin fethası ile hem kesra ile zaptı câiz olan bazı ism-i âletlerin neden farklı vezinlerde geldiğini aklî delillerle izah etmeye çalışmıştır.

Dokuzuncu bölüm: Bu bölümde masdar-ı merre (eylem sayısını bildiren) ve masdar-ı nevi (eylemin oluş şeklini ve biçimini bildiren) konularını ele alan Zencânî, sülâsî-"rubâ'î mücerred" ve "sülâsî-rubâ'î" mezîdler için her iki masdarın kalıplarının hangi vezinde geldiğini açıklamış ve örneklerle izah etmiştir. İhtilafı olmayan bu konuda Teftâzânî anlatılan kaideleri ve örnekleri açıklamakla yetinmiştir.

²⁷² Teftâzânî, **a.g.e.**, s. 367.

²⁷³ **a.e.**, s. 377.

²⁷⁴ **a.e.**, s. 413, 426, 429.

²⁷⁵ **a.e.**, s. 448, 450.

Yukarıda çeşitli örnekler vermek suretiyle kısaca aktarmaya çalıştığımız *Sa‘dînî* adlı şerhin muhtevasının, gerek içerdiği konular gerekse bu konuların çeşitliliği açısından son derece zengin olduğu görülmektedir. Nitekim verilen örneklerin şerhte çeşitli illetlerle gerekçelendirilmesi, ihtilafli konular hakkındaki görüşlerin bir arada aktarılıp tartışılması ve sarf kurallarının çeşitli delillerle sunulması gibi faktörler, şerhin zengin bir içeriğe sahip olmasını sağlamıştır.

4. METODU

"Şerh Geleneği ve Çeşitleri" bölümünde şerhlerin şekil bakımından üç, yöntem bakımından ise iki kısma ayrıldığını belirtmiştik. Teftâzânî, "*Sa‘dînî*" adlı şerhinde bu yöntemlerden şekil bakımından "harmanlama", metot açısından ise "kelime ve konu analizi" yöntemini benimsemiştir.

Teftâzânî, telif hayatının ilk basamağı olan *Sa‘dînî* adlı şerhini kısa ve öz biçimde yazmayı tercih etmiş ve bunu şerhin mukaddimesinde de dile getirmiştir.²⁷⁶

Teftâzânî, metni şerh ederken genellikle şöyle bir metot izlemiştir: Öncelikle Zencânî'nin ifadeleri arasında uyumun olup olmadığına bakmış ve *إنما قال* "*ancak (şundan dolayı) demiştir*", *إنما اختار* "*ancak şu ifadeyi tercih etti*" gibi sözlerle metin içinde geçen kayıtları gerekçelendirmiştir.²⁷⁷ Daha sonra metinde kapalı kelimelerin manasını güvenilir lügat kaynaklarından alıntılar yaparak açıklamış, manayı destekleyen bir âyet veya hadis varsa şâhid olarak göstermiştir.²⁷⁸ Lügavî manalara kısaca değinen Teftâzânî, daha çok kelimenin terim manası, gramer boyutu ve ibarenin tahlîli ile ilgili açıklamalara yer vermiştir.

Teftâzânî, şerhinin büyük bir bölümünü metin içinde geçen "sarf kuralları"nı izah etmeye ayırmış; bununla öğrencinin metinde yer alan sarf kurallarını doğru bir şekilde anlamasını amaçlamıştır. Zencânî'nin metinde eksik bıraktığı örnekleri gerektiği kadar aktarmış; böylece öğrencinin meseleyi rahat bir şekilde zihninde canlandırabilmesini sağlamıştır.

²⁷⁶ a.e., s. 10.

²⁷⁷ a.e., s. 20, 23, 107, 120, 167, 178, 231, 255, 264, 281, 297, 312, 363, 364, 373.

²⁷⁸ a.e., s. 18, 451.

Daha sonra müellifin ibarelerini tahlil etmeye başlayan Teftâzânî, gelebilecek itiraz ve soruları ibarede bir takım takdirler yapmak suretiyle mümkün merteye bertaraf etmiştir. Söz konusu itiraz ve soruları *"eğer dersin"* فإن قلت²⁷⁹, *"eğer dense"* فإن قيل²⁸⁰, *"birisi diyebilir ki"* ولقائل أن يقول²⁸¹, *"eğer denilse idi"* لو قيل²⁸² gibi ifadelerle dile getirmiş ve قلت *"ben de derim"*, قلنا *"biz de deriz"* ve لأننا نقول *"çünkü diyoruz ki"* gibi ifadelerle başlayan cevaplar vermiş ve bunları çeşitli illetlerle gerekçelendirmiştir.²⁸³

Teftâzânî'nin bu tip sorulara sıkça yer vermesinin nedeni, öğrenciye bir tür beyin jimnastiği yaptırarak onun "eleştirel düşünme yetisini" geliştirmek istemiş olmasıdır.

Teftâzânî, mümkün merteye müellifin ifadelerini çeşitli takdirlerle giderek savunmuş: ancak yanlış veya yetersiz gördüğü ifadeleri de eleştirmekten çekinmemiştir. Teftâzânî genelde eleştirilerini, *"şöyle demesi gerekirdi"* كان عليه أن يقول *"şöyle demesi uygun olur"* , لو قال *"şöyle dese idi"*, *"evla (iyisi) şöyle demesiydi"* كان الأولى أن يقول *"evla olan şudur"* فالأولى *"bu tartışmalı bir konudur"* وفيه نظر *"çünkü"* (لأنَّ) ile başlayan cümlelerle gerekçelendirmiştir.²⁸⁴ Bazen de gerek Zencânî'nin gerekse şerhinde görüşlerini aktardığı âlimlerin sözlerine *"bu tartışmalı bir konudur"* şeklinde itirazlar yönelmiş ve bu itirazları (لأنَّ) *"çünkü"* ile başlayan cümlelerle gerekçelendirmiştir.²⁸⁵

Teftâzânî, ibarede sorunlu görünen yerleri çözüme kavuşturduktan sonra metnin içeriğine yönelmiş ve metinde geçen "sarf kurallarını" analiz etmeye başlamıştır. Kuralların anlaşılması için yetersiz gördüğü yerlerde ilave örnekler vermiştir. Eğer işlenen konu ihtilafli bir mesele ise bunu tartışmaya açmış ve objektif bir şekilde farklı görüşleri bir arada sunmuştur. Her görüşü deliliyle birlikte aktardıktan sonra bunları

²⁷⁹ a.e., s. 20, 231, 297, 364, 373.

²⁸⁰ a.e., s. 24, 82, 135, 320, 325, 380.

²⁸¹ a.e., s. 104, 121.

²⁸² a.e., s. 320.

²⁸³ a.e., s. 20, 23, , 82, 104, 107, 111, , 167, 173, 178, 312, 320, 321, 363, 380, 420.

²⁸⁴ a.e., s. 31, 65, 113, 140.

²⁸⁵ a.e., s. 174, 216, 396.

değerlendirmeye tabi tutmuş; çoğu zaman bunlardan belli bir görüşü tercih ederken bazen de özgün bir görüş ortaya koymuştur.²⁸⁶

et-Tasrîfu'l-'izzî'de yer alan veya kendisinin aktardığı kurallar ile ihtilafları tarafsız bir biçimde değerlendirmiş; her grubun görüşünü delilleri ile birlikte sunduktan sonra gerektiği yerde bazı itirazlar da yöneltmiştir. Daha sonra bunları, münâzara (diyalektik) metodla cevaplamaya çalışmıştır.

Teftâzânî'nin bu eserinde metinle ilgili itirazları ve ihtilaflı konuları "münâzara yöntemini" ustaca kullanmış olması, Teftâzânî ile ilgili dikkatleri celbeden önemli bir özelliktir. Teftâzânî'nin bu özelliği, kendisinin henüz genç yaşta aklî ilimlerde son derece ileri bir seviyeye ulaştığının açık bir kanıtıdır. Nitekim o, ilim hayatının ileriki dönemlerinde yaptığı çeşitli münazaralar ve telif ettiği muhteşem eserleri ile bunu bir kez daha ispatlamıştır.

Teftâzânî'nin bu şerhinde "münâzara usûlü"ne çokça yer vermesinin temel nedeni, öğrenciyi taklitten kurtararak konuyu çeşitli yönleri ele alabilmesini sağlamak ve ona tartışma becerisini kazandırmaktır.

et-Tasrîfu'l-'izzî'nin belli bir konusunu açıklamaya çalışan Teftâzânî, konuyla alakalı önemli gördüğü bir takım ek bilgiler de vermiş ve çeşitli uyarılarda bulunmuştur. Bu tür açıklamalarını genellikle اعلم "bil ki" veya افهم "anla" sözlerinden sonra vermiştir.²⁸⁷

Teftâzânî'nin eserinde uyguladığı dikkat çekici bir başka metot da öğrencilere yönelik sözleridir. O, eserinin çeşitli bölümlerinde doğrudan öğrencilere yönelik bir takım ifadeler kullanmıştır.²⁸⁸ Aşağıda bu tip ifadelerinden iki tanesi örnek olarak verilmiştir.

"وكذا البواقي، تركت لأنه لما ذكر من المثال واحدا فالبواقي على نهجه بذكر تصاريف الأبواب المذكورة إذ ليس الإدراك بكثرة النظائر فالفهم الذكي يدرك بنظير واحد ما لا يدركه البليد بألف شاهد"

²⁸⁶ a.e., s. 73, 273, 314, 396, 405.

²⁸⁷ a.e., s. 23, 48, 240, 249.

²⁸⁸ a.e., s. 93, 240, 311, 350, 356.

"Geriye kalanlar da o şekildedir. Onları anlatmadım; çünkü müellif, bir örnek verdiğiğinde geriye kalan örnekleri söz konusu örnekte kullanılan yöntemle göre yapılacağını demek istemiş olur. Çünkü (bir şeyi) idrak etmek çok sayıda verilen örneklerle değildir. Nitekim zeki olan, kıt akıllı birinin bin örnekle anlamadığını yalnızca bir örnekle anlar."²⁸⁹

Teftâzânî, burada konuyla ilgili verilen örneklerin yeterli miktarda olduğunu dolayısıyla konunun anlaşılması için daha fazla örnek vermenin ekstra bir yarar sağlamayacağını savunmuştur.

Teftâzânî, bir başka yerde de yine buna benzer bir ifade kullanmıştır:

"فأجر عليها أحكام "يرمي" وصرفها تصريفه فإن كنت ذكياً كفاك هذا وإلا فالبليد لا يفيد التطويل ولو تليت عليه التوراة والإنجيل"

"Bunlara da يرمي'nin hükümlerini uygula ve onları يرمي gibi çek. Eğer zek isen bu sana yeter. Yok, değilsen o zaman kıt akıllı birisi için –üzerine Tevrat ve İncil de okunsa- uzatmanın hiçbir faydası olmaz."²⁹⁰

Teftâzânî'nin bu sözleri, biraz incitici gibi görünse de aslında bundaki amacı öğrenciyi hor görmek veya incitmek değildir. O, bu tür sözlerle öğrenciyi ilmî makama imrendirmeye çalışmış, onun daha fazla çalışmasını ve gayret etmesini sağlamak istemiştir. Belki de bununla kendisini örnek vererek öğrenciyi şunu demeye çalışmıştır: "Eğer sen de çok gayret eder ve çabalarsan benim gibi küçük yaşta bile ilmî makama gelebilirsin."

Teftâzânî'nin şerhinde uygulamış olduğu ve bizim de anlatmaya çalıştığımız metotları kısaca şöyle özetlemek mümkündür:

1-Metinde geçen kapalı kelimeleri sözlük ve gramer açısından incelemesi ve ibaredeki kayıtları gerekçelendirmesi.

²⁸⁹ a.e., s. 93.

²⁹⁰ a.e., s. 350.

2-Metinde işaret edilen veya eksik bırakılan örnekleri tamamlaması ve izah etmesi.

3-İbareyi tahlil etmesi ve takdirler yaparak muhtemel itirazları bertaraf etmesi.

4- Zencânî'nin, eksik veya yanlış gördüğü ifadelerine eleştiri getirip doğru olanı önermesi.

5-Metin içinde geçen gramer kurallarını detaylandırması ve ek kaideler aktarması.

6-İhtilafli konuları tartışmaya açması, görüşler arasında tercihte bulunması veya kendi görüşünü açıklaması.

7-Meseleleri diyalektik bir yöntemle ele alması.

8-Önemli gördüğü sarf konularına dikkat çekmesi ve muhtemel yanlış anlaşılmalara karşı uyarılarında bulunması.

9-Öğrenciyi ilme teşvik etmesi.

5. ÜSLÛBU

Sözlükte "izlenen yol, benimsenen tarz"²⁹¹ anlamına gelen üslûp, dil ve edebiyatta kişinin kendi duygu, düşünce ve heyecanlarını dile getirme şekli, dili kullanma biçimidir. Üslûp ayrıca yazarın diliyle, kullandığı dilin kuralları arasındaki sapmaların toplamı ve bu sapmaların, eserin konusu ve amacı bakımından yerinde ve özgün olması demektir.²⁹²

"Her kap kendi içindekini sızdırır" özdeyişinde belirtildiği gibi her müellifin karakterine, bilgi birikimine ve kabiliyetine göre kendisine has bir üslûbu ve anlatış biçimi vardır. Bununla birlikte belli alanlarda uyulması gereken bir takım üslûplar vardır. Bunlar, edebî²⁹³, hatâbî²⁹⁴ ve ilmî üslûptur. İncelemekte olduğumuz şerh, ilmî

²⁹¹ Mecme' u'l-lugati'l-'arabiyye, **a.g.e.**, s. 597.

²⁹² İsmail Durmuş, "Üslûp", **DİA**, İstanbul 2012, XLII, 383.

²⁹³ Bu üslûpla anlatılanlar daha çok duyguya; insanın iç âlemine yöneliktir.

²⁹⁴ Bu üslûpla anlatılanlar, kesin bilgiler olmamakla birlikte muhatabı ikna etmeye yönelik ifadelerdir.

bir eser olduğundan bizi ilgilendiren ilmî üslûptür. İlmî üslûp, kapalı ve gizli ilmî gerçekleri açıklayan, akla ve mantığa hitap eden, şiire ait hayallerden uzak, içinde mecâz ve müşterek lafızlar barındırmayan, açık, anlaşılır ve kuşkuya yer bırakmayacak ifadeler içeren bir anlatış biçimi demektir.²⁹⁵

Sa'dîni'ye bakıldığında Teftâzânî'nin bu üslûbü (ilmî üslûbü) çok iyi derecede kullandığı görülmektedir. O, *et-Tasrîf'u-l-İzzî*'nin anlamı kapalı kelime veya kâidelerini herhangi bir mecâza gitmeden izah etmiş, konuları aklî ve mantıkî delillerle sunmuştur. Dilciler arasında tartışmalı meseleleri diyalektik bir tarzla ele alan Teftâzânî, meseleleri son derece doyurucu yorumlarla çözüme kavuşturmuştur. Ayrıca metinde yer alan tüm konu başlıklarını, mecâz, kinâye ve garebetten uzak ifadelerle tarif etmiştir.

Teftâzânî'nin eserinde kullandığı dil, her ne kadar mantıkî ve diyalektik bir üslûp içerse de, ifadeleri açık ve sade olduğundan orta seviyeli öğrencilerin rahatlıkla kavrayabileceği niteliktedir.

Teftâzânî, Kur'ân-ı Kerîm'in bir âyeti veya bir şiirle istişhâd ettiğinde konunun dağılmaması için lügavî açıklamalara girmeden; doğrudan istişhâd yönüyle alakalı izahatlarda bulunmuştur.

Teftâzânî'nin üslûbuyla alakalı dikkat çeken bir başka husus, metinde geçen ifadelerle veya kaidelere devamlı itirazî sorular yöneltmiş olmasıdır. Onun böyle bir üslûp benimsemesinin nedeni daha önce belirtildiği gibi öğrencinin metinleri analiz ederken eleştirel bir gözle bakabilmesini sağlamak ve ona ilmî münâzara melekelerini kazandırmaktır.

6. İSTİŞHÂD

"İstişhâd" kelimesi sözlükte, شَهِدَ fiilinin mezîd kalıplarından إِسْتِشْهَالَ babının masdarı olup sözlükte; "*şahit getirmek veya istemek, şahitlik yapmasını istemek*" anlamına gelmektedir.²⁹⁶ Terim anlamı ise, "*bir kelimenin veya bir ifadenin lafız, anlam*

²⁹⁵ Alî el-Cârım, Mustafa Emîn, **el-Belâgatü'l-vâdiha**, Beyrut 2006, s. 10.

²⁹⁶ Muhammed İbn Mukrim İbn Manzûr el-İfrîkî, **Lisânu'l-'Arab**, 3. bs. Daru İhyâi Turâsî'l-'arabî, Beyrut Lübnan, ts. VII, 328-329

ve kullanım doğruluğunu kanıtlamak amacıyla doğruluğu kesin olan nazım ve nesirden örnek vermek"²⁹⁷ demektir. Bunun için getirilen örneğe şahid (çoğulu şevâhid) denir. Bazı kaynaklarda istişhâd yerine "ihticâc" ve "istidlal" terimleri de kullanılmıştır.²⁹⁸

İstişhâd ihtiyacı, fetihler ile beraber Araplar'ın Arap olmayan unsurlarla karışması sonucu dillerinin bozulması tehlikesi karşısında ortaya çıkmış, bunun neticesinde dilciler, doğru ve fasîh Arapça'nın kaybolmaması için çeşitli vesileler aramış ve sağlam kaynaklara bağlı olarak çeşitli dil kaidelerini oluşturmuşlardır. Söz konusu güvenilir kaynaklar şunlardır:

1- Kur'ân-ı Kerîm

2-Arap şiirleri.

3-Hadis-i şerifler.

4-Meseller (Arap atasözleri ile deyimleri) dir.

Edebî ilimlerde "istişhâd"ın kullanıldığı ilimler, nahiv, sarf, lügat, meânî, beyân ve bedî ilimleridir.

İstişhâda konu olan sözler hem "lafız" hem de "mânâ" itibarı ile kaynak teşkil ederler.²⁹⁹ Lafız itibarı ile istişhâd konusu olan sözler lügat, sarf ve nahiv ilimlerinde kullanılırken, mânâ açısından istişhâd konusu olan sözler meânî, beyân ve bedî ilimlerinde delil olarak kullanılır.

Teftâzânî, "*Sa'dîni*" adlı şerhinde yukarıda verilen kaynaklardan sadece ilk üçüyle istişhâd ettiğinden bizler bu üç başlığa göre konuları inceleyeceğiz.

6.1. Kurân-ı Kerim ile İstişhâd

Dil kurallarının konulmasında, lügatlerin tespitinde ve kelimelerin kullanılış şekillerinin gösterilmesi yönünden Kur'ân-ı Kerîm'in istişhâd kaynağı olarak ilk sırada

²⁹⁷ Efgânî, **Fî usûl'in-nahv**, Mudîriyyetu'l-kutub ve'l-metbû'âtu'l-câmî'iyeti, Dımaşk 1994, s. 6.

²⁹⁸ Nusrettin Bolelli, "Nahivde Hadisle İstişhâd Meselesi", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 5-6, İstanbul, 1993, s. 165-175; Durmuş, "İstişhad", **DİA**, İstanbul 2001, XXIII, 396.

²⁹⁹ Efgânî, **Fî usûl'in-nahv**, s. 17.

yer almasında dilciler arasında herhangi bir ihtilaf yoktur.³⁰⁰ Aynı şekilde Kur'ân-ı Kerîm'in meşhur kıraat-i seb'â (yedi okunuş şekli)³⁰¹ ile istişhâd etmek de bütün dilcilerin kabul ettiği bir husustur. Şâz kıraate karşı çekimser kalan Basra ekolü hariç birçok dilci şâz kıraatle de istişhâd etmeyi benimsemiştir.³⁰² Çağdaş Arap edebiyatçı Saîd el-Efgânî, kıraat âlimlerini dil kurallarını bilmemekle suçlayan Basra ekolünün bu tutumunu sert bir dille eleştirmiş ve şâz kıraatle istişhâd etmenin gerekliliğini çeşitli delillerle ispatlamaya çalışmıştır.³⁰³

Teftâzânî, *Sa' dîni*'de sarf konularını işlerken şiirden sonra en çok istişhâd ettiği kaynak Kur'ân-ı Kerim olmuştur. Nitekim o şerhinde, 38'i "kıraat-i seb'â"³⁰⁴, 7'si şâz kıraat³⁰⁵ olmak üzere toplam 45 âyetle istişhâd etmiştir.

Teftâzânî, "kıraat-i seb'â" olan âyetleri şâhid olarak verdiği *Allah Teâlâ'nın sözü*, "قوله تعالى "Yüce Allah buyurdu", في التنزيل "Tenzil'de (Kur'ân'da) ve في قراءة السبعة "kıraat-i seb'â"da şeklinde verirken şâz kıraatleri, "وقرى "okunmuştur", في بعض القراءات "bazı kıraatlerde"³⁰⁶ gibi ifadeler kullanarak vermiştir. Bir yerde ise "قراءة مجاهد في "Mücâhid'in kıraatında"³⁰⁷ şeklinde bir ifade kullanmış ve kıraatın kime ait olduğunu bildirmiştir. Bazen de bu ifadeler olmadan bir âyetle doğrudan istişhâd etmiştir.³⁰⁸ Şâhid olarak gösterdiği âyetlerin daha çok istişhâd yönleriyle ilgili açıklamalarda bulunan Teftâzânî, bazen "بسكون اللام "lâmın sukûnü ile", "إلف وسكون اللام "elif ve lâmin sukûnü ile",

³⁰⁰ Mehmet Nafi Arslan, **Abduh er-Râcihi ve et-Tatbiku'n-nahvi Adli Eseri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2011), s. 90.

³⁰¹ Rivâyet edilen bir kıraatin "sahîh kıraat" sayılması için şu şartlar aranmıştır:

1. Sahîh ve mütevatir bir senetle Hz. Peygamber'e dayandırılmış olmalıdır.

2. Ümm olan mushafın hattına uygun olmalıdır.

3. Arap dili gramerine herhangi bir yönle uygunluk arzetmelidir. Birinci ve üçüncü şartı barındırıp ikinci şarta uygun olmayan veya sadece birinci şartı barındıran kıraat şâz kabul edilmiştir (Efgânî, **Fî usûl'in-nahv**, s. 29-30).

³⁰² Efgânî, **a.g.e.**, s. 24.

³⁰³ Efgânî, **a.g.e.**, s. 29-41.

³⁰⁴ Teftâzânî, **a.g.e.**, s. 18, 36, 102, 231, 316, 418, 425.

³⁰⁵ **a.e.**, s. 139, 160, 178, 344.

³⁰⁶ **a.e.**, s. 18, 39, 178, 231, 344, 420.

³⁰⁷ **a.e.**, s. 344.

³⁰⁸ **a.e.**, s. 157.

بالرفع "raf ile"³⁰⁹ gibi ifadelerle âyette geçen kelimenin zabtını ve okunuş şeklini belirtmiş, az da olsa kapalı gördüğü kelimelerin sözlük anlamını vermiştir.³¹⁰

Teftâzânî, bir âyetle istişhâd ettiğinde tamamını aktarmak yerine sözün fazla uzamaması için sadece istişhâda konu olan bölümünü aktarmakla yetinmiştir. Çoğunlukla verdiği âyetlerle belli bir kuralı ispatlamayı hedefleyen Teftâzânî, bazen bir kelimenin sözlük anlamına şâhit olarak da göstermiştir.³¹¹

Teftâzânî'nin şâz kıraatle de istişhâd etmesi, onun çoğu zaman görüşlerini tercih ettiği Basra ekolü gibi şâz âyetlere karşı sert bir tavır takınmadığı; aksine son derece esnek bir tutum içinde olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu da Teftâzânî'nin görüşünü ortaya koyarken özgürce hareket edebildiğini ortaya koymaktadır.

Teftâzânî'nin şâhid olarak kaydettiği bazı âyet ve istişhâd yönleri aşağıda örnek olarak verilmiştir:

Birinci örnek:

﴿...لِيُعِضَ شَأْنَهُمْ...﴾ " ...bazı işleri için..."³¹², ﴿...نَحْسِفُ بِهِمْ...﴾ "...onları yere geçiririz..."³¹³, ﴿...يَغْفِرُ لَكُمْ...﴾ "...sizleri bağışlasın..."³¹⁴, ﴿...ذِي الْعَرْشِ سَيِّلًا﴾ " arşın sahibiyle savaşmaya bir yol (ararlardı)"³¹⁵.

Teftâzânî, şâz kıraatlerden verdiği bu âyetleri³¹⁶ ف harflerinden olan ف harfinin ب'da, ض harfinin ش'de, ش harfinin س'de, ر harfinin ise ل'da idgâm edildiğine delil olarak göstermiştir. Kural gereği birbirilerine idgâm edilmeyen ضوي مشفر harfleri, kendi cinslerinden olmayan başka harflere ise hiçbir şekilde idgâm edilmemelidir.

³⁰⁹ a.e., s. 139, 177, 134, 156

³¹⁰ a.e., s. 156, 371.

³¹¹ a.e., s. 18, 36, 117.

³¹² Nûr, 24/62.

³¹³ Sebe, 34/9.

³¹⁴ Ahkâf, 46/31; Saff, 61/12; Nûh, 71/4.

³¹⁵ İsrâ, 17/42.

³¹⁶ Bu harfler, bir takım fonetik özelliklerinden dolayı ancak kendi misli olan harflere idgâm edilir. Aynı cinsten olan veya mahreçleri birbirine yakın harflere ise idgâm edilmez. (Kemâlpaşazâde, a.g.e., s. 92.)

Ancak bu kurala aykırı olarak şâz kıraatlerde cinslerinden olmayan başka harflere de idgâm edilmiştir.

İkinci örnek:

﴿وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ...﴾ "Ehline namazı emret..."³¹⁷

Arapça'da sık kullanılan bazı kelimelerde herhangi bir kıyâs olmadan bir takım hazifler (harf düşmeleri) söz konusu olmaktadır. Zencânî, "mehmûz" konusunda buna örnek olarak حُدَّ, كَلَّ, ve مُر, kelimelerini vermiştir. Ancak مر kelimesinden önce bir kelime geldiğinde kıyâsa aykırı olarak düşen "vasıl hemzesi"nin geri gelmesinin caiz olduğunu söylemiştir. Teftâzânî ise Zencânî'nin aktardığı bu kuralı desteklemek için yukarıda verilen âyeti şâhid göstermiş, "hemze"li olarak okunmasının "hemze"siz okunmasından daha fasîh olduğunu söylemiştir.³¹⁸

6.2. Arap Şiiri ile İstîshâd

Fasîh Arapça'nın gramer kâidelerini tespit eden ve lügat hazînelerini toplayan dilciler, çalışmalarında Kur'ân-ı Kerim'den sonra en çok yararlandıkları kaynak Arap şiirleri olmuştur. Ancak onlar bu konuda rastgele davranmamış; dayanak olabilecek şiirler için bir takım kriterler belirlemişlerdir.

Söz konusu şiirlerden elde ettikleri lisânî malzemeyi değerlendirip ondan istifâde ederken şâirleri bir takım gruplara ayırarak bu gruplara bazı değerler vermişler ve bu değerleri çalışmalarında ölçü olarak kullanmışlardır.³¹⁹

Arap edebiyatı tarihinde zaman bakımından genellikle şâirler şöyle bir tasnife tabi tutulmuştur:³²⁰

1-Câhiliyyûn.³²¹

³¹⁷ Tâhâ, 20/132.

³¹⁸ Teftâzânî, **a.g.e.**, s. 418.

³¹⁹ Hüseyin Tural, "Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstîshad Meselesi", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 9, Erzurum 1990, 67-79.

³²⁰ Muhammed Hasan Cebel, **el-İhticâc bi's-şi'r fi'l-luga**, Dâru'l-fikri'l-'arabî, Kâhire 8-79.

2-Muhammedîyyûn.³²²

3- İslâmîyyûn.³²³

4-Muvelledûn (Muhdesûn).³²⁴

Dilciler arasında ilk üç gruba dâhil olan şairlerin şiirleriyle istişhâd etme konusunda ihtilaf yoktur. Hicrî 150 (767) yılına kadar devam eden bu dönemlere "ihticâc (istişhâd) asrı" denilmiştir. Şiirleriyle istişhâdın câiz görüldüğü en son şair İbrâhim b. Herme (ö. 150/ 767) olarak kabul edilmiştir.³²⁵ Muhdesûna ait şiirler hakkında genel görüş ise şiirleri ile istişhâdın caiz olmadığı yönündedir.³²⁶ Ancak belâgat ilimleri olan meânî, beyân ve bedîde ilk üç tabakaya ait şiirlerin yanı sıra muvelledûna ait şiirler, hatta Arap olmayan şairlerin şiirleriyle de istişhâd câiz görülmüştür.³²⁷

Teftâzânî'nin de, "*Sa'dîmî*" adlı şerhinde en çok istişhâd ettiği kaynakların başında şiirler gelir. Şâhid olarak gösterecek şiirlerin güvenilir kaynaklardan almaya özen gösteren Teftâzânî, şerhinde toplam 49 şiirle istişhâd etmiştir. Bunlardan 6'sında³²⁸ şiir beytinin bir kelimesini, 43'de³²⁹ ise çoğu zaman şiirin istişhâde konu olan mısrasını verirken bazen de bir beyti tam olarak aktarmıştır.³³⁰

Teftâzânî, şiirleri değerlendirirken hiç anlamlarına girmeden doğrudan istişhâd yönüyle ilgilenmiştir. Önce bir sarf kuralını aktarmış daha sonra bunu bir şiirle desteklemiştir. Genellikle şiirlerin kime ait olduğunu belirtmeden نحو "*gibi*", كنهه "*onun*

³²¹ İmru'ulkays. Tarafa, 'Antere, Zuheyr, A'sâ gibi İslâm'den önce yaşamış olan şâirlerdir.

³²² Câhiliyye döneminin sonlarında gelmiş olup şairlik hayatlarının bir kısmını da İslâm döneminde geçirmiş olan Lebîd, Hassân b. Sâbit, Kâil b. Zuheyr gibi şâirlerdir.

³²³ İslâm döneminin ilk şâirleri olan Cerîr, Farzad ve Zurrümme gibi şâirlerdir. Bunlara ayrıca "Mutekaddîmûn" da denir.

³²⁴ Üçüncü tabakadan sonra günümüze kadar gelen şâirlerdir. Bunlara, "Muhdesûn" da denir. Bu dönem Beşşâr b. Burd (ö.167/783) ile başlamıştır.

³²⁵ Efgânî, **a.g.e.**, s. 64.

³²⁶ Efgânî, **a.g.e.**, s. 64-65.

³²⁷ Durmuş, "İstişhad", **DİA**, XXIII, 397.

³²⁸ Teftâzânî, **a.g.e.**, s. 88, 124, 150, 154, 211, 215.

³²⁹ **a.e.**, s. 124, 142, 163, 168, 214.

³³⁰ **a.e.**, s. 164, 167, 172, 213, 228, 230, 238, 239, 258, 260, 267, 275, 304, 305, 322, 323, 342, 343, 345, 362, 370, 390, 411, 427, 428, 445.

sözü gibi, قال الشاعر "şair demiştir", قول الشاعر "şairin sözü", في قوله "onun (şairin) sözünde"³³¹ gibi ifadeler kullanmıştır. Bazen de ... قال أبو زهير "Zuheyr'in sözü..." قال أبو زهير, "Ebû Zubeyr demiştir"³³² şeklinde şairin ismini söylerek aktarmıştır. Ayrıca ihtilafli bir konu olduğunda kimin hangi şiirle istişhâd ettiğini belirtmek için أنشد الأخصف "Ahfeş şiirle delil getirdi,"³³³ gibi ifadeler de kullanmıştır.

6.3. Hadis ile İstişhâd

Hadisten maksat Hz. Peygamberin sözleri veya Hz. Peygamberin hareketlerini ve bir olay hakkındaki tutumunu rivayet eden sahabî ve tabi'in sözleridir..³³⁴

Başta İbnü'z-Zâiğ (ö. 680/1281) ve Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344) olmak üzere birçok dilci, hadislerin -çok azı hariç- Hz. Peygamber'den sadece anlamları ile rivayet edildiğini, dolayısıyla hadis metinleri ile istişhâd etmenin câiz olmadığını savunmuşlardır. Basra ve Kûfe ekollerine mensup eski dilciler de hadisle istişhâd etmemişlerdir. Öte yandan eski dilcilerin hadislerle istişhâd etmemeleri, onlarla istişhâd edilemeyeceği anlamına gelmediğini söyleyen âlimler de olmuştur. Nitekim İbn Mâlik (ö. 672/1274), İbn Hişâm (ö. 761/1360) gibi son dönem dilcilerin çoğu hadislerle istişhâd etmişlerdir. Ayrıca Ezherî (ö. 370/980), İbn Fâris (ö. 395/1004) Cevherî (ö. 400/1009) ve Zemahşerî (ö. 538/1144) gibi meşhûr birçok lügât âlimleri, telif ettikleri sözlük kitaplarında sayılamayacak kadar hadislerle istişhâd etmişlerdir.³³⁵

Hadislerle istişhâd etmeyi savunan Sa'id el-Efgânî, ilk dönem dilcilerin hadis yerine neden şiirlerle istişhâd etmeye yöneldiklerini şu gerekçeyle izah etmeye çalışır: *"Mutakaddim âlimlerden hadisi şâhid olarak kullânmayanlar, hadis âlimlerinin gerek rivâyet ve gerekse dirâyet bakımından verdikleri meyvenin halk arasında revaç bulunduğu zamanda gelselerdi, Kur'ân-ı Kerim'den sonra elbette sadece hadisle ihticâc ederlerdi.*

³³¹ a.e., s. 88, 124, 142, 150.

³³² a.e., s. 161, 215, 305.

³³³ a.e., s. 213.

³³⁴ Efgânî, *Fî usûl'in-nahv*, s. 46.

³³⁵ Menâhic Câmi'etu'l-Medîneti'l-âlemiyye (Heyet), *Usûlu'n-nahv*, Câmi'etu'l-Medîneti'l-âlemiyye, Medine, bty, s. 75; Durmuş, "İstişhad", *DİA*, XXIII, 396-397.

*Hadis ilminin hassâs ölçülerine vurulduğu zaman, haklarında birçok şüphelerin uyanacağı şiirlere ve haberlere hiç iltifat etmezlerdi"*³³⁶

Günümüzde de bu konuyla ilgili lehte ve aleyhte çeşitli bilimsel çalışmalar yapılmıştır.³³⁷ Mısır'da yayımlanan "*Mecelletu mecme 'i'l-lugati'l-'arabiyye*" adlı dergi, bu konuyla ilgili bir konferans düzenlemiş, söz konusu konferansta konunun uzmanları hadisle istişhâd etmeyi bir takım şartlara bağlamışlardır.³³⁸

Netice itibari ile kısa hadisler ile Resûl-i Ekrem'in fesâhatini ortaya koyan hadislerin, özlü sözlerinin (cevâmî'u'l-kelim) ve darb-ı mesellerinin hem lafız hem de anlamca ona ait olduğu; birkaç rivayeti bulunan hadisler ile metni çok uzun hadislerin ise anlamlarının nakledildiği görüşü daha mâkul görülmüştür.³³⁹

Tetâzânî, İbn Mâlik ve İbn Hişâm gibi son dönem dilciler kadar olmasa da hadisle istişhâd etmeyi reddetmemiş; bu konuda şâz âyetlere karşı takındığı tavır gibi yine orta bir yol tercih etmiştir. Nitekim o, *Sa'dînî* adlı şerhinde 4 hadisle istişhâd etmiştir. Bunlardan üç tanesini sarf kurallarına şâhid göstermiş³⁴⁰, bir yerde de sözlük

³³⁶ Efgânî, *Fî usûl'in-nahv*, s. 49.

³³⁷ Bk. el-Hadice el-Hadîsî, *Mevkifu'n-nuhât bi'l-ihcaci bi'l-hadis*. Dâru'r-raşîd, Bağdat 1981, s. 367-380; M. Reşit Özbekçi, *Kur'ân ve Hadisle İstishâd*, byy İzmir, 2001, s. 48; Nusrettin Boleli, "Nahivde Hadisle İstishâd Meselesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5-6, İstanbul 1993, s. 165-175; Durmuş, "İstishâd", *DİA*, XXIII, 396;

³³⁸ Söz konusu konferansta özetle şu kararlar alınmıştır:

- a. Hicrî III. asırda tedvîn edilen "Kütüb-i sitte ve bunlardan önceki hadis mecmuaları" gibi eserlerde bulunmayan hadisler, gramerde şâhid ve delil olarak kullanılamazlar.
- b. Mezkûr kitaplar ve mecmuâlarda bulunan hadislerden 7 çeşit hadisle ihticâc edilebilir:
 1. Edebiyât ve dil bilginlerince Hz. Peygamber (sas)'in fesâhatını isbatlamak üzere delil olarak kullanılan "كَيْسِي سَوْدِيَّيْلَ بَرَابَرِدِر" ve "بَازِي بَيَّانِ نَوِيلِي سِيْهِرِ جِيْ عَتِكَيْلِيْجِيْدِر." gibi Efendimiz (sas)'in veciz sözleri,
 2. İbâdetlerde okunması emredilen ve lafız olarak nesilden nesle intikâl eden zikir ve duâ mahiyetindeki hadisler,
 3. Peygamberimizin, değişik Arap kabileleriyle yaptığı konuşma ve mektuplaşmaları ihtivâ eden hadisler,
 4. Ayrı ayrı senedlerle ve değişik zamanlarda rivâyet edilen, fakat lafızları birbirine uyan hadisler,
 5. İrk olarak halis Arap olan, fesâhat ve belagatlarıyla meşhur olan muhaddisler tarafından toplanan mecmuâlardaki hadisler.
 6. Muhammed İbn Sirîn (111/729), Kâsım b. Muhammed b. Ebu Bekr (106/ 724), Recâ b. Hayve (112/730) ve Ali b. el-Medenî (234/848) gibi mânâ ile hadisleri rivâyet etmeye müsaâde etmeyen âlimlerin topladıkları hadisler ile Hicrî ilk iki asırda tedvîn edilen bütün hadis kitaplarındaki hadisler.
 7. Mütevâtir ve meşhûr hadislerle (Nusrettin Boleli, "Nahivde Hadisle İstishâd Meselesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 165-175).

³³⁹ Durmuş, "İstishâd", *DİA*, XXIII, 397.

³⁴⁰ Teftâzânî, *a.g.e.*, s. 141, 142, 418.

yönünden delil göstermiştir.³⁴¹ Söz konusu hadislerden ikisini birincil delil olarak kullanırken,³⁴² diğer ikisini tali delil şeklinde kullanmıştır.³⁴³ O, bir hadisle delil getirirken "hadiste yer alır" veya "hadis rivatinde gelmiştir" şeklinde ifadeler kullanarak verdiği örneğin hadis olduğuna dikkat çekmiştir.

Teftâzânî'nin şerhinde şâhid olarak kullandığı hadisler ve ilgili açıklamaları aşağıda verilmiştir.

Birinci hadis:

(قُومُوا فَأَصَلِّ لَكُمْ) "Kalkın da size namaz kıldırayım"³⁴⁴

Teftâzânî, bu hadisi câzime (cezim eden) "Lâm"ın müfred müzekker gaibe (üçüncü şahsın eril tekiline) has olmadığını, mutekellim (birinci şahıs) ve meçhul muhâtab (edilgen ikinci şahıs) için de kullanıldığına delil olarak kullanmıştır. Teftâzânî, Zencânî'nin واللام للأمر "Lâm, emir fiili içindir" sözünden sonra sadece üçüncü şahsa ait kalıpları örnek vermesini eksik görmüş ve buna şöyle bir eleştiri getirmiştir:

"وكان على المصنف أن يقول: فتقول في أمر غير المخاطب...، ويمثل بالمتكلم والمخاطب المجهول"

*"Müellif şöyle demeliydi: Muhatabın dışında olanlar için (örnek olarak şöyle) dersin... Bunu söyledikten sonra mutekellim ve meçhul muhatab için örnekler vermeliydi."*³⁴⁵

İkinci hadis:

(لِتَأْخُذُوا مَصَافِكُمْ) "Saflarınızı tutun!"³⁴⁶

³⁴¹ a.e., s. 450-451.

³⁴² a.e., s. 142, 450-451.

³⁴³ a.e., s. 141, 418.

³⁴⁴ Buhârî, *Sâhîhu Buhârî*, "Salât", 20, Dâru's-selâm, Riyâd 2000, I, 633.

³⁴⁵ Teftâzânî, a.g.e., s. 140.

³⁴⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, Dâru ihyâi't-turâsi'l-'arabî, Beyrut bty., II, 336.

Teftâzânî, bu hadisi kıyâsa aykırı olarak gâib sîgasının muhatap sîgasına tağlîb edildiğine şâhid olarak aktarmıştır.

Bu konuda tağlîb şu şekilde gerçekleşir: Emredilecek kişiler, mutekellim ve muhâtab ise türetilecek emir sîgası mutekellim sîgasında gelir, eğer muhatap ve gâib ise mutekellim sîgasıyla türetilir.³⁴⁷ "أنا وأنت ذهبتما" *"Ben ve sen gittik"*, "أنت وأحمد ذهبتما" *"Sen ve Ahmet gittiniz"* gibi. Ancak bazen kıyâsın aksine gâib muhataba tağlîb edilebilmektedir. Dolayısıyla hadiste kıyâsa uygun olarak emir sîgasının خذوا şeklinde gelmesi gerekirdi; ancak görüldüğü gibi لتأخذوا şeklinde rivayet edilmiştir.

Üçüncü hadis:

"فَمُرَّ بِرَأْسِ التَّمَثَالِ" *"Heykelin başının (kesilmesini) emret"*³⁴⁸

Teftâzânî, bu hadisde de emr-i hâzır olan مُر kelimesinden düşen "hemze"nin üzerine başka bir harf eklendiği halde hemzenin geri gelmediğine delil olarak zikretmiştir. Yukarıda geçen birinci hadisde, hemzenin geri geldiğine, bu hadisde ise geri gelmediğine istişhâd getirmiştir. Dolayısıyla hemzesi düşen مَر kelimesinden önce bir kelime geldiğinde hemzenin geri gelmesi caiz olduğu gibi gelmemesi de caizdir.³⁴⁹

Dördüncü hadis:

"كَانَ رَسُولُ اللَّهِ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- يَأْكُلُ الطَّيِّبَ بِالرُّطَبِ"

Bu hadis, bu lafızla sadece Keşşâf'ta geçmektedir. Keşşâf'ın hadislerini tahrîc eden Zeyla'î, bu hadisin "garîb" olduğunu belirtmiştir. (Ebû Muhammed Cemalettîn Abdullah b. Yusuf b. Muhammed ez-Zeyla'î, **Tahrîcu'l-ehâdisi ve'l-âsâr el-vâki'ati fî tefsîri'l-Keşşâf**, Dâru ibn Huzeyme II, 127-128.) Ancak bu hadisin manasına yakın rivayetler güvenilir hadis kaynaklarında mevcuttur. (Bk. Ebû Dâvûd, **Sunenu Ebî Dâvûd**, "Salâtu'l-havf", 15, I, 481; **Tirmizî**, "Tefsîr", Sûretu Sâd, Dâru ihyâi't-turâsi'l-'arabî, Beyrut V, 368.)

³⁴⁷ Ebu'l-Bekâ el-Kefevî, **el-Kulliyât**, thk. Muhammed el-Misrî, Adnân Dervîş, Dâru'n-neşr, Muessesetu'r-risâle, Beyrut bty., I, 428.

³⁴⁸ Ebû Dâvûd, **a.g.e.**, Libâs. 47, Dâru'l-kitâbi'l-'arabî, Beyrut bty., IV, 123.

³⁴⁹ Teftâzânî, **a.g.e.**, s. 418.

"Allah Reslûlü (sas), karpuzu taze hurma ile yerdi"³⁵⁰

Teftâzânî, bu hadisi herhangi bir sarf kuralını desteklemek için değil, kullanımı الطَّبِيخ şeklinde olan kelimenin bir başka lehçede الطَّبِيخ şeklinde kullanıldığına şâhid olarak göstermiştir.³⁵¹

Arapça'da الطَّبِيخ kelimesi, "karpuz" anlamına gelmektedir. Araplar arasında en yaygın olan kullanımı bu şekildedir. Hicâz ehlinin kullanımı ise ب harfi ile ط harfinin "kalbu'l-mekân" (yer değişmesi) sonucu ortaya çıkan الطَّبِيخ şeklindedir.³⁵²

7. KULLANILAN ÖRNEKLER

Bütün dillerde gramer kuralları, dildeki kelimelerin yapısı, ifade ettiği mana, cümle içinde kullanım biçimi gibi kelime ve cümlelerin durumlarının incelenmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Dilciler, oluşturdukları bu teorik bilgileri zihinde canlandırmak ve anlaşılabilir kılmak için eserlerinde çok sayıda örnek vermişlerdir. Hele sarf ilmi gibi inceleme alanı kelime olan bir gramer dalının örneksiz olarak öğrenilmesi düşünülemez. Sarf ilminde okutulan ilk eserin "emsile" (örnekler) adında bir kitap olduğu hesaba katılırsa bu ilmin temelde örnekler üzerine inşa edildiği gerçeği açık bir şekilde ortaya çıkar.

İncelemekte olduğumuz "Sa'dîni" adlı şerh de örnek bakımından son derece zengin olan "et-Tasrîfu'l-İzzî" adlı metnin üzerine yazılmış bir şerhtir. Temel amacı, çocuklara sarf ilminin temel kaidelerini belletmek olan et-Tasrîfu'l-İzzî, söz konusu kaidelerin iyice anlaşılması için bolca örnekler vermiştir. Metinde zaten çokça örnek verildiğinden Teftâzânî'nin ayrıca örnek ilave etmesine pek gerek kalmamıştır. Daha önce belirtildiği üzere Teftâzânî, prensip olarak fazla örnek verme taraftarı olmadığını

³⁵⁰ Ebû davûd, **Sunenu Ebî Dâvûd**, Et'ime, 45; Dâru'l-kitâbi'l-'arabî, Beyrut IV, 123; Tirmizî, **Sunenu Tirmizî**, "Et'ime", Dâru ihyâi't-turâsi'l-'arabî, Beyrut IV, 280; İbn Hibbân, **Sahîhu İbn Hibbân**, "Et'ime", 1, Muessesetu'r-risâle, Beyrut 2. bs. 1993. XII, 52. Ahmed b. Hanbel'in "Müsned"inde yer alan bu hadis. "يَأْكُلُ الطَّبِيخَ أَوْ الطَّبِيخَ بِالرُّطْبِ" şeklinde şek ifade eden "أو" lafzıyla rivayet etmiştir (Ebû'l-Hasen 'Alî b. Ebî Bekr el-Heysemî, **Mevâridü'z-zem'ân ilâ zevâidi İbn Hibbân**, Dâru's-sekâfeti'l-'arabiyye, Dımaşk 1990-1992, IV, 324).

³⁵¹ Teftâzânî, **a.g.e.**, s. 450.

³⁵² Mecme'u'l-lugati'l-'arabiyye, **el-Mu'cemu'l-vesîf**, Dâru'd-da've, Kahire, bty., s. 597.

çeşitli vesilerle dile getirmiş; aksine zeki olan öğrencinin fazla örneklere ihtiyaç duymayacağını belirtmiştir.³⁵³ Ancak metnin eksik bıraktığı bir takım kurallara ilave kurallar veya açıklamalar yaptığından bunları izah edecek örnekler vermiştir.

7.1. Örneklerin Yapısı

Teftâzânî'nin şerhinde verdiği örnekler, yapı bakımından genellikle basit ve yalın kelimelerden ve çok az da olsa anlamlı cümlelerden oluşur. Anlamlı cümlelerden oluşan örnekler ise genellikle ya bir şiirden veya bir ayetten alıntı şeklindedir. Şerhte verilen örnekler tek kelime olduğu gibi bir kelimenin çekimini yapmak için tüm kalıplarını aktarmak şeklinde de yer almaktadır.

Sarf ilmi, kelimelerin yalın haldeki yapısını incelediğinden onların cümle içindeki durumlarına bakmaz. Çünkü sarf ilmi açısından bir kelimenin cümlede yer alması veya almamasının bir önemi yoktur. Bundan dolayı sarf ilminde yazılan eserlerde verilen örnekler genelde yalın kelimeler şeklindedir.

7.2. Örnek Verme Metodu

Teftâzânî, örnek verirken şöyle bir metot izlemiştir: Öncelikle bir kuralı anlatır hemen akabinde de genelde dile hafif gelen نحو "örneğin" ifadesi ile başlayan bir örnek verir. Bazen de örnek verirken dil bilgisi kitaplarında sıkça rastlanan كقولك "şu sözün gibi...", قالوا "onlar dediler ki..." gibi tabirler kullanır. Teftâzânî, kurala aykırı veya hatalı bir örnek vermek istediğinde لا يقال "denilmez", لا تقول "demezsin",³⁵⁴ لا يجوز أن تقول "demen caiz olmaz"³⁵⁵ gibi olumsuzluk bildiren ifadeler kullanır.

³⁵³ Teftâzânî, a.g.e., s. 93, 311, 350, 356.

³⁵⁴ a.e., s. 95, 99, 156, 168, 173.

³⁵⁵ a.e., s. 171, 195, 199, 266, 267, 381, 384.

Teftâzânî, metinde veya şerhte anlamı kapalı bir örneğin manasını açıklamak istediğinde ise genelde يقال "denir"³⁵⁶ şeklinde bir ifade kullanır ve ardından أي "yani" tabiriyle sözlük anlamını verir.

Ör. نصر ile ضرب örneklerini şöyle açıklamıştır:

" نحو نصر ينصر ، مثال لضم العين ، يقال: نصره أي أعانه ونصر الغيث الأرض أي أغاثها و ضرب يضرب ، مثال لكسر العين ، يقال: ضربه بالسوط وغيره وضرب في الأرض أي سار وضرب مثلاً كذا أي بين "

"Ör. نصر denildiğinde ona aynu'l-fiili mazmûm (ötreli) olana örnektir. نصره denildiğinde ona yardım etti anlamına gelir. نصر الغيث الأرض denildiğinde ise "yeryüzünü yağmurla suladı" demektir. ضرب يضرب , ضرب aynu'l-fiili meksûr (esreli) olana örnektir. Ör. ضربه بالسوط ونحوه denildiğinde "kamçı ve benzeri ile dövdü" manasına gelir. ضرب في الأرض denildiğinde ise yeryüzünde yürüdü demektir. Ayrıca ضرب مثلاً كذا denildiğinde de "kişi, bir temsili örnekle açıkladı"³⁵⁷

Görüldüğü gibi Teftâzânî, burada öncelikle konuyla ilgili نصر ve ضرب örneklerini vermiş daha sonra يقال ifadesiyle bunların sözlük anlamlarını vermiştir.

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı gibi Teftâzânî'nin sunuş biçimi dışında örnek verirken kendine özgü bir yöntem izlediği göze çarpamaktadır. O, şârihlerin genelde kullandığı yöntemi benimsemiştir. Aslında kendine özgü bir metot izlemesinin de pek önemi yoktur. Çünkü önemli olan örneğin nasıl verileceği değil, verilen örneğin kurula uyup uymayacağıdır.

8. KAYNAKLARI

Teftâzânî, Sa'dî'nî adlı şerhinde başta Arap şiiri ve Kur'ân-ı Kerim olmak üzere çok sayıda kaynaktan yararlanmıştır. Nitekim o örnek verirken veya bir kuralı izah

³⁵⁶ a.e., s. 36, 50, 67, 115, 203, 204, 215, 269, 281, 300, 317, 354, 402, 421, 450.

³⁵⁷ a.e., s. 36.

etmeye çalışırken sadece şiir ve Kur'ân-ı Kerîm'le yetinmemiş birçok dilcinin eseri, çeşitli Arap lehçeleri ve az da olsa hadislerden de yararlanmıştır.

Söz konusu kaynakları kısaca şöyle sıralamak mümkündür: Kur'ân-ı Kerim, Arap şiiri, dilcilerin eserleri, Arap lehçeleri ve hadisler.

İstişhâd bölümünde Teftâzânî'in, 45 âyet, 49 şiir ve 4 hadisle istişhâd ettiğini belirtmiştik. Dilcilerden ise başta Sîbeveyhi (ö. 180/796) olmak üzere toplam 20 dilciden yararlanmıştır. Çoğu zaman dilcileri isimleri ile birlikte aktarmış, bazen de bir dilciyi ismi yerine lakabı veya eserinin ismi ile vermiştir.³⁵⁸ Örneğin Zemahşerî (ö. 538/1144)'yi, iki yerde "Cârullah" lakabıyla, sekiz yerde *قال صاحب الكشاف "Keşşâf'ın yazarı dedi ki"*, *قال صاحب المفصل "Mufasssal yazarı dedi ki"* şeklinde eserlerinin ismi vererek kaynak göstermiştir. Aynı şekilde Sekkâkî (ö. 626/1228), Mutarrâzî (ö. 610/1213) ve Cevherî (ö. 400/1009)'yi kaynak olarak gösterdiğinde yine eserlerine nisbet ederek vermiştir.

Teftâzânî, adı geçen dilcilerin yanı sıra bazen de *عند الكوفيين "Kûfeliler'e göre"*, *فذهب البصريون "Basralılar, görüş belirttiler"*, *مذهب بعضهم "Bazı sarfçıların görüşüdür"*, *مذهب الأكثرين "Çoğunluğun görüşüdür"* gibi ifadeler kullanarak belli bir dilciyi değil de bir ekol veya gruba atıf yaptığı da görülmektedir.³⁵⁹

Bazen kabilelerin lehçelerine de yer yer vurgu yapan Teftâzânî, genelde bu durumda *لغة أهل الحجاز "Hicâzlılar'ın lehçesi"*, *لغة تميمية "Temîm kabilesinin lehçesidir"*, *لغة طيى "Tay kabilesinin lehçesidir"* gibi ifadeler kullanmıştır.³⁶⁰ Teftâzânî, söz konusu lehçelerden alıntılar yaptığında yukardaki ifadelerden sonra kimi zaman zayıf, şâz ve fasîh gibi sıfatlar kullanarak onların kullanımındaki derecelerini de belirtmiştir.

Teftâzânî'nin *Sa 'dîni* adlı şerhinde yararlandığı dilcilerin isim listesi şöyledir:

³⁵⁸ Örneğin Zemahşerî, 2 yerde "Cârullah" lakabıyla, 8 yerde eserlerinin ismiyle geçer. Aynı şekilde Sekkâkî, Mutarrâzî ve Cevherî de sadece eserlerinin ismiyle yer almaktadır.

³⁵⁹ Teftâzânî, **a.g.e.**, s. 21, 147, 174, 182, 218.

³⁶⁰ **a.e.**, s. 41, 119, 188, 235, 239, 359, 393.

Kaynaklar:**Atıf sayısı:**

1- Sîbeveyhi (ö. 180/796)	(13)
2- Zemahşerî (ö. 538/1144)	(10)
3- Halîl İbn Ahmet (ö. 175/791)	(7)
4- Cevherî (ö. 400/1009)	(7)
5- Ahfeş (el-Evsat) (ö. 210/825)	(5)
6- Ebû ‘Ubeyde (ö.110/728)	(3)
7- Ferrâ (ö. 207/822)	(3)
8- Sekkâkî (ö. 626/1228)	(2)
9- Mâzinî (ö. 247/861)	(2)
10- Kisâî (ö. 189/805)	(2)
11- Zencânî (ö. 660/1262) ³⁶¹	(1)
12- Ebû Amr b. ‘Alâ (ö. 154/771)	(1)
13- Mutarrâzî (ö. 610/1213)	(1)
14- Kutrub (ö. 210/825 civarı)	(1)
15- Yûnus b. Habîb (ö. 182/798)	(1)
16- Ebû İbrâhîm el-Fârâbî,	(1)
17- Müberred (ö. 285/898)	(1)
18- Zevzenî (ö. 486/1093)	(1)
19- İbn Mâlik (ö. 672/1274)	(1)
20- Kevâşî (ö. 680/1281)	(1)

Söz konusu dilcilerden Cevherî (ö. 400/1009) ve Mutarrâzî (ö. 610/1213) "sözlükçü", Kevâşî (ö. 680/1281) "tefsirci", diğerleri "gramerci"dir. Bunlardan Sîbeveyhi (ö. 538/1144), Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), Ahfeş (ö. 210/825), Mâzinî (ö. 247/861), Kutrub (ö. 210/825 civarı), Yûnus b. Habîb (ö. 182/798) ve Müberred (ö. 285/898) "Basra ekolü"ne mensup iken Ferrâ (ö. 207/822) ve Kisâî (ö. 189/805) "Kûfe ekolü"ne mensuptur. İbn Mâlik en-Nahvî ise "Endülüs ekolü"ne mensuptur.

³⁶¹ Teftâzânî, bir yerde Zencânî'nin "*Şerhu'l-Hâdî*" adlı eserine atıf yaparak kaynak göstermiştir (Teftâzânî, **a.g.e.**, s. 460).

Yukarıda geçen kaynakların sayıca çok ve çeşitli oluşu, Teftâzânî'nin *Sa'dîni* adlı şerhini hazırlarken ne kadar geniş bir literatürü taradığını ortaya koymaktadır. Bu da şerhin sahip olduğu ilmi değeri apaçık bir şekilde gözler önüne sermektedir.

9. TEFTÂZÂNÎ'NİN MÜELLİFE YÖNELTİĞİ ELEŞTİRİLER

Daha önce değinildiği gibi şerhin öncelikli görevi, metinde yer alan kelimelerin sözlük ve terim anlamlarını açıklamak, kapalı konularını izah etmek, muellifin kastettiği manayı ortaya çıkarmak, metnin ibaresine gelebilecek itiraz ve eleştirileri mümkün mertebe bertaraf etmektir. Teftâzânî de *Sa'dîni* adlı şerhinde *et-Tasrîfu'l-İzzî* metnine gelebilecek yersiz itirazlara karşı çeşitli takdirler yapmak suretiyle Zencânî'nin sözlerini yönlendirmiş ve çeşitli yönden cevaplar vermiştir. Ancak takdir edilmesi zor bazı yerleri veya eksik gördüğü ibareleri de eleştirmekten geri durmamıştır.

Teftâzânî'nin Zencânî'ye yönelttiği eleştiriler aşağıda üç başlık altında değerlendirilecektir.

9.1. Yetersiz İfadeleri Eleştirmesi

Teftâzânî, Zencânî'nin sözlerini şerh ederken metinde verilen tanımların veya sarf konularının doğru anlatılıp anlatılmadığına ve müellife ait ifadelerin konuları kapsayıp kapsamadığına son derece önem vermiştir. Bu nedenle metinde eksik gördüğü yerlerde çeşitli itirazlarda bulunmuş ve eksik bırakılan hususlara dikkat çekerek bunu nasıl ifade edilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Teftâzânî bu tür uyarılarını yaparken genelde "مأكان أوله مفتوحاً نحو: نصر أو كان أول متحرك منه مفتوحاً نحو: اجتمع" *"şöyle demiş"* ve "وكان الأولى أن يقول" *"müellif şöyle demeliydi"*, "وكان على المصنف أن يقول" *"şöyle demiş olsaydı daha uygun olurdu"* gibi ifadeler kullanmıştır.³⁶²

Örneğin Zencânî, malum mâzîyi tanımlarken şöyle bir ifade kullanmıştır:

"مأكان أوله مفتوحاً نحو: نصر أو كان أول متحرك منه مفتوحاً نحو: اجتمع"

³⁶² a.e., s. 84, 100, 106, 140, 188, 328, 367, 376.

"Malum mâzî, نَصَرَ gibi İlk harfi üstünlü olan veya اجتمع gibi ilk harekeli harfi üstünlü olandır"³⁶³

Teftâzânî ise Zencânî'nin bu tanımını uzun bularak itiraz etmiş ve şöyle bir tanım önermiştir:

"ولو قال: ما كان أوله مفتوحاً لاندرج فيه القسمان لأن أول متحرك من نَصَرَ هو النون كالتاء من اجتمع."

"Eğer Zencânî, malum mâzîye tanım olarak (ilk harfi üstünlü olandır) ifadesini kullanmış olsaydı malum mâzînin her iki kısmı da tanıma girecekti. Çünkü نصر'nin ilk harekeli harfi ن'dur. اجتمع'nin ilk harekeli harfi ت'nin (meftûh) olması gibi"³⁶⁴

9.2. Gereksiz İfadeleri Eleştirmesi

Ezberlenmek için yazılan metinlerin ortak özelliği, az ve öz olmalarıdır. Dolayısıyla metinlerde gereksiz sözler terk edilmeli; teferruat sayılabilecek bilgiler şerh ve hâşiyelere bırakılmalıdır. Bu nedenle Zencânî'nin metin içinde kullanmış olduğu bazı gereksiz ifadeler, Teftâzânî'nin eleştiri oklarından kurtulamamıştır.

Teftâzânî, bu tip eleştirilerini "لا طائل ... ifadesine gerek yoktur", "فلا حاجة إلى ... ifadesinde yarar yoktur", "لا فائدة في ... ifadesi gereksizdir" gibi sözlerle dile getirmiştir.³⁶⁵

Örneğin Teftâzânî ecvef mâzî fiili konusunda Zencânî'ye şöyle bir eleştiri getirmiştir:

"(ولم يغير فعل بضم العين ولا فعل بكسر العين إذا كانا أصليين) يعني إن نحو طُولَ بضم العين وهَيْبَ وَخَوْفَ لم ينقل إلى باب آخر لأنك تنقل المفتوح العين إليها فيلزمك إبقاؤها بالطريق الأولى للدلالة على الواو والياء فعلى هذا لا فائدة في قوله: إذا كانا أصليين لأن فعل وفعل منقولين هما كالأصليين "

³⁶³ a.e., s. 85.

³⁶⁴ a.e., s. 84-85.

³⁶⁵ a.e., s. 255, 283, 284, 345.

"(Aynu'l-fiili ötreli olan فَعَلَ ile aynu'l-fiili esreli olan فَعِلَ kalıplarında -aslî oldukları takdirde- bir değişiklik meydana gelmez). Dolayısıyla müellif şunu demek istiyor: Eğer mazî fiil, طَوَّلَ, هَيَّبَ ve خَوَّفَ gibi aslı itibari ile ötreli ve esreli ise başka bir kalıba nakledilmez. Çünkü aynu'l-fiili üstünlü olan mâzî fiilini bunlara (فَعِلَ-فَعَلَ) kalıplarına) naklediyorsan. O halde aslen bu kalıpta olan fiilleri –geride kalan hareketler "vâv" ve "yâ" harflerine delalet ettiğinden- olduğu gibi bırakman öncelikli bir durumdur. Buna göre müellifin "aslî oldukları takdirde" sözünde bir yarar yoktur. Çünkü فَعَلَ ve فَعِلَ kalıbına nakledilen mâzî fiiller aslî gibi kabul edilir."³⁶⁶

Teftâzânî, burada Zencânî'nin إِذَا كُنَّا أَصْلِيَّيْنِ "aslî oldukları takdirde" sözünü gereksiz görmüş ve eleştirmiştir. Çünkü Teftâzânî'ye göre ecvef olan mâzî fiilinden aynu'l-fiilin düşmesi için فَعَلَ ve فَعِلَ kalıbında olması yeterlidir. Bu kalıplarda olan bir mâzî fiil, ister aslı itibarı ile isterse sonradan bu kalıplara aktarılmış olsun sonuç açısından bir fark yoktur. Dolayısıyla "aslî oldukları takdirde" kaydı hiçbir anlam ifade etmemektedir.

9.3. Zayıf İfadeleri Eleştirmesi

et-Tasrîfu'l-‘izzi metninin ifadeleri genel itibari ile sade ve anlaşılır bir şekilde yazılmış, içinde yer alan sarf kaideleri sağlam görüşlere dayandırılmıştır. Ancak az da olsa bir takım girift ifadeler veya zayıf görüşler de barındırmaktadır. Teftâzânî, metni şerh ederken bu tür ifade ve zayıf görüşlere dikkat çekmiş ve müellife bazı itirazlar yöneltmiştir. Genelde bu tür eleştirilerini فِي كَلَامِ الْمُصَنِّفِ نَظَرَ "Müellifin sözü tartışmalıdır"³⁶⁷ ifadesiyle dile getirmiştir. Bazen de فِي عِبَارَتِهِ حِرَازَةٌ "ibaresi zayıftır"³⁶⁸, فِي

³⁶⁶ a.e., s. 283.

³⁶⁷ a.e., s. 174, 216, 257, 273, 306, 353, 376, 396, 413, 415.

³⁶⁸ a.e., s. 176.

عبارته نظر "ibaresi tartışmya açıktır"³⁶⁹ gibi ifadelerle müellifin anlatımına yönelik eleştirilerde bulunmuştur.

Örneğin Zencânî, "iki sâkin harfin karşılaşması" konusuyla ilgili şöyle bir ifade kullanmıştır:

"فإن التقاء الساكنين إنما يجوز إذا كان الأول حرف مد والثاني مدغماً نحو: دَابَّةٌ."

"İki sâkin harfîn karşılaşması, ancak birinci sâkin med harfi, ikicisi de mudgam olduğu takdirde caiz olur: Ör. دَابَّةٌ gibi."

Yukarıda geçen إنما edatınının yanlış yerde kullanıldığını savunan Teftâzânî, konuyla ilgili şöyle bir eleştiride bulunmuştur:

"وفي عبارته نظر لأن (إنما) تفيد الحصر وهذا غير مستقيم على ما لا يخفى، فإن التقاء الساكنين جائز في الوقف مطلقاً لأنه محل التخفيف نحو: زَيْدٌ وَعَمْرُوٌ وَبَكْرٌ، سلمنا أنه أراد غير الوقف لكنه يجوز في غير الوقف في الاسم المعرف باللام الداخلة عليه همزة الاستفهام نحو: أَلْحَسَنُ عِنْدَكَ."

"Müellifin ifadesi tartışmalıdır. Çünkü إنما edatı sınırlandırmayı ifade eder. Oysa burada herhangi bir sınırlandırma yapmanın doğru olmadığı açıktır. Çünkü "iki sakin harfîn karşılaşması", hafifletme makamı olan vakıf halinde de mutlak manada caizdir. Buna örnek olarak زَيْدٌ وَعَمْرُوٌ ve بَكْرٌ gibi kelimelerin vakıf halleri gibi. Müellifin bu sözüyle vakıf halini kastetmediğini varsayarsak bile "iki sâkin harfîn karşılaşması" sadece vakıf halinde değil başka yerlerde de mümkündür. Ör. "lâm" ile marife olup başına soru hemzesi gelen isimde olduğu gibi. Ör. أَلْحَسَنُ عِنْدَكَ gibi."

Teftâzânî'ye göre, "iki sâkin harfîn karşılaşması"yla ilgili verilen kural, küllî (genel) olmadığı halde cümlede إنما edatı yanlış kullanıldığından böyle bir mananın anlaşılmasına neden olmuştur.

³⁶⁹ a.e., s. 429.

Yukarıda üç başlık altında özetlemeye çalıştığımız Teftâzânî'nin müellife yönelttiği itirazlar, genellikle haklı gerekçelere dayansa da az da olsa söz konusu tirazların yerinde olmadığı da görülmektedir.³⁷⁰ Örneğin Teftâzânî, müellifin misâl (mu'telu'l-'ayn) olan muzâri fiille ilgili ifadesini bir eleştiri getirmiş ancak eleştirisi yerinde değildir.

Teftâzânî'nin itiraz ettiği söz konusu Müellifin ifadesi şu şekildedir:

"فإذا أزيلت كسرة ما بعدها أعيدت الواو المحذوفة"

"Vâv'dan sonraki kesra hazif edilirse düşen vâv geri döner"³⁷¹

Müellif bu ifadesiyle muzâri olan يَعدُ fiilinin aynu'l-fiilinden düşen vâvın ne zaman geri döneceğini dile getirmiştir. Ona göre düşen vâvdan sonraki kesra ortadan kalktığı zaman düşen vâv geri döner.

Teftâzânî ise müellifin bu ifadesine şöyle bir itirazda bulunmuştur.

"وفيه نظر لأنه ينتقض بنحو يطاء ويسع ويضع وأمثال ذلك كما سيجيء و بنحو قولهم: لم يلبده بسكون اللام وفتح الواو، والأصل لم يلبده "

"Müellifin bu ifadesi tartışmalıdır. Çünkü onun söylediği bu kural يطاء يسع ويضع ve benzeri örnekler ile bozulmaktadır. Ayrıca يَلدُهُ gibi örnekle de bozulmaktadır ki onun aslı يَلدُهُ dur."³⁷²

Teftâzânî'ye göre يطاء يسع ويضع gibi örnekler ile يَلدُهُ gibi aynu'l-fiili cezm edilip lâmu'ul-fiili nasb edilen örneklerde görüldüğü gibi vâvdan sonra kesranın ortadan kalmış olması düşen vâvın geri kelmesi için yeterli bir sebep sayılamaz. Ancak Teftâzânî'nin bu itirazı yerinde değildir. Çünkü Teftâzânî'nin delil olarak öne sürdüğü ilk üç örnek kural dışı kabul edildiğinde, son örnek ise şiir zaruretine haml edilebildiği zaman müellifin söylemiş olduğu kurala her hangi bir hâlel gelmeyecektir.

³⁷⁰ Teftâzânî'nin yersiz diğer itirazları için bk. Teftâzânî, a.g.e., s. 172, 316, 337, 414.

³⁷¹ a.e., s. 256.

³⁷² a.e., s. 256.

10. SA‘DÎNÎ’NİN İLLETLER AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

10.1. İlet Kavramı ve Ortaya Çıkışı

Sözlükte, "uğraştırıcı hastalık ve bir şeyin sebebi" anlamına gelen **عَلَّة** kelimesi, terim olarak "bir kuralın sebebi" anlamında kullanılmaktadır.³⁷³ Bu konuda kullanılan diğer bir kavram ise **تَعْلِيل** kavramıdır. Sözlükte **تَفْعِيل** babından mastar olup "ard arda sulamak, meyve vb. toplamak, bir şeyle meşgul etmek, avutmak ve bir şeyin sebeplerini delil ile ispatlamak" gibi anlamlara gelir. Terim olarak ise "bir kuralın sebeplerini açıklayıp deliller ile ispat etmek anlamında kullanılmaktadır."³⁷⁴

Bu alanda eser yazarlardan biri olan Zeccâcî (ö. 337/948), illetleri "ta‘limî", "kıyâsî" ve "cedelî" olmak üzere üç kısma ayırmıştır. Dil kurallarının öğretiminde etkili olan, kuralların benimsenmesine yardımcı olan ve çoğu âlim tarafından kabul edilen illetler, ta‘limî illetlerdir. Yani birinci derecede olan illetlerdir. İkinci ve üçüncü derecede olan kıyasî ve özellikle cedelî illetler ise başta İbn Madâ (ö. 592/1196) olmak üzere bazı dilciler tarafından eleştirilmiş, dil öğretiminde gerekli bir bilgi vermediği için dil kitaplarından çıkarılmaları gerektiğini savunmuşlardır. Ancak dilcilerin çoğu İbn Madâ ve onun görüşünde olanlara pek itibar etmemiş, Sîbeveyhi ile olgunlaşan bu kural ve illetler nazaryesini günümüze kadar devam ettirmişlerdir."³⁷⁵

Yukarıda belirtildiği gibi Zeccâcî illetleri üçe ayırırken İbn Serrâc (ö. 316/929) ve Hüseyin b. Musa ed-Dîneverî (ö. 340/951) onları ikiye ayırmışlardır. Bunlar: Arap kelâmına götüren illetler ve illetlerin illetleri. Ayrıca Dîneverî birinci kısımda yer alan illetleri de 24 adet olarak belirlemiştir.³⁷⁶

³⁷³ Mecme‘u'l-lugati'l-‘arabiyye, **a.g.e.**, s. 671.

³⁷⁴ Hasan Hamîs el-Malh, **Nazariyetu't-ta‘lîl fi'n-nahvi'l-‘arabî beyne'l-kudemâi ve'l-muhdesîn**, Dâru'ş-şurûk, Ammân, 2000, s. 29; M. Cevat Ergin, "Arap Dilinde Nahiv İletleri Üzerine" **Marife Dergisi.**, S. 1, Bahar, Konya 2009, s. 163-171

³⁷⁵ Ebu'l-‘Abbas Ahmed b. Abdurrahman b. Muhammed b. Madâ el-Kurtubî, **er-Redd ‘alâ'n-nuhât**, thk. Muhammed İbrahim el-Bennâ, Dâru'l-i'tisâm., Kahire 1979, s. 127; Hindâvî, **a.g.e.**, s. 342-247; M. Cevat Ergin, **el-‘Ukberî ve el-Lubab fi ‘ileli'l-binâ'i ve'l-i‘rab’ı**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2002), s. 103; Ergin, "a.g.m.", s. 179-181.

³⁷⁶ Söz konusu illetler şunlardır: Semâ‘ (işitme), teşbîh (benzetme), istiğnâ‘ (yetinme), istiskâl (dile ağır gelme), fark, te‘kîd (pekiştirme), ta‘vîd (yerine geçme), nazîr (benzer), nakîz (çelişik), manaya hamletme, muşâkele (lafzen benzerlik), mu‘âdele (dengeleme), kurb (yakınlık) ve mucâvere (bitişik

10.2. Sa‘dîni Adlı Şerhte Başvurulan İletler

Teftâzânî, *Sa‘dîni* adlı şerhinde birinci, ikinci ve üçüncü derecede olan illetlerin tamamını kullanmıştır. Ancak üçüncü derecede olan "cedelî" illetleri çok sayıda kullanmasına rağmen bunların bir takım yakıştırma gerekçeler (münâsebâtün ba‘de’l-vukû‘) olduğunu, dolayısıyla abartılarak ihtilaf konusu yapılmaması gerektiğini de vurgulamıştır.³⁷⁷ Ona göre cedelî illetler, aslında dilticilerin dil öğrenimini kolaylaştırmak ve öğrencinin zihnine daha iyi yerleştirmek için başvurdukları bir takım hayali gerekçelerden ibarettir.³⁷⁸ Çünkü kelimelerde meydana gelen değişimlerin veya farklılıkların gerçek nedeni, ileri sürülen illetler değil, bizatihi dilin vâzı (kurucusu) dır.³⁷⁹ illetler

İleride verilecek örneklerden de anlaşılacağı üzere Teftâzânî'nin *Sa‘dîni* adlı şerhi, sarf ilminde kullanılan illetlerin görülmesi açısından örnek sayılabilecek ender şerhlerden biridir.

Aşağıda Teftâzânî'nin *Sa‘dîni*’de sıkça başvurduğu illetler, örnekleri ile birlikte verilmiştir.

10.2.1. İstiskâl İleti

Sesbilimle yakın ilişkisi bulunan "istiskâl" illeti, sarf ilminde en çok başvurulan illetlerden biridir. İstiskâl illeti, aslında bazı harflerin veya hareketlerin belli şartlarda dile ağırlık yaptığı varsayımına dayanır. Bu ağırlık, harfin güçlüğüyle seslendirmesinden kaynaklandığı gibi sık kullanılan bir harf olmasından da kaynaklanabilmektedir. Buna "kesratu’l-istimâl" denir.

Sarf kurallarının büyük bir bölümü "istiskâl" illetiyle açıklanmaya çalışılmıştır. Özellikle "mu‘teller" ile "mudâaf"ın "idgâm" konuları genellikle bu illetle gerekçelendirilmiştir.

olma), vucûb, cevâz, tağlîb (genelleme), ihtisâr (kısaltma), tahfîf (hafifletme), bir durumun delâlet etmesi, asl olma, tahlîl (çözme), iş‘âr (bildirme), tezâd (zıt olma) ve evlâ (öncelik) illeti (Hindâvî, **a.g.e.**, 341-343; Malh, **a.g.e.**, s. 71-72)

³⁷⁷ Teftâzânî, **a.g.e.**, s. 92, 265.

³⁷⁸ **a.e.**, s. 92.

³⁷⁹ **a.e.**, s. 265.

Teftâzânî'nin de eserinde birçok yerde bu illetle kelime değişimlerini izah etmeye çalıştığı görülmektedir.³⁸⁰ Örneğin "idgâm" konusunu açıklarken şöyle bir ifade kullanmıştır:

"والغرض التخفيف فإن التلفظ بالمثلين في غاية الثقل حسا"

*"(İdgâm yapmada ki) amaç tahfiftir. Çünkü birbirinin aynısı olan iki harfi birlikte telaffuz etmek (dile) son derece ağır gelir."*³⁸¹

Bir başka örnek ise şudur:

Zencânî, "mîsâl" konusunda "fau'l-fiili و olan muzâri fiil, يُفَعْلُ kalıbında geldiği takdirde ondan و'in düşeceğini belirtmiştir. Zencânî buna, aslı يُؤْعَدُّ olan يُعِدُّ'yu örnek vermiştir. Tetâzânî ise burada söz konusu olan و'in düşme nedenini şöyle gerekçelendirmiştir:

"لأنه لما وقع بين الياء والكسرة ثقل كالضمة بين الكسرتين فحذفت"

"Çünkü و harfi, -iki kesra arasında bulunan zamme gibi- ي ile kesra arasına girince (dile) ağır geldi ve düştü."³⁸²

10.2.2. Öncelik (Evlâ) İletti

Teftâzânî, şerhinde bu illet türüne de birçok kere başvurmuştur. Özellikle fiil ve isimlerin neden belli kalıplarda ve belli harfle geldiğini, zamirler konusunu, müzekker ve müennesin alametleri konusunu ve illet harflerini bu illet türü ile izah etmeye çalışmıştır.³⁸³

Örneğin, Zencânî'nin "mâzî fiili"ni neden "muzâri " fiilinden önce ele aldığını şöyle açıklar:

³⁸⁰ "İstiskâl illeti" ile ilgili diğer örnekler için bk. Teftâzânî, **a.g.e.**, s. 25, 108, 154, 181, 260, 271, 272, 332, 379.

³⁸¹ **a.e.**, s. 219.

³⁸² **a.e.**, s. 252.

³⁸³ "Evlâ illeti" ile ilgili diğer örnekler için bk. Teftâzânî, **a.g.e.**, s. 33, 38, 51, 90, 91, 152, 192, 193.

"وقدم الماضي لأن الزمان الماضي قبل الزمان المستقبل والحال"

"Mâzî fiilini öne geçirdi. Çünkü geçmiş zaman, gelecek ve şimdiki zamandan öncedir."³⁸⁴

10.2.3. Ta'vîd (Yerine Geçme) İleti

Bu illet, sarf kitaplarında "mu'tell" ve "ibdâl" konularında geçmektedir. Düşen bir harfin yerine bedel olarak başka bir harfin getirilmesi anlamına gelir.

Teftâzânî de şerhinde birçok yerde Zencânî'nin verdiği örnekleri bu illetle gerekçelendirmiştir. Ör. ³⁸⁵عدة, ³⁸⁶إقامة, ³⁸⁷إرائة masdarlarından düşen "elif" ile و'nun yerine ة'lerin bedel olarak getirildiğini söylemiştir.

10.2.4. Muşâkelet (Şeklen Benzeşme) İleti

Sarf kitaplarında sıkça başvurulmuş illetlerden biri olan "muşâkelet" illeti, "tağlîb" illetine benzer manada kullanılır. Bu illetin söz konusu olduğu yerlerde genelde şöyle bir ifade kullanılır: *"طردا للباب" "konunun bütünlük kazanması için" veya "حمل عليه...e üzerine hamledildi".*

Teftâzânî, şerhinde bu illete de çokça başvurmuştur. Ör. *تَكْرِمٌ*'nin aslını bu illete göre açıklamıştır:

"*تَكْرِمٌ*'nin aslı *تَوَكَّرِمٌ*'dir. Çünkü muzâri fiilde bulunan harfler, -ek harf de dâhil - mâzî fiilde bulunan harflerin aynısıdır. Buna göre mutekellim vahde (birinci tekil) kalıbı *تَوَكَّرِمٌ*'dir. Onda iki "hemze" bir araya geldiği için bir "hemze" düşmüştür. Daha sonra

³⁸⁴ a.e., s. 80, 90, 91.

³⁸⁵ a.e., s. 302.

³⁸⁶ a.e., s. 253.

³⁸⁷ a.e., s. 433.

içinde iki 'n'in bir araya gelmediği تَكْرُمٌ, يَكْرُمٌ ve تَكْرُمٌ'dan da تَكْرُمٌ'ya hamledildikleri için düşmüştür."³⁸⁸

10.2.5. İş'âr (Bildirme) İleti

"İstiğnâ" illetiyle yakın anlamda kullanılan bu illet, lafzen olmayan bir şeyin varlığına başka bir şeyin delalet ettiği anlamına gelir.

Teftâzânî, "te'kîd nûn"unu almış "emir" ve "muzâri fiil"lerinden و ve ي zamirlerinin düşme nedenini bu illetle açıklamıştır.³⁸⁹ Söz konusu yerde şöyle bir ifade kullanmıştır:

"Nûn'un düşmesiyle birlikte يَفْعَلُونَ ile تَفْعَلُونَ kalıplarında bulunan و zamiri ile تَفْعَلِينَ kalıbında bulunan ي zamiri de düşer. Her ne kadar müellifin anlattığı kurala (düşmeme kuralına)³⁹⁰ uygun olsa da kelimedede bir ağırlık ve uzunluk meydana geldiğinden, -ayrıca zamme و'a, kesra da ي'a delalet ettiğinden- her ikisi (vâv ile yâ harfleri) düşer."³⁹¹

10.2.6. Semâ' İleti

Semâ' illeti, gramerde sık olmasa da başvurulan illetlerden biridir. Nitekim dilciler, her ne kadar kelimelerde meydana gelen tüm değişiklikler için bir takım illetler ileri sürmüşlerse de bazen uygun bir illet bulamadıkları zaman "bu şekilde duyulmuştur" diyerek işi lügat kitaplarına havale etmişlerdir.

³⁸⁸ a.e., s. 154.

³⁸⁹ "İş'âr illeti" ile ilgili diğer örnekler için bk. Teftâzânî, a.g.e., s. 46, 75, 84, 85, 108, 128, 172.

³⁹⁰ Müellifin daha önce anlattığı kural şudur: Yan yana gelen iki sâkin harfin birincisi harf-i med (uzatma harfi), ikincisi mudgam (idgâm edilen) bir harf ise iltikâu's-sakineyn (iki sâkin harfin karşılaşması) caiz olur. Daha önce belirtildiği gibi Teftâzânî, bu kuralın genel olmadığından dolayı müellifi eleştirmiştir.

³⁹¹ Teftâzânî, a.g.e., s. 180.

sonra ت harfini telaffuz etmek çok zor olur. Bu harfle arasından ibdâl için طharfi seçildi. Çünkü onun mahreci ت harfinin mahrecine yakındır.³⁹⁵

10.2.8. Mu'âdele (Dengeleme) İleti

Mu'âdele illeti, genelde "cedelî illetler" konusunda yer almakta ve istiskâl illeti gibi bazı harflerin veya harekelerin dile ağırlık yaptığı varsayımına dayanmaktadır. Sarf ilminde bu özellikte olan harflere genellikle "boğaz harfleri", harekelere ise "zamme" ve "kesra" örnek verilir.

Teftâzânî de Zencânî'nin verdiği örnekleri birçok yerde bu illete göre izah etmiştir. Ör. يَكْرِمُ, يُفْرِحُ, يُقَاتِلُ, يُدْخِرُ gibi dört harfli muzâri fiillerin ilk harflerinin neden ötreli olduğunu şöyle açıklamıştır:

"لأنها أقل مما عداها والضم أثقل من الفتح فاخص الضم بالأقل والفتح بالأكثر تعادلاً بينهما"

"Çünkü onlar (dört harfli muzâri fiiller) diğer muzâri kalıplarına oranla daha az kullanılmaktadır. Zamme (ötre) de en ağır hareke olduğundan aralarında dengeleme olsun diye (en ağır hareke olan) zamme en az kullanılanlara, (en hafif hareke olan) fetha ise en çok kullanılanlara verildi."³⁹⁶

10.2.9. Teşbîh İleti

Bu illet, diğer lügat ilimlerinde olduğu gibi sarfta da en çok başvurulan illetlerdendir. Örneğin nahivde bazı isimlerin mebnî veya gayr-i munsarif olması, bazı isimlerin de amel etmesi hep bu illetle gerekçelendirilmiştir.³⁹⁷

Sarf ilminde ise muzâri fiilinin "mu'rab" olma sebebi ile "mu'tell", "mudaâf" ve "mehmûz" konularının büyük bir bölümü "teşbîh" illeti ile anlatılmaya çalışılmıştır.

Teftâzânî, başına "lâm-i câzime" gelen muzâri fiilinin neden meczûm olduğu konusunda bu illete başvurmuş ve şöyle açıklamaya çalışmıştır:³⁹⁸

³⁹⁵ a.e., s. 158.

³⁹⁶ a.e., s. 120.

³⁹⁷ Mebnî isimler genelde harflere, amel eden isimler ile gayr-i munsarif isimler fiillere benzetilmiştir.

"Muzâri fiili, başına cezm edatı olan ل gelince "emr-i hâzır"a benzemiş oldu. Emr-i hazır ise mebnîdir (Muzâri fiili de mebnîleşmeliydi). Ancak "müzâra‘at harfi" bulunduğundan mebnîleşmesi de mümkün olmadı. Dolayısıyla mu‘rablıktan çıkmamakla birlikte mebnîliğe benzeyen bir i‘râbla yani sükûn ile mu‘rab oldu. Çünkü mebnîlerde asl olan "sükûn"dür."³⁹⁹

10.2.10. Fark İleti

Fark illeti, birbirine benzeyen şeylerin aralarındaki farklılığı bildiren alâmet demektir.

Dil bilgisi eserlerinde bu illet çoğu zaman, "...aralarında fark olsun" *فَرْقًا بَيْنَ...* veya "karıştırılma endişesi nedeniyle" ya da *لِئلا يلتبسا* "ikisi birbiriyle benzeşmesin diye" gibi ifadelerle belirtilir.

Fark illeti, hem telaffuz ve yazılışta (imlâda) geldiği gibi sadece telaffuz veya sadece yazılışta da gelebilmektedir. Örneğin nahiv ilminde kullanılan "lâm-i fârika"⁴⁰⁰ alâmeti, hem telaffuzda hem de yazılışta gösterilirken *عَمْرُو* (Amr) ve *عُمَرُ* (Ömer) arasındaki farkı bildiren "vâv-i fârika" alâmeti sadece yazılışta gösterilmektedir.⁴⁰¹

Teftâzânî de şerhinde birçok yerde bu illete başvurmuştur.⁴⁰² Örneğin tesniyye ve cemi müzekkerlerin mecrûr olduğu durumlarda birbiri ile karıştırılmama nedenini şöyle açıklamıştır:

"جعلوا جر المثني والمجموع بالياء وفتحوا ما قبل الياء في المثني وكسروه في الجمع فرقاً بينهما"

³⁹⁸ "Teşbih illeti" ilgili diğer örnekler için bk. Teftâzânî, **a.g.e.**, s. 86, 110, 111, 130, 131, 134, 138.

³⁹⁹ **a.e.**, s 137.

⁴⁰⁰ Lâm-i fârika, musakkale harften tahfif edilmiş *لِ* harfi ile nefiy edatı olan *لِ* harfi arasında farkı belirtmek için kullanılır. Ör. *لِ زَيْدٍ قَاتِمٌ* denildiğinde, "Zeyd ayakta değildir" anlamına gelirken, *لِ زَيْدٍ قَاتِمٌ* denildiğinde "Şüphesiz Zeyd ayakta"dır" manasına gelmektedir.

⁴⁰¹ Mâzî fiil ile meczûm veya mansûb olmuş muzâri fiillerin cemi müzekker-i gâib sîgalarında "elif-i fârika" alâmet olarak kullanılır. Ör. *لَمْ يَضْرِبُوا*, *ضَرَبُوا* gibi.

⁴⁰² "Fark illeti"nin diğer örnekleri için bk. Teftâzânî, **a.g.e.**, s. 89, 90, 97, 104, 110, 120, 192, 379, 403, 403, 411, 417.

"Tesniyye ve cem-i müzekkerin cer durumunu *ي* harfi ile gösterdiler. Aralarında fark olsun diye tesniyyede *ي*'dan öncesini fetha (üstün) kıldılar, cemde ise kesra (esre) kıldılar.⁴⁰³

10.2.11. Tahfif (Hafifletme, Kolaylaştırma) İleti

Bu illet, aslında yukarıda geçen "istiskâl illeti"nin bir sonucudur. Bir kelimenin telaffuzunu zorlaştıran bir harf, hareke veya durum kelimedeki bir ağırlığın meydana gelmesine neden olur. Söz konusu ağırlığı ortadan kaldırma işlemine ise "tahfif" denir.

Tahfif işlemi, nahiv ilminde daha çok "terhîm" ve "nâkıs isimler"nin i'râbı ile ilgili konularda söz konusu olurken sarf ilminde daha geniş bir yer işgal etmektedir. Özellikle "mu'tell", "mudâaf" ve "mehmûz" konularında sıkça başvurulmuş bir illettir. Örneğin aynı cins haflerin yan yana gelmesi و, ي veya ء (hemze)'nin "elif"e dönüşmesi; illet harflerinin düşmesi; bazı durumlarda hareketlerin düşmesi ve sık kullanılan lafızların kısaltılması gibi durumların tamamı birer tahfif işlemidir.

Teftâzânî'nin şerhinde bu illete göre açıkladığı örneklerden biri şöyledir.⁴⁰⁴

"الثلاثي المزيد فيه تقلب واوه ياء لأن كل واو وقعت رابعة فصاعداً ولم يكن ما قبلها مضموماً قلبت ياء تخفيفاً لثقل الكلمة بالطول"

"Ek almış üçlü fiilin lâmu'l-fiil olan و harfi *ي* harfine dönüşür. Çünkü dördüncü sırada gelip de kendisinden önce ötreli bir harf bulunmayan her و, tahfif için *ي* harfine dönüşür. Çünkü kelime uzadığından (eklemeli olduğundan) ağırlaşmıştır.⁴⁰⁵

⁴⁰³ a.e., s. 192.

⁴⁰⁴ "Tahfif illeti"nin diğer örnekleri için bk. Teftâzânî, a.g.e., s. 108, 154, 181, 219, 255.

⁴⁰⁵ a.e., s. 374-375.

10.2.12. Nazîr (Denk) ve Nakîz (Çelişik) İletleri

Dil bilgisi kitaplarında genelde bir arada söz konusu olan bu illetlerden birincisi (nazîr illeti) aslında "teşbîh illeti" ile yakın manada kullanılmaktadır. Çünkü nazîr bir şeyin benzeri, dengi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu illet, "bir şeyde var olan hüküm, benzerinde de var olmasını gerektirir" varsayımına dayanmaktadır. İkinci illet ise birinciye oranla daha az başvurulan bir illettir.

Nakîz illeti, bir şeyin nakîzine (kendi çelişğine) hamledilmesi demektir. İlk bakışta mantıksız görünen bu illet şöyle bir yorumla izah edilir: İnsan, neyi düşünürse mutlaka zihninde onun nakîzi (çelişği) de canlanır. Örneğin "kara"yı düşünen birinin zihninde mutlaka "ak" da canlanır. Dolayısıyla nakîzlerin insan zihninde birbirinden ayrılmaları mümkün değildir. Tıpkı bir şeyi düşünürken hemen zihinde benzerinin canlanması gibi. O halde zihnen birbirinden ayrılmayan nakîzlerin hüküm açısından da ayrılmamalıdır.

"Lâ-i nâhiye" (sakındırma lâ'sın)dan söz ettiği yerde Tefâtânî bu illetlere başvurmuş ve konuyla ilgili şöyle bir ifade kullanmıştır:

"وانما عملت الجرم لكونها نظيرة لام الأمر من جهة أنها للطلب أو تقيضتها من جهة أن اللام لطلب الفعل، وهي

لطلب تركه"

"*Lâ harfi de "talep" ifade ettiği yönüyle emir ل'ına benzemiş ve cezm amelini işlemiştir. Veya ل harfi, ل'in nakîzi olduğundan bu ameli işlemiştir. Çünkü ل harfi, fiilin yapılma talebini, ل ise fiilin terk edilme talebini ifade eder.*"⁴⁰⁶

10.2.13. Zarûret (Zorunluluk) İleti

Dil bilgisi kitaplarında "zarûret" kavramı, genelde bir kuralın uygulanmasına mani olan kaçınılmaz durum anlamında kullanılmaktadır. Bu da çoğu zaman "şiir zarûreti" olarak ortaya çıkmaktadır. Şairin, şiirindeki vezin ve kâfiyenin bozulmaması

⁴⁰⁶ a.e., s. 145.

için yaptığı hazifler, eklemeler veya bir kelimeyi öne veya arkaya geçirme vs. gibi tüm değişiklikler şiir zarûreti kapsamına girmektedir.

Teftâzânî de şerhinde bu kavramı "şiir zarûreti" olarak kullanmıştır. Sık kullanılan kelimelerden biri olan يَرَى fiilinden söz ederken يَرَى'dan düşen hemzenin hiçbir şekilde geri gelemeyeceğini; ancak şiir zaruretinden dolayı geri gelebileceğini söylemiştir. Konuyla ilgili ifadesi şöyledir:

"لا يقال يَرَى أصلاً إلا في ضرورة الشعر كقوله: (ومن يتمل العيش يَرَى ويسمع)"

"(Şiir zarûreti hariç, hemzeli olarak يَرَى şeklinde söylenemez. (Zarûrete örnek)

şairin şu sözü gibi: (Kim ki hayatı dolu dolu yaşarsa görür ve işitir).⁴⁰⁷

10.2.14. Te'kîd (Pekiştirme) İleti

Bu illet, sarf ilminde genelde "te'kîd nûn"ları bölümünde söz konusu olmaktadır. Ayrıca bazı mezîd fiiler için de bu illet kullanılmaktadır. Mezîd fiiller söz konusu olduğunda genelde "mübâlağa" veya "ziyade" kelimeleri ile ifade edilir.

Teftâzânî, şerhinde hem te'kîd nûnları için hem de mezîd fiiler için bu illete başvurmuştur. Örneğin o, اَفْعَالٌ, اَفْعَالٌ, اَفْعَالٌ kalıplarına örnekler verirken وِثَاؤُهُ "bunun binâsı mübalağa içindir"⁴⁰⁸, اَفْعَالٌ لِلتَّكْثِيرِ "bunun binası manayı artırmak içindir"⁴⁰⁹ veya اَفْعَالٌ لِّلزِّيَادَةِ فِي الْمَعْنَى "manayı artırmak içindir"⁴¹⁰ gibi ifadeler kullanmıştır.

11. SA'DÎNÎ ADLI ŞERHTE İHTİLAFLAR VE TETÂZÂNÎ'NİN BUNA KARŞI TUTUMU

Abbâsîler'in Bağdat'ı başkent edinmelerinden sonra ortaya çıkan ve Basra ile Kûfe ekollerinin görüşlerini sentezlemeye dayanan Bağdat nahiv ekolü, Büveyhî'lerin Bağdat'ı işgalinden sonra IV/X. yy. ortalarına doğru dağılmaya başlamıştır. Bu ekolün

⁴⁰⁷ a.e., s. 427.

⁴⁰⁸ a.e., s. 60, 61, 63.

⁴⁰⁹ a.e., s. 51, 53.

⁴¹⁰ a.e., s. 49.

dağılmasından sonra Mısır, Endülüs, Irak ve Doğu ekolleri oluşmuş bu mekteplerde yetişen âlimler çoğunlukla Basra ekolünün görüşlerini benimsemekle birlikte ilk iki ekolün görüşlerini sentezleyen Bağdat ekolünün yolunda yürümüşlerdir.⁴¹¹

Teftâzânî'nin VIII/XIV yy.'da yaşadığı dikkate alındığında görüşlerinin çoğunun Basra ekolüne uygun olacağı tahmin edilebilir. Nitekim o, başka şerhlerinde⁴¹² olduğu gibi şerhinde de Basra ile Kûfe ekolleri arasındaki ihtilafları değerlendirirken çoğu zaman Basralılar'ın görüşlerini tercih etmiş; Kûfeliler'in itirazlarına çeşitli cevaplar vermiştir. Dilciler arasındaki ihtilaflarda ise Teftâzânî, sürekli aynı kişileri savunmamış; görüşler arasında çeşitli tercihlerde bulunmuştur.

11.1. Basra ve Kûfe Nahiv Ekolleri Arasındaki İhtilaflar ve Teftâzânî'nin Tercihleri

Teftâzânî, *Sa'dînî* adlı şerhinde 5 yerde Basra ile Kûfe ekolleri arasındaki ihtilaflara değenmiş ve bunları değerlendirmiştir. Bunlar arasında 4 yerde Basralılar'ın görüşlerini tercihe şayan bulurken 1 yerde Kûfelilerin görüşünü benimsemiştir.

Bizler burada Teftâzânî'nin Basrâlîler'dan yana olan açıklamaları ile Kûfeliler'in itirazlarına verdiği cevapları aktardıktan sonra görüşler arasında kısa bir değerlendirme yapmakla yetineceğiz.

Asl-ı vâhidin (ilk kök kelimenin) ne olduğu konusu, Basra ile Kûfe ekolleri arasında cereyan eden en meşhûr ihtilaflardan biridir. Birinci ekol, asl-ı vâhidin isim olduğunu savunurken ikincisi asl-ı vâhidin fiil olması gerektiğini kabul etmişlerdir.⁴¹³

Basra ekolüne mensup dilciler, ismin (masdarın) cümle içinde fiile ihtiyaç duymaması; zamanın isimde mutlak, fiilde mukayyed olarak bulunması; fiilde mananın daha çok oluşu gibi delillerle asl-ı vâhid masdar olması gerektiğini savunmuşlardır.

⁴¹¹ Tantâvî, **a.g.e.**, s. 143; Hindâvî, **a.g.e.**, s. 189.

⁴¹² Delâl Bint Abdullah A'zam, **el-Fikru'n-nahvî fî kitâbi'l-Mutavvel**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Mektebetü dirâsâti'l-'ulyâ, er-Riâsetu'l-'amme li'l-benât, Kulliyetu't-terbiyye li'l-benât, Cidde 1418), s. 88-89.

⁴¹³ İbnu'l-Enbârî, **el-İnsâf fî mesâili'l-hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn en-nahviyyîn**, Matba'atus-Sa'âde, 4. bs., byy 1961, I, 235-245; Mümin b. Sabrî Gannâm, **Menhecû'l-Kûfiyyîn fî's-sarf**, Mektebetu'r-Ruşd, (Yayınlanmış Doktora Tezi, Câmi'etu Ümmi'l-Kurâ, Kulliyetu'l-lugati'l-'arabiyye, Riyâd 2005), I, 171-172.

Kûfeliler ise ismin (masdarın) i'lâl edilme konusunda fiile tâbi olduğu, bir fâilin yaptığı fiil olmaksızın ismin tasavvur edilemeyeceği, fiilin ismde amel ettiği ve masdarın fiile tekîd olarak geldiği gibi bir takım argümanlarla kendi görüşlerini ortaya koymuşlardır.⁴¹⁴

Teftâzânî de şerhinde bu konuya değinmiş ve Basralı dilcilerin görüşünü daha güçlü bularak tercih etmiştir. Teftâzânî'nin konuyla ilgili açıklamaları şöyledir:

"فالأصل الواحد عندهم هو الفعل والعمدة في استدلالهم أن المصدر يعمل بإعلال الفعل فهو فرع الفعل وأجيب بأنه لا يلزم من فرعيته في الإعلال فرعيته في الاشتقاق كما أن نحو "أعدُّ" و"تعدُّ" و"تعدُّ" فرع "يعدُّ" في الإعلال مع أنه ليس بمشتق منه وتأخير الفعل عن نفس المصدر لا ينافي كون إعلال المصدر متأخراً عن إعلال الفعل"

*"Asl-ı vâhid, Kûfelilere göre fiildir. Onların bu konuda dayanakları ise şudur: Masdarın i'lâl edilmesi fiilin i'lâluna tabidir. O halde masdar fiilin fer'i olmalıdır. (Kûfeliler'in delillerine karşı şöyle) cevap verilmiştir: Masdarın i'lâl konusunda fiile fer' (tabi) olması, türetmede ona fer' olmayı gerektirmez. Ör. أَعِدُّ، نَعِدُّ، تَعِدُّ kalıpları, i'lâl konusunda يَعِدُّ kalıbının fer'i oldukları halde bunların يعدُّ'dan türetildiği söylenemez. Fiilin türetme konusunda masdardan sonra geliyor (ondan türetilmiş) olması, i'lâl konusunda masdarın ondan sonra gelmesi (tâbi olması) ile çelişmez. (Bir şeyin bir itibarla fer' olması, başka bir itibarla asıl olmasına mani değildir)."*⁴¹⁵

Teftâzânî, burada önce Kûfe ekolünün asl-i vâhidle ilgili görüşünü aktarmış ardından onların Basra ekolüne yönelttikleri bir itirazı dile getirdikten sonra bunu cevaplamak suretiyle Basra ekolününden yana bir tavır sergilemiştir.

Yukarıda kısaca aktarmaya çalıştığımız her iki ekolün öne sürdükleri delilleri inceleyen dilcilerin çoğu delilleri daha güçlü olduğundan Basralılar'ın görüşünü

⁴¹⁴ 'Ukberî Ebu'l-Bekâ Abdullah b. Huseyn el-Bağdâdî, **Mesâilun hilâfiyyeh fi'n-nahv**, thk. Muhammed Hayr el-Haleynî, Dâru's-şarki'l-'arabî, Beyrut 1412/1992, s. 75-80; 'Ukberî, **el-Lubâb fi 'ileli'l-binâi ve'l-i'râb**, thk. Abdulilâh en-Nebhân, Dâru'l-fikr, Dımaşk 1416/1995, I, 260-261; İbnu'l-Enbârî, **a.g.e.**, I, 190-194.

⁴¹⁵ Teftâzânî, **a.g.e.**, s. 21-22.

benimsemişlerdir.⁴¹⁶ Ancak bizler, bu konuda görüşleri savunmada veya karşı çıkmada toptancı davranılmaması gerektiğini düşünüyoruz. Bizce her iki ekolün görüşlerini telif edildiği takdirde dil eğitimi daha kolaylık sağlayacaktır. Dolayısıyla ism-i fâil, ism-i mefûl, emr-i hâzır, ism-i zamân gibi kalıpların doğrudan muzâri fiilden; mâzî fiil, muzâri fiil, sayıyı bildiren masdar gibi kalıpların ise doğrudan masdardan türetildiğini kabul etmek daha pratik görünmektedir.

Basra ile Kûfe ekollerinin ihtilaf ettikleri bir başka konu da emr-i hâzırın mebnî mi yoksa mu‘rab mı olduğu konusudur. Lâm harfi ile emir fiiline dönüşen fiilin mu‘rab olması konusunda her iki ekol arasında ittifak varken emr-i hazır hakkında ihtilaf etmişlerdir. Kûfeli âlimlere göre اَفْعُلْ kalıbında olan emr-i hazır, aslı itibari ile لِيَفْعُلْ olup kesrat-i istimâl (sık kullanımdan) dolayı ل harfi düşmüştür. Dolayısıyla onlara göre emr-i hazır mahzûf ل harfi ile meczûm olduğundan mu‘rab bir fiildir. Basralılar ise fiilde asıl olanın mebnîlik olduğunu; kendisinden muzarilik harfi düştükten sonra emr-i hazırın isme benzeyip mu‘rablaşacak bir yönü kalmadığını ve bu nedenle mebnî olması gerektiğini beyan etmişlerdir.⁴¹⁷

Bu konuyla ilgili Teftâzânî'nin ifadeleri ise şöyledir:

"وانما قال: (جَارٍ) لئلا يتوهم أنه أيضاً مجزوم معرب كما هو مذهب الكوفيين فإنه ليس بمجزوم بل هو مبني أجري مجرى المضارع، أما البناء فلأنه الأصل في الفعل وما أعرب منه فلمشابهته الاسم وهذا لم يشبهه الاسم فلم يعرب والكوفيون على أنه مجزوم أصل "أَفْعُلْ" "لِيَفْعُلْ" فحذفت اللام لكثرة الاستعمال ثم حرف المضارعة خوف التباسه بالمضارع وليس الوجه لأن إضمار الجازم ضعيف كإضمار الجار، وما ذكره خلاف الأصل فلا يرتكب"

"Müellif, emr-i hazırın mu‘rab ve mebnî zannedilmemesi için -ki Kûfeliler’e göre böyledir- metinde (جَارٍ) (mezcûm gibidir) ifadesini kullanmıştır. Oysa sîgalı emir (emr-i hazır) mezcûm değil; bilakis mebnî olup muzari fiil gibidir. Fiillerde asıl olan mebnîlik olduğundan emr-i hazır mebnî olmuştur. Bir fiil mu‘rab olmuşsa isime benzerliğinden

⁴¹⁶ Bk. ‘Ukberî, **Mesâilun hılâfiyyeh**, s. 75-80; Ukberî, **el-Lubâb**, I, 260-26; İbnu'l-Enbârî, **a.g.e.**, I, 190-196; Dinkoz, **a.g.e.**, s. 7; Kemâlpaşazâde, **a.g.e.**, s. 16.

⁴¹⁷ İbnu'l-Enbârî, **a.g.e.**, II, 524-525.

dolayıdır. Oysa bu fiilin isme benzerliği yoktur. Kûfeliler ise sîgalı emrin meczûm olduğu; اَفْعَلْ kalibnin aslı itibari ile اِنْفَعَلَ olup çok kullanıldığından dolayı önce "lâm" harfi, daha sonra muzâri ile karışma endişesiyle "muzârilik harfi"nin düştüğünü ileri sürmüşlerdir. Onların bu görüşü doğru değildir. Çünkü harf-i cerrin takdir edilmesi zayıf olduğu gibi cezim edâtının takdir edilmesi de zayıf bir görüştür. Onların (Kûfelilerin) ileri sürdükleri görüş ise asıl olana aykırıdır. O halde bu görüşe itibar edilmez.⁴¹⁸

Teftâzânî, bu konuda da her iki ekolün görüşlerini delilleri ile birlikte aktardıktan sonra yine Basra ekolünün görüşünü tercih etmiştir.

Kûfe ile Basra ekolleri arasındaki ihtilafları değerlendiren birçok kaynak Basralılar'ın delillerini daha güçlü kabul etmişse de Kûfelî alimlerin görüşünü benimsemek pratik açıdan daha isabetli olduğunu düşünüyoruz. Çünkü mebnîlerde aslanan kelime sonunda değişmezlik iken mu'rablarda değişim esastır. Oysa emr-i hâzır, mebnî kabul edildiği takdirde onun için tekilde ayrı, ikil ve çoğulda ayrı bir mebnilik alemeti kabul edilmesi gerekecektir. Nakıs bir fiilden türetilen emr-i hâzırın mebnî kabul edilmesi durumunda ise durmun daha da karmaşık bir hal alacağı aşikardır. Oysa emr-i hâzır mu'rab ve meczûm kabul edildiği takdirde üzerine لَمْ veya لَمَّا girmiş gibi tekilde harekenin düşmesi, ikil ve çoğullarda ise "nûn"un düşmesiyle meczûm olmuş olacak ki bu da öğrencinin konuyu daha iyi kavramasına vesile olacaktır.

Teftâzânî'nin Sa'dî'nin adlı şerhinde ele aldığı bir başka ihtilaf konusu da vasıl hemzesinin "harekesi" ile ilgili ihtilaftır.

"Vasıl hemzesi", sükûn ile başlayan kelimeleri okumak için kelimelerin başına eklenen zâit (ek) bir harftir. Söz başında geldiğinde belli bir harekeyle okunur, söz ortasında ise okunmaz. Arap kelâmında sık kullanılan bu harfin kelimenin başına ilave edilirken belli bir hareke ile mi yoksa harekesiz (sâkin) olarak mı ilave edildiği konusu iki ekol arasında tartışılmıştır. Kûfeli dilcilerin çoğuna göre vasıl hemzesi, sâkin olarak ilave edilir, daha sonra aynu'l-fiilin cinsinden bir hareke ile harekelendirilir. Ancak

⁴¹⁸ Teftâzânî, a.g.e., s. 147.

Kûfeliler'den "vasıl hemze"sinin "aynu'l-filin" harekesine göre belli bir hareke ile birlikte ilave edilmesi gerektiğini savunanlar da olmuştur. Basralı dilciler ise "hemze"nin hareketlerden kesra ile birlikte ilave edilmesi gerektiğini öne sürmüşlerdir. Çünkü sâkin bir harften kurtulmak için başka sâkin bir harfe (vasıl hemzesine) başvurmak muhâldir. Ayrıca öncelik hakkına sahip olduğundan hareketlendirmede kesranın tercih edilmesi gerektiğini savunmuşlardır.⁴¹⁹

Teftâzânî de şerhinde bu konuya değinmiş ve her iki ekolün görüşlerine kısaca yer vermiştir. Konuyla ilgili Teftâzânî'nin ifadeleri şu şekildedir:

"وأما كسرهما فلأنها زيدت ساكنة عند الجمهور لما فيه من تقليل الزيادة ثم لما احتيج إلى تحريكها بحركة بالكسر كما هو الأصل وظاهر مذهب سيبويه أنها زيدت متحركة بالكسرة التي هي أعدل الحركات لأنا نحتاج إلى متحرك لسكون أول الكلمة فزيادتها ساكنة ليس بوجه."

*"(Vasıl hemzesinin) kesralı olması sâkin olarak eklendiğinden dolaydır ki bu cumhûrun görüşüdür. Çünkü hemzenin sâkin olması ile az ilave gerçekleşmiş olur. Ancak daha sonra hareketlenmesi gerektiğinden (ve kesra da hareketlendirmede) asıl kabul edildiğinden kesra ile hareketlendirilmiştir. Sîbeveyhi'nin açık görüşüne göre ise hareketlerin en dengelisi olan kesra ile birlikte ilave edilmiştir. Çünkü kelimenin ilk harfinin sâkin olmasından dolayı hareketli bir harfe ihtiyaç duyulmuştur. O halde hemzenin harekesiz ilave edilmesi görüşü doğru değildir."*⁴²⁰

Burada Teftâzânî'nin tercihi dair net bir ifadesi bulunmamakla birlikte Kûfeliler'e ait görüşü ilk sırada aktarmış olması onun bu görüşü desteklediğini göstermektedir. Teftâzânî'nin burada cumhûra nisbet ettiği görüş aslında Kûfeliler'in savunduğu görüştür. Sîbeveyhi'nin zâhir görüşü dediği görüş ise tüm Basralı dilcilerin benimsediği görüştür.⁴²¹ Bu konuda Basralılar'ın görüşü pratik açıdan daha doğru gözükmektedir. Çünkü vasıl hemzesinin amacı ilk harfi harekesiz olan bir kelimenin okunmasını sağlamaktır.

⁴¹⁹ İbnu'l-Enbârî, **a.g.e.**, II, 737-741.

⁴²⁰ Teftâzânî, **a.g.e.**, s. 152.

⁴²¹ İbnu'l-Enbârî, **a.g.e.**, II, 737-741; 'Ukberî, **el-Lubâb**, II, 17-20.

Teftâzânî'nin değerlendirdiği bir başka ihtilaf konusu da muzâri fiilin başında iki "ت" bulunduğunda bunlardan hangisinin düşmesi gerektiği ile ilgilidir.

Muzâri fiilin başında iki "ت" harfi geldiğinde bunlardan birinin düşmesinin caiz olduğu hususunda Basra ile Kûfe ekolleri arasında ittifak vardır. Ancak düşecek harfin "muzârilik harf"i mi yoksa aslî harf mi olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Kûfe ekolüne mensup dilciler, zâit bir harf olduğundan muzârilik harfinin düşmesi gerektiğini savunmuşlardır. Basralı dilciler ise muzârilik harfinin, fiili muzârileştirme gibi bir görevi olduğunu; dolayısıyla ikinci harfin düşmesinin daha isabetli olacağını kabul etmişlerdir.⁴²²

Zencânî bu konuda başında iki "ت" bulunan تَعَلَّ، تَعَاَلَ ve تَعَلَّل kalıplarının muzari fiilleri için birer örnek vermiştir. Teftâzânî ise bunları izah ederken yine Basralı âlimlerin görüşünü tercih etmiş ve karşı tarafın delillerini çürütecek deliller ortaya koymuştur. Teftâzânî'nin konuyla ilgili ifadeleri şu şekildedir:

"والأصل (تتنزل) واختلف في المحذوف، فذهب البصريون إلى أنها هي الثانية لأن الأولى حرف المضارعة وحذفها محل، وقيل الأولى لأن الثانية للمطاوعة فحذفها محل والوجه هو الأول لأن رعاية كونه مضارعاً أولى ولأن التثقل إنما يحصل عند الثانية"

"تَنَزَّلُ fiilinin aslı تَنَزَّلُ'dır. Düşen "tâ" harfi konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Basralılar'a göre birinci harf, muzârilik harfi olduğundan düşmesi ile bir anlam kaybı olacağından ikinci harf düşmüştür. Bir başka görüşe (Kûfelilere) göre ise ikinci "tâ" harfi, fiile "mutava'at" (dönüşümlülük) manasını sağlar, düşmesi durumunda bu anlam ortadan kalkacağından birinci "tâ"nın düşmesi gerekir. Fakat doğru olan birinci görüştür. Çünkü fiilin muzari kalmasını dikkate almak daha önemlidir. Ayrıca sikal (ağırlık) ikinci "tâ" ile meydana gelmiştir."⁴²³

⁴²² Dînköz, a.g.e., s. 50; İbnu'l-Enbârî, a.g.e., II, 684.

⁴²³ Teftâzânî, a.g.e., s. 157.

Görüldüğü gibi Teftâzânî bu konuda da Basralılar'ın görüşünü tercih etmiş, Kûfeliler'in görüşünü ise قيل (denilmiştir) ifadesiyle aktararak zayıf oldğuna işaret etmiştir. Ancak bu ihtilafın, öğrenciye belli bir konuyu ertaflica tartışabilme becerisini kazandırmadan başka pratik bir faydası yoktur. Önemli olan muzâri fiilin başında iki ت harfi toplandığında dile ağır geldiğinden bunlardan birinin düşülebileceğinin bilinmesidir. Bunlardan hangisinin düşmüş olabileceğini tartışmak gereksizdir.

Teftâzânî'nin şerhinde tartıştığı bir başka ihtilaf konusu, yine her iki ekol arasında cereyan ettiği "sâkin te'kîd nûn"u ile ilgili ihtilaftır.

Mâzî fiil ve şimdiki zaman ifade eden muzâri fiil hariç talep bildiren tüm muzâri fiil ve olumlu-olumsuz emir fiillerinin sonlarına te'kîd (pekiştirme) nûnlarından (nûn-i sakîle-nûn-i hafife) biri eklenebilir. Bu konuda her iki ekol arasında ittifak vardır. Ancak Basralı dilciler, nûn-i sakîle'yi (şeddeli nûnu) fiilin bütün kalıplarına bitişmesini caiz görürlerken, "iki sâkin harfin karşılaşması" söz konusu olacağından nûn-i hafifenin (sâkin nûn) "tesniyye" ve "cem-i muennes" kalıplarına bitişmesini caiz görmemişlerdir. Kûfe ekolüne mensup âlimler ise nûn-i haffeyi nûn-i sakîlenin fer'î olarak gördüklerinden haffenin sakîleye tâbi olması gerektiğini savunmuşlardır. Dolayısıyla onlara göre nûn-i hafife de nûn-i sakîle gibi fiilin tüm kalıplarına bitişmelidir. Kaldı ki nûn-i hafife ile birlikte meydana gelen "iki sâkin harfin karşılaşması" da caiz olma kuralına uygundur.⁴²⁴

Bu konuya geniş bir yer ayıran Teftâzânî ise Basra ile Kûfeliler'in görüşlerini birlikte aktarmış; ancak Kûfeli dilcelerin görüşlerini kıyâsa ve isimâle (kullanıma) aykırı olduğu gerekçesiyle zayıf kabul etmiş ve Zencânî gibi Basralı dilcilerin görüşünü esas kabul etmiştir.

Teftâzânî'nin konuyla ilgili ifadeleri şöyledir:

⁴²⁴ İbnu'l-Enbârî, a.g.e., II, 650.

"وأما ما أجازَه يونس والكوفيون من دخول الخفيفة في فعل الاثنين وجماعة النساء باقية على السكون عند يونس و متحركة بالكسر عند بعض وقد حمل عليه قوله تعالى ﴿فَلَا تَتَّبِعَانِ﴾ بتخفيف النون فلا يصلح للتعويل لمخالفته القياس واستعمال الفصحاء وهي ليست في تتبعان للتأكيد."

"Yûnus b. Habîb (ö. 175/791) 'e göre sâkin haliyle ile Kûfeli dilcilerin bazılarına göre ise meksûr olarak nûn-i hafîfenin de tesniyye ve cemi müenneslere getirelebileceği -ki تَتَّبِعَانِ⁴²⁵ ولا âyetini⁴²⁵ buna hamletmişlerdir- görüşü kıyasa ve fasih kullanıma aykırı olduğundan delil olarak dayanak olmaya elverişli değildir. Ayrıca تَتَّبِعَانِ ولا âyetindeki nûn de te'kîd için değildir (Âyette geçen لا, nehyî için değil nefî içindir).

Teftâzânî, Basra ekolüne mensup Yûnus b. Habîb (ö. 175/791), Kûfeliler'in görüşlerine dayanarak "nûn-i sakîle"yi asıl kabul edip nûn-i hafîfeyi fer' (tabi) kabul etmesine de şöyle bir itirazda bulunmuştur:

وفيه نظر لأن أصالة الثقبلة إنما هي عند الكوفيين على ما نقل مع أن الفرع لا يجب أن يجري مجرى الأصل في جميع الأحكام ثم المناسبة المعلومة من قوانينهم تقتضي أصالة الخفيفة لأن التأكيد في الثقبلة أكثر فالمناسب أن يعدل من الخفيفة إليها."

"Bu (nun-i sakîlenin asıl kabul edilmesi) tartışmaya açık bir durumdur. Çünkü Yûnus'un aktardığına binaen nun-i sakîle'nin asıl kabul edilmesi (Basralılar'a göre değil) Kûfeli dilcilere göredir. Kaldı ki nûn-i hafîfe, "fer'" kabul edilse bile fer'in her zaman ve bütün hükümlerde "asla" tâbi olması zorunlu değildir. Ayrıca sarf âlimlerinin koydukları kurallara ugun olan⁴²⁶, nûn-i hafîfe'nin asıl kabul edilmesidir. Çünkü nûn-i sakîle'de pekiştirme daha fazladır. O halde uygun (hafîfe olan nûn değil) sakîlenin fer' kabul edilmesidir."⁴²⁷

⁴²⁵ Yûnus. 10/89.

⁴²⁶ Sarfçuların meşhûr kuralı şudur: Harf ve manaca fazla olan bir kelime, harf ve manaca az olan kelimenin fer'idir. (Câvî, a.g.e., s. 180.)

⁴²⁷ Teftâzânî, a.g.e., s. 174.

Görüldüğü gibi Teftâzânî, Kûfeli dilcilerin görüşlerine çeşitli itirazlar yönelterek Basralılar'ın görüşünü tercih etmiştir.

Şiirdeki zaruret durumu dışında "sâkin te'kîd nûn"ün tesniyye ve cemi müenneslerde kullanımı olmadığı dikkate alındığında Basralı dilcelerin görüşü daha isabetli görünmektedir.

11.2. Dilciler Arasındaki İhtilaflar ve Teftâzânî'nin Tercihleri

Bir önceki başlıkta Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki ihtilaflı konular ile Teftâzânî'nin bu ekollere karşı tutumu ve tercihleri incelenmişti. Burada ise münferit olarak dilciler arasında cereyan eden ve Teftâzânî'nin de üzerinde durduğu bazı ihtilaflı konular ele alınacaktır. Yine Teftâzânî'nin konuyla ilgili tercihlerine yer verildikten sonra konuyla ilgili kısa bir değerlendirme yapılacaktır.

Teftâzânî, geçişsiz fiilin nasıl geçişli kılanağı konusunu izah ettikten sonra "cer harfi" ile geçişli kılınan fiil ile "hemze" veya "ta'd'îf" ile geçişli kılınan fiil arasında anlam bakımından her hangi bir farkın olup olmadığı konusunu tartışmıştır.

Zencânî, eserinde geçişsiz bir fiilin تَفْعِيلٍ veya إِفْعَالٍ kalıplarına sokulması ya da "cer harfi"nin mefûlun başında kullanılması ile geçişli kılınabileceğini belirtmiş ve bunları birer örnekle açıklamıştır. Teftâzânî ise metin içinde verilen örnekleri izah ettikten sonra fiilin geçişli kılınmasında kullanılan üçüncü yöntem (cer harfi) ile ilgili ihtilaflı bir konuyu ele almış ve bunu değerlendirmeye tabi tutmuştur.⁴²⁸

Müberred'e göre geçişsiz bir fiil, cer harfi olan "bâ" ile geçişli kılınırsa fâil ile mefûl fiil işlemede ortak olmalıdır. Çünkü geçişlilik harfi olan "bâ" "musâhebet" (beraberlik) manasını barındırmaktadır.⁴²⁹ Bunda göre ذَهَبْتُ بِرَيْدٍ örneğinin manası şöyle olmalıdır: "Zeydi yolcu ederek onunla gittim".

⁴²⁸ Teftâzânî, **a.g.e.**, s. 75.

⁴²⁹ Cemâluddîn Ebû Muahammed Abdullah b. Yûsuf b. Hişâm el-Ensârî, **Muğni'l-lebîb**, thk. Mubârek el-Mâzin, Muhammed 'Alî Hamdullah, Dâru'l-fikr, Beyrut 1985, s. 138; Dede Cöngî Kemâluddîn İbrahim b. Bahşî b. İbrahim, **Hâşiye 'ale Şerhi'l-İzzî fi't-tasrîf li't-Teftâzânî**, el-Matba'atu'l-Amira, byy 1288, s. 101.

Sîbeveyhi'ye göre ise fiili geçişli kılan "bâ" zımnen musâhabet manasına gelse bile fâil, mefûl ile fiili yapmada ortak değildir. Dolayısıyla geçişsiz bir fiil اِفْعَالٌ veya تَفْعِيلٌ kalıplarına sokulduğunda nasıl bir anlam kazanıyorsa cer harfi olan "bâ" ile geçişli kılındığında da aynı anlamı kazanır. Buna göre ذَهَبْتُ بِرَيْدٍ cümlesinin manası: "Zeyd'i yolcu ettim, gönderdim" şeklindedir. Fâilin mefûl ile gitmiş olma ihtimali ise cer harfi ile değil haricî bir karine ile tespit edilebilir.⁴³⁰

Teftâzânî, yukarıdaki tartışmaları delilleri ile birlikte sunduktan sonra konuya ilişkin özgün görüşünü ortaya koymuştur. Daha sonra Teftâzânî, "muhakkiklerden biri" diyerek Radî el-Esterebâdî (ö. 717/1316)'nin⁴³¹ "bâ harfi dışında hiçbir cer harfi fiilin manasını değiştirmez" iddiasını eleştirmiş ve bunun tartışmaya açık olduğunu belirtmiştir.

Teftâzânî'nin konuyla ilgili ifadeleri şöyledir:

"والحق أنه لا بد في المتعدي الذي نبحت عنه ونجعله مقابلاً لل لازم من تغيير الحرف معناه لما مر من أنه بحسب المعنى فلا بد من معنى التغيير كما في ذهبته بخلاف مررت به نعم يصح أن يقال في كل جار ومجرور إن الفعل متعد إليه كما يقال يتعدى إلى الطرف وغيره لكن بلا باعتبار هذا التعدي الذي نحن فيه على أن في قوله ولا يغير شيء من حروف الجر معنى الفعل إلا الباء نظراً."

"Doğrusu cer harfi, bizim bahsetmekte olduğumuz ve lazım (geçişsiz) fiilin karşısı olarak ele aldığımız mute'addî (geçişli) fiilin manasını değiştirmelidir. Çünkü mute'addîliğin ancak mananın değişmesi ile gerçekleşebileceği konusu geçmişti. Buna örnek olarak يزيد ذهبته verilebilir. Fakat يزيد مررت örneği böyle değildir. Evet, fiilin zarf ve diğer şeylere te'âddî ettiği (geçtiği) söylendiği gibi bütün câr ve mecrûrlara da geçtiği (sözlük bakımından) söylenebilir; ancak bunun konumuz olan mute'addilikle bir

⁴³⁰ Teftâzânî, a.g.e., s. 76.

⁴³¹ Cöngî, a.g.e., s. 103.

ilişkisi yoktur. Kaldı ki bazı muhakkiklerin: *Bâ'dan başka hiçbir cer harfi, fiilin manasını değiştirmez sözü herkesçe kabul edilmiş değildir.*"⁴³²

Teftâzânî'nin yukarıdaki ifadelerinden de anlaşıldığı gibi kendisi Sîbeveyhi'nin görüşünü tercih etmiştir. Ona göre "geçişsiz" bir fiil herhangi bir yöntemle "geçişli" kılınığında manasının değişmesi kaçınılmazdır. O halde Müberred'in ileri sürdüğü "*bâ ile geçişli olmuş geçişsiz fiil, beraberlik manasını barındırır*"⁴³³ iddiası doğru değildir.

Bu konuda her ne kadar Zamehşeri gibi bazı alimler Müberred'in görüşünü destekleyecek açıklamalarda bulunmuşsa da⁴³⁴ alimlerin çoğu Sîbeveyhi'nin görüşünü benimsemişlerdir.⁴³⁵

Kanaatimizce de Sîbeveyhi'nin savunduğu görüş daha isabetlidir. Çünkü Arapça'da geçişsiz fiilerin geçişli kılınması kıyâsî bir durum değildir. Bazı fiiller "tefil", "ifâl" kalıplarıyla geçişli kılınığı gibi cer harfi ile de geçişli kılınabilmektedir. Ancak bazı geçişsiz fiiller ise sadece cer harfi ile geçişli kılınmaktadır. Örneğin "خَرَجَ" fiili "أَخْرَجْتُهُ", "خَرَجْتُهُ" şeklinde geçişli kılınığı gibi "خَرَجْتُ بِهِ" şeklinde cer harfi ile de geçişli kılınabilir. Fakat "أَطَّلَقَ" fiili, cer harfi dışında başka bir yöntemle geçişli kılınması mümkün değildir. O halde cer harfi ile geçişli kılınan ile başka yöntemle geçişli kılınan fiiller arasında bir fark olmamalıdır.

Teftâzânî, müellifin "وهذا يصلح للحال والاستقبال" "*Muzâri fiil, hem şimdiki zamana hem gelecek zamana elverişlidir.*" ifadesini açıklarken dilcilerin tartıştığı bir konuyu dile getirmiş ve bunun üzerinde çeşitli değerlendirmelerde bulunmuştur.

Muzâri fiilinin hâl (şimdiki-geyiş zaman) ile istikbâl (gelecek) zamanda kullanılması hususunda dilciler arasında ittifak vardır. Ancak bu zamanlardan hangisinde hakikat, hangisinde mecâz olduğu konusu dilciler arasında tartışılmıştır. Kimi dilciler, istikbâlde kullanılmasının hakikat, hâlde (şimdiki zamanda)

⁴³² Teftâzânî, **a.g.e.**, s. 78-79.

⁴³³ **a.e.**, s. 78.

⁴³⁴ Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmidi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vucûhi't-te'vîl**, Dâru ihyâi't-turâsi'l-'arabi, Beyrut 1407, I, 74.

⁴³⁵ Cöngî, **a.g.e.**, s. 101.

kullanılmasının mecâz olduğunu savunurken diğer bir grup aksi yönde görüş belirtmiştir. Fakat dilcilerin çoğu, muzârinin müşterek bir fiil olduğunu dolayısıyla hem hâl hem de istikbâlde eşit şekilde kullanılabilirdiğini savunmuşlardır.⁴³⁶

Teftâzânî ise bu konuda şöyle bir değerlendirmede bulunmuştur:

"قيل: إن المضارع موضوع للحال واستعماله في الاستقبال مجاز وقيل بالعكس والصحيح أنه مشترك بينهما لأنه يطلق عليها إطلاق كل مشترك على أفرادها، هذا، ولكن تبادر الفهم إلى الحال عند الإطلاق."

*"Muzâri fiil, şimdiki zaman için vaz olunmuş; (ancak) gelecek zamanda kullanılması ise mecazdır, denilmiştir. Bu görüşün aksini söyleyenler de olmuştur. Doğru görüş ise muzâri fiilin, her iki zamanda müşterek olmasıdır. Çünkü her müşterek lafzın, tüm fertlerinde kullanılabilirdiği gibi muzâri fiil de her iki zamanda kullanılabilir. Fakat muzâri fiil kayıtsız kullanıldığında ilk zihne gelen zaman, şimdiki zamandır."*⁴³⁷

Teftâzânî, bu konuda her ne kadar çoğu dilcinin savunduğu görüş yönünde tercihini kullanmışsa da karinesiz kullanıldığı durumda muzâri fiil ile ilgili akla gelen ilk zaman diliminin şimdiki zaman olduğuna dikkat çekmiştir.

Yukarıda geçen tüm farklı görüşlere rağmen kanaatimizce muzâri fiilin hâl zamanda kullanılması hakikat, istikbâlde kullanılması ise mecâzdır. Çünkü herhangi bir edât olmaksızın muzâri fiil kullanıldığında şimdiki zaman veya geniş zaman anlaşılmaktadır. Nitekim modern Arapça'da da gelecek zaman fiili لن , سوف , س gibi edâtlarla gösterilirken geniş ve şimdiki zaman edâtsiz olarak kabul edilmektedir.⁴³⁸

⁴³⁶ Abdulhakim b. Şemsüddîn Muhammed es-Siyâlkûtî, **Hâşiye 'alâ hâşiyeti Abdilgafûr 'alâ'l-Fevâidi'd-diyâiyye**, nşr. Mehmet Nuri Nas. Mardîn 2002, II, 834; Ahmed b. Ömer b. Musâ'id el-Hâzîmî, **Fethu Rabbi'l-beriyeye fi şerhi Nazmi'l-Ecrûmiyye**, Mektebetu'l-Esedî, Mekke 2010, s. 69.

⁴³⁷ Teftâzânî, **a.g.e.**, s. 114.

⁴³⁸ Feriduddin Aydın, **el-Ezmine fi'l-luğati'l-'arabiyye bi'l-mukârene ma'a'l-luğati'l-ecnebiyye**, Dâru'l-iber li't-tibâ'eti ve'n-neşr, İstanbul 1997. s. 13-15; Emrullah İşler, Musa Yıldız, **Arapça Çeviri Klavuzu**, Elif Yay., İstanbul 2011, s. 86-92.

Teftâzânî'nin tartıştığı bir başka ihtilaf konusu ise "ecvef nâkis fiil"den türetilen ism-i fâilin aynulfiilinde bulunan "hemze"nin aslı ile ilgili ihtilaftır.

Sülâsî mücerred (yalın üçlü) olan "ecvef fiiller"de ism-i fâilin aynu'l-fiili hemzeye dönüşmektedir. Bu dönüşmenin nasıl gerçekleştiği konusunda ihtilaf edilmiştir. Abdulkahir el-Cürçânî'ye göre ism-i fâilin aynu'l-fiilinde bulunan "hemze" doğrudan "vâv" ve "yâ"dan dönüşmüştür. Zemahşerî'ye göre ise dolaylı olarak dönüşmüştür.

Teftâzânî, yukarıda Zemahşerî ile Cürçânî arasındaki ihtilafı isim vermeden aktarmıştır. Zemahşerî'nin görüşünü daha isabetli görmesine karşın daha az i'lâl barındırdığı için Cürçânî'nin görüşünün de tercih edilebileceğini belirtmiştir.

Teftâzânî'nin konuyla ilgili açıklamaları şöyledir:

"(واسم الفاعل يعتل عينه بالهمزة) سواء كان واوياً أو يائياً (كصائِن وبائع) والأصل صاون وباع، قلبت الواو والياء همزة لأن الهمزة في هذا المقام أخف منها هكذا قال بعضهم والحق أنها قلبتا ألفاً كما في الفعل ثم قلبت الألف المنقلبة همزة ولم تحذف لالتقاء الساكنين إذ الحذف يؤدي إلى الالتباس وإنما كان الحق هذا لأن الإعلال فيه إنما هو لحملة على فعله فالمناسب أن يعمل مثله ويشهد بذلك صحة عاور وصايد ولكن يرجح الأول بقلة الإعلال."

"(Ecvef) ism-i fâilin aynu'l-fiili –ister vâvlı isterse de yâlı olsun- hemze ile i'lâl edilir. صائِن ile بائِع gibi. Bunların asılları صاون ve بائِع idi. Vâv ve yâ harfleri hemzeye dönüşmüştür. Çünkü "hemze", bu konumda "vâv" ile "yâ"dan daha hafiftir. Bazı dilciler bu şekilde söylemiştir.⁴³⁹ Doğru olan görüş ise şu şekildedir: Fiilde olduğu gibi önce "vâv" ve "yâ" harfleri "elif"e, daha sonra "hemze"ye dönüşmüştür. "Vâv" ve "yâ"dan dönüşen "elif", iltibâs olmaması (ism-i fâilin, mâzîye benzeşmemesi) için düşmemiştir. Bu görüşün doğru olmasının nedeni şudur. İsm-i fâildeki i'lâlin sebebi, fiiline hamledilmesidir. O halde uygun olan ism-i fâilin, fiili gibi i'lâl edilmesidir. İsm-i fâil olan عاور ile صايد kelimelerinin (ecvef oldukları halde) i'lâl edilmemeleri de bu görüşü

⁴³⁹ Bu görüşün sahibi Cürçânî'dir (Câvî, a.g.e., s. 11).

destekleyen bir delildir (çünkü fiillerinde i'lâl gerçekleşmemiştir). Fakat içinde i'lâl işlemi az olduğundan birinci görüş (Cürcânî'nin görüşü) de tercih edilmektedir.⁴⁴⁰

Teftâzânî'nin üzerinde durduğu bir başka ihtilaf konusu اِفْعَال ve اسْتِفْعَال kalıbında olan ecvef masdarların asılları ilgili ihtilafır.

Ecvef (mu'tellu'l'ayn) mezîd fiillerden sadece اِفْعَال, اِفْتِعَال, اِنْفِعَال ve اسْتِفْعَال bablarından gelenler i'lâle (değişikliğe) uğramaktadır. Bunlardan اِفْعَال ve اسْتِفْعَال kalıbında olan masdarlardan "elif" düşer ve "tâ" harfi ıvaz (bedel) olarak yerine getirilir.⁴⁴¹ Bu işlemde herhangi bir ihtilaf yokken düşen "elif" in masdar "elifi" mi yoksa aynu'l-fiil olan "elif" mi olduğu konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür.

Sîbeveyhi ile Halîl birinci görüşü, yani alamet olan masdar "elif" i ile ism-i mefûl "vâv" ın düştüğünü; Ahfeş, Zemahşerî ve Sekkâkî ise ikinci görüşü, yani aynu'l-fiilin düştüğünü savunmuşlardır.⁴⁴²

İkinci görüşü savunanlara göre masdarda olan "elif" ile ism-i mefûlde olan "vav" harfleri alamet olduklarından düşmeleri caiz değildir. Ayrıca mâzî ile muzârî fiillerinin aynu'l-fiilleri, i'lâl edildiği gibi masdar ve ism-i mefûlün aynu'l-fiilleri de i'lâl tabi tutulmalıdır. Çünkü i'lâl konusunda fiiller asıldır.⁴⁴³

Birinci görüşü savunanlara göre ise ism-i mefûlün alamenti "vâv" değil, kelimenin başına gelen "mîm" harfidir. Masdarda ise "aynu'l-fiil" olan "elif" alamet görevini de karşılamaktadır. Kaldı ki ism-i mefûlün "vâv" ı ile masdarın "elif" i, zâit (ek) harflerdir. Uygun olan ise zâit harfin düşmesidir. Ayrıca harfin düşmesine neden olan "iltikâu's-sâkineyn" (iki sâkin harfin karşılaşması) durumu, ism-i mefûldeki "vâv" ile masdardaki elif ile meydana gelir.⁴⁴⁴

Bu konuda Sîbeyhi ile Halîl'in görüşünü tercih eden Teftâzânî'in açıklamaları şöyledir.

⁴⁴⁰ Teftâzânî, **a.g.e.**, s. 313-314.

⁴⁴¹ **a.e.**, s. 299-302.

⁴⁴² **a.e.**, s. 302, 319-320.

⁴⁴³ **a.e.**, s. 320.

⁴⁴⁴ **a.e.**, s. 319-320

"ومذهب سيويه أولى لأن التقاء الساكنين إنما يحصل عند الثاني فخذفه أولى ولأن قلب الضمة إلى الكسرة خلاف قياسهم ولا علة له ولو قيل: العلة دفع الالتباس فالجواب: أنه لو قيل بما قال سيويه لاندفع الالتباس أيضاً فإن قيل: الواو علامة والعلامة لا تحذف قلنا: لا نسلم أنها علامة بل هي إشباع الضمة لرفضهم مفعلاً في كلامهم إلا مكرماً ومعوناً والعلامة إنما هي الميم، يدل على ذلك كونها علامة للمفعول في المزيد فيه من غير واو."

"Sîbeveyhi'nin görüşü daha uygundur. Çünkü "iltikâu's-sâkineyn" ancak ikinci harf (ism-i mefûl vâvı ve masdar elifi) ile meydana gelir. O halde uygun olan ikinci harfin düşmesidir. Ayrıca (ism-i mefûlde) kesranın zammeye dönüşmesi kıyasa aykırı olup herhangi bir gerekçesi de yoktur. Eğer gerekçesi iltibâs (benzeşme) olduğu söylene buna şöyle cevap verilir: Sîbeveyhi'nin dediği gibi yapılırsa da iltibâs endişesi ortadan kalkacaktır. Vâv harfi alamettir. Alamet'in (hazfî) düşmesi ise câiz değildir diye iddia edilirse buna cevaben şöyle deriz: Vâv'ın alamet olduğunu kabul edemeyiz. Doğrusu ism-i mefûlde bulunan vâv zammeden işbâ' edilmiş (zammenin uzatılması ile ortaya çıkmış) bir harftir. Çünkü Arpça'da مَكْرَم ile مَعُون kelimeleri hariç مَفْعُل kalıbında bir isim yoktur. İsm-i mefûlün almeti ise (vâv değil) mîm harfidir. Mezîd ism-i mefûllerde "vâv" olmadan "mîm" in tek başına alamet olması da buna delildir."⁴⁴⁵

Teftâzânî'nin şerhinde delilleri ile birlikte ele aldığı diğer bir ihtilaf konusu, cevef mehmûzu'l-lâm olan ism-i fâilin nasıl i'lâl edileceği konusudur. Bu ihtilaf, Sîbeveyhi ile hocası olan Halîl b. Ahmed arasında cereyan etmiştir.

Sîbeveyhi'ye göre mehmûzu'l-lâm olan ism-i fâillerin i'lâlî şöyle yapılır: سَاء ve جَاء nin aslı, سَائٍ ve جَائٍ idi. Mu'tellu'l-'ayn olan صَائٍ ve بَائٍ gibi aynu'l-fiilleri önce elife, eliften de hemzeye dönüşmüştür. Daha sonra lâmu'-fiilleri "yâ" harfine dönüşmüştür. Son olarak غَائٍ ve رَائٍ gibi i'lâlê uğramış⁴⁴⁶ ve سَاء ve جَاء olmuştur.

⁴⁴⁵ a.e., s. 320-321.

⁴⁴⁶ İsm-i fâil olan غَائٍ ve رَائٍ kelimelerinin i'lâlî şu şekilde yapılır: غَائٍ nin aslı غَائٍ ve رَائٍ nin aslı ise رَائٍ idi. غَائٍ nde bulunan "vâv" harfî kelimenin sonunda olup "mâkabli" nin (önceki harfin) harekesi "kesra" olduğundan "yâ" harfine dönüştü ve غَائٍ oldu. Daha sonra غَائٍ ve رَائٍ kelimelerinin sonunda bulunan "yâ" harfinin üzerinde "zamme" (ötre) ağır geldiğinden hazif edildi (atıldı); sâkin "yâ" ile "tenvîn"

Halîl'e göre ise asılları ساوئى ve جايئى şeklinde olan ism-i fâillerin aynu'l-fiil ile lâmu'l-fiilleri kalbu'l-mekân yapılmış (birbiriyle yer değişimini yapılmış) ve جاءئى, ساءؤو olmuştur. Daha sonra غاز ve رام gibi i'lâl olmuştur.⁴⁴⁷

Teftâzânî bu konuda İbn Hâcib (ö. 646/1249)'ten alıntı yaparak Sîbeveyhi'nin görüşünü daha kuvvetli bulmuş ve onu tercih etmiştir. Konuyla ilgili açıklamaları şöyledir:

"وقال ابن الحاجب: وقول سيويوه أقيس وما ذكره الخليل لا يقوم عليه دليل، وهو جار على قياس كلامهم: والقلب

ليس بقياس."

"İbn Hâcib şöyle demiştir: Sîbeveyhi'nin sözü kıyasa uygundur. Halîl'in anlattığı ise her hangi bir delile dayanmamaktadır. Oysa Sîbeveyhi'nin görüşü Arap kelâmının kıyası üzerinedir. Ayrıca (Halîl'in dayandığı) kalbu'l-mekân (harflerin yer değişmesi) illeti bir kıyas (genel geçer bir kural) değildir."⁴⁴⁸

Yukarıda geçen i'lâl kuralları ile ilgili ihtilaflar bizce gereksizdir. İster اِفْعَال ve اسْتِفْعَال masdarlarından düşen harf aynu'l-fiil olsun isterse masdar elifi olsun pratik açıdan bir yararı yoktur. Burada bilinmesi gereken şey, "ecvef" olan اِفْعَال ve اسْتِفْعَال masdarlarından bir harfin düşüp yerine "ة" harfinin bedel olarak gelmesidir. Aynı durum ساء ve جاءء'nin i'lâl edilmesinde de geçerlidir. Buna göre "hemze"nin "yâ" harfine dönüştükten sonra düşmesi ile lâmu'l-fiil olan "hemze" ile yer değiştikten sonra düşmesi arasında netice itibari ile bir fark yoktur. Ancak daha önce vurgulandığı gibi bu tip ihtilaflar genelde eğitim amaçlı olup amaç öğrenciye konuyu etraflıca inceleyebilme becerisini kazandırmaktır.

arasında "iki sâkin karşılaşması" meydana geldi. "Yâ" illet harfi, "tenvîn" ise sahîh harf olduğundan illet harfi olan "yâ" hazif edildi: غاز ve رام oldu.

⁴⁴⁷ a.e., s. 422-423.

⁴⁴⁸ a.e., s. 423;

12. SA'DÎNÎ ADLI ŞERHİN MEDRESE GELENEĞİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

Medreselerde asırlarca okutula gelen "*Sa'dîni*" adlı şerhin değeri ve önemine geçmeden öncelikle "medrese geleneği"nin ne olduğunu bilmek gerekir. Bu nedenle bizler aşağıda "medrese geleneği", "medreselerde okutulan dersler" ve "sarf ilminde okutulan eserler" başlıklarını kısaca belirtmeye çalışacağız.

12.1. Medrese Geleneği

Sözlükte De-Ra-Se (درس) fiilinden türetilen "medrese" kelimesi, "ders verilen yer, tedrisât mekânı ve ilimlerin tahsil edildiği birim" anlamına gelir.⁴⁴⁹ "Temeli Hz. Peygamberin, Mescid-i Nebevi'nin yanında inşa ettiği Suffe'ye dayandırılan medrese geleneği, bir eğitim ve öğretim kurumu olarak ilk modeli Abbasi Halifesi Me'mûn (ö. 218/833) döneminde Beytü'l-hikme ile ortaya çıkmıştır."⁴⁵⁰ "Kaynaklarda medrese adıyla anılan ilk yapı, Ebû Bekr Ahmed b İshâk es-Sıbgî (ö. 342/954) tarafından Nişabur'da kurulan Dâru's-sünne'dir. IV/X. yy. Irak'ta ortaya çıkmaya başlayan medreseler, V/XI. yy. ilk yarısında Horasan ve Maverâünnehir'de Gazneli, Karahanlı ve Büyük Selçuklu siyasi çevrelerinde kurumsallaşmaya başlamıştır."⁴⁵¹

"Selçuklular döneminde Vezir Nizamülmülk (485/1092)'ün yaptırdığı "Nizamiye medreseleri" ile başlayan süreçte, Zengîler (1127-1233), Eyyûbîler (1171-1462) ve Memlûkler (1250-1517)'in çabalarıyla medrese kurumunun çerçevesi daha da genişlemiş ve temsil gücü artmıştır. Bu miras, Anadolu Selçukluları tarafından Anadolu coğrafyasına taşınmış ve Osmanlılar tarafından daha da geliştirilmiştir. Özellikle İstanbul'un fethi sonrası Fatih (ö. 886/1481)'in emriyle yaptırılan "Sahn-ı semân" medreseleri ve Kanuni Sultan Süleyman (ö. 974/1576)'in isteği doğrultusunda inşa edilen "Süleymaniye Medresesi" ile medresenin kurumsal kimliği iyice belirginleşmiş; hem müfredatıyla hem de kurumsal işleyişiyle sağlam bir zemine oturtulmuştur."⁴⁵²

⁴⁴⁹ MEB, *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, II, s. 1926

⁴⁵⁰ Mahmut Kaya "Beytulhikme", *DİA*, Ankara 1992, VI, 88-90.

⁴⁵¹ Nebi Bozkurt, "Medrese", *DİA*, İstanbul 2003, XXVIII, 323-326.

⁴⁵² Işıkdogan, "a.g.m.", s. 44.

Medreseler, hem Selçuklular hem Osmanlılar dönemi boyunca, gerek ilmiye mensuplarının yetiştirilmesi, gerekse devlet kadrolarına kalifiye eleman hazırlanması misyonunu üstlenmiştir.⁴⁵³ "Tanzimat dönemine kadar bu misyonunu sürdüren medrese geleneği, bundan sonra Batı eğitimi karşısındaki gerileme sürecine girmiştir. Bunun önüne geçmek için birçok yöntem aranmışsa da XVIII. ve XIX. yüzyıllara gelindiğinde medreseler söz konusu fonksiyonlarını yitirmiştir. XX. yüzyılda batı tarzı eğitim kurumları açılmış, böylece mektep ve medrese şeklinde ikili bir eğitim sistemine geçilmiştir. Nihayet Cumhuriyet döneminde 1924 yılındaki Tevhid-i Tedrisât kanunu ile medreseler resmen kaldırılmıştır. İlmî mirasın korunmasında ve gelişmesinde çok önemli katkıları olan medreseler, resmî olarak kaldırılmasına rağmen, fiili olarak özellikle Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde varlığını günümüze kadar sürdürebilmiştir."⁴⁵⁴

Günümüzde, başta Pakistan, Afganistan, Endonezya, Malezya gibi devletlerin genelinde olmak üzere Irak'ın kuzey bölgeleri, İran'ın batı bölgeleri, Suriye'nin kuzey bölgeleri gibi dünyada çeşitli İslam ülkelerinde de çok sayıda medrese aktif olarak eğitim vermektedir.⁴⁵⁵

Son zamanlarda medreselerin gerekliliği, genel işleyiş biçimi, dini eğitim-öğretimindeki yeterliliği ve modern eğitime katkısı gibi medreseler ile ilgili çeşitli konular, ulusal ve uluslararası ilmi toplantılarda tartışılmaktadır.⁴⁵⁶ Olumlu-olumsuz tüm eleştirilere rağmen kanaatimizce medrese eğitimi, modern eğitimin bir alternatifi olmamakla birlikte müfredatında bir takım yenilikler yapıldığı takdirde -dini ilimler bazında- klasiği modernle buluşturmada hâla önemli foksionlar üstlenebilecek durumdadır. Özellikle İlahiyat Fakültelerinde eğitim görececek öğrencilerin klasik İslam

⁴⁵³ Veli Sırım, "Selçuklular ve Osmanlı Döneminde Medreselerin Mali Kaynakları", **Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler** (557-572), M.Ş.Ü. Yay., Muş Aparslan Üniversitesi, Muş 2013, I, 569-570.

⁴⁵⁴ Mustafa Öncü, **Molla Halil es-Siirdî'nin "Basiretu'l-kulûb fi kelâmi 'Allami'l-Ğuyûb Adlı Eserininin Arap Dili Açısından İncelenmesi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2013), s. 9.

⁴⁵⁵ Nizamettin Yakışık, "İlim ve İrfan Aşıyanı Medreseler", **Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler** (501-521), I, 503.

⁴⁵⁶ Söz konusu toplantılar şunlardır: Uluslararası Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslami İlimler Sempozyumu, 29 Haziran-1 Temmuz 2012, Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi; Uluslararası Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu, Muş Aparslan Üniversitesi, 5-7 Ekim 2012.

literatürünü okuyup anlayabilmesinde medrese eğitiminin büyük bir katkı sunabileceğine inanmaktayız.

12.2. Medreselerde Okutulan Dersler

Medrese geleneği ortaya çıkmadan önce de çocuklara ve gençlere hangi konuların öğretilmesi gerektiği Farabî (ö. 339/950), Kâbisî (ö. 403/1012), İbn Miskeveyh (ö. 421/1030) ve İbn Sinâ (ö. 428/1037) gibi birtakım düşünürler tarafından tartışılmış; Gazâlî (ö. 505/1111) ve İbn Haldun (ö. 808/1406) gibi düşünürler tarafından da okutulması gereken ilimler çeşitli sınıflandırmalara tabi tutulmuştur.⁴⁵⁷

Selçuklular döneminde kurumsallaşan medrese geleneği, Osmanlılar dönemi boyunca daha da olgunlaşarak varlığını devam ettirmiştir. Bu nedenle Selçuklu medreselerinde takip edilen ders ve eserler, her ne kadar Fâtih (ö. 886/1481) döneminde bazı değişiklikler yapıldıysa da büyük ölçüde Osmanlı dönemi boyunca sürdürülmüştür. Genellikle okutulacak ders ve eserler medrese müderrislerine bırakılmışsa da medreselerin genelinde ders programları birbirine benzer nitelikte olmuştur.⁴⁵⁸

Medreselerde okutulan dersler, "âlet ilimleri" (araç ilimleri) denilen kelâm, mantık, belâgat, lügat, nahiv, hendese, hesap, hey'et, felsefe, tarih ve coğrafya ile "yüksek ilimler" (amaç ilimler) denilen Kur'ân, hadis ve fıkıh derslerinden oluşmaktaydı.⁴⁵⁹ Söz konusu ilimlerde İslâm dünyasında şöhret kazanan Gazzâlî (ö. 505/1111), Ebû Hafs en-Nesefî (ö. 537/1142), Adududdîn el-Îcî (ö. 756/1355), Teftâzânî (ö. 792/1390), Seyyid Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413), Kâdî Beyzâvî (ö. 685/1286), Zemahşerî (ö. 538/1144) ve Râzî (ö. 606/1210) gibi büyük âlimlerin klasik metinler haline gelmiş eserleri okutulmakta idi.⁴⁶⁰

Türkiye'nin Doğu'sunda hâla varlığını sürdüren medreseler ise Cumhuriyet döneminde yasaklandığından fennî ilimlerden bağları koparılmış ancak çok kıt imkanlarla da olsa halkın desteği ile dini ilimler alanında eğitim vermeyi

⁴⁵⁷ Hüseyin Atay, **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi**, Dergah Yay., İstanbul 1983, s. 36-72.

⁴⁵⁸ Mefail Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde okutulan Dersler ve Eserler", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 1, Ankara 2008, s. 29.

⁴⁵⁹ Hızlı, "a.g.m.", s. 29.

⁴⁶⁰ Mehmet İşbirli, "Medrese", **DİA**, İstanbul 2003, XXVIII, 338.

başarabilmişlerdir. Bu nedenle söz konusu medreselerde hendese, hesap, hey'et, felsefe, tarih ve coğrafya gibi pozitif ilimler okutulmamaktadır. Ancak günümüzde medreselerde eğitim gören öğrencilerin hemen tamamı fenni ilimleri örgün veya açık öğretim olarak devletin resmi okullarında görmektedirler.

12.2.1. Sarf İlminde Okutulan Eserler

"Osmanlı döneminde sarf ilminde genellikle aşağıdaki tabloda gösterilen eserler okutulmuştur:⁴⁶¹

<u>ESER</u>	<u>YAZAR</u>
1. <i>Emsile:</i>	Bilinmiyor.
2. <i>Binâ:</i>	Bilinmiyor.
3. <i>Maksûd:</i>	Bilinmiyor.
4. <i>Nüzhetü't-tarf fi ilmi's-sarf:</i> (ö. 518/1124)	Ahmed b. Muhammed el-Meydânî
5. <i>et-Tasrîfu'l-'izzî:</i> Zencânî (ö. 660/1262)	İzuddîn Abdulvehhab b. İbrahim ez-
6. <i>Merâhu'l-ervâh:</i>	Ahmed b. Ali b. Mesud (ö. ?)
7. <i>eş-Şâfiye:</i>	İbnu'I-Hâcib (ö.646/1248)
8. <i>Çârperdî:</i> Çârperdî (ö. 746/1346)	Fahriddîn Ahmed b. Hasen el-
9. <i>Harûniyye fi't-tasrîf:</i>	Necmuddîn Ömer b. Herevî (ö. ?)
10. <i>Esâsu't-tasrîf:</i> 834/1430)	Muhammed b. Hamza el-Fenârî (ö.
11. <i>'Ukûdu'l-cevâhir fi 'ilmi't-Tasrîf:</i> (ö. 700/1300)	Ahmed b. Muhammed el-Cundî

Günümüzde Türkiye'nin Doğu bölgelerinde eğitim faaliyetlerini sürdüren medreselerde ise yukarıda adı geçen eserlerden şunlar okutulmaktadır:⁴⁶²

⁴⁶¹ Özyılmaz, a.g.e., s. 37-38; Betül Can, "Tanzimat Öncesi Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretim Yöntemleri", *Ekev Akademi Dergisi*, S. 44, Yıl. 14, byy 2010, s. 308; Işıkdoğan, "a.g.m.", s. 43-83; Hızlı, "a.g.m.", s. 29.

⁴⁶² Pilatin, a.g.e., s. 40; Işıkdoğan, "a.g.m.", s. 61.

1. *Emsile:*
2. *Binâ:*
5. *et-Tasrîfu'l-'izzî:*
6. *Merâhu'l-ervâh:*
7. *Sa'dînî*

12.2. Sa'dînî Adlı Şerhin Önemi

Teftâzânî'ni *Sa'dînî* adlı şerhi, daha önce de vurgulandığı gibi sarf ilminin derinliklerini felsefi bir yaklaşımla ele almış, ihtilafli konuları ilmi bir metotla sunarak doyurucu yorumlarla çözüme kavuşturmuş ve sarf kurallarını diyalektik bir metotla gerekçelendirmiştir. Ayrıca *et-Tasrîf'u-l-'İzzî*'nin ifadelerine gelebilecek itirazları "münâzara yöntemini" ustaca kullanarak bertaraf etmesi şerhin dikkat çekici bir başka özelliğidir. Bununla birlikte *et-Tasrîf'u-l-'İzzî*'nin metninde yer alan kâideleri ve anlamı kapalı kelimeleri herhangi bir mecâza gitmeden öz biçimde izah etmesi de şerhe akıcı ve anlaşılır bir uslûp kazandırmıştır.

Sa'dînî, sahip olduğu tüm bu özellikleri sayesinde ilim çevrelerinde hak ettiği ilgiyi görmüş ve asırlarca okutula gelmiştir. Gerek Selçuklular gerekse Osmanlılar döneminde medrese eğitim müfredatında yer alan *et-Tasrîfu'l-'izzî* ile birlikte bir şerh olarak okutulan *Sa'dînî*, önemini hiç yitirmeden günümüze kadar gelebilmiştir.⁴⁶³

⁴⁶³ Muhammed Sadık Hamidi, "Doğu ve Güney Doğu Medreseleri'nin Mahiyeti ve Ders Müfredatı'nın Islah Önerisi" **Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler** (313-38), I, 320; Kayhan Bayram, **Klasik Medreselerin Kurumsal Yapısı: Tillo Medresesi Örneği** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2014) s. 132; Pilatin, **a.g.e.**, s. 33; Işıkdoğan, "a.g.m.", s. 61.

SONUÇ

Teftâzânî, VIII/XIV. yy. Horasân'da ilim ehli bir ailede dünyaya gelmiş ve çok küçük yaşta ilim tahsiline başlamıştır. Kısa sürede ilim tahsilini ikmal eden Teftâzânî çok genç yaşta ilmî eserler vermiş ve ilim çevrelerinde haklı bir şöhrete sahip olmuştur. Nitekim o, daha önce belirtildiği gibi, *Sa'dînî (Şerhu Tasrîfi'l-İzzî)* adlı şerhini henüz on altı yaşındayken telif etmiştir.

Başta kelâm, mantık ve belâgat olmak üzere çok sayıda ilim alanında birçok eser veren Teftâzânî, İslam ilim tarihinde kendisinden sonraki dönemleri etkileyen ender âlimlerden biridir.

Sa'dînî adlı şerhi, Zencânî'nin telif ettiği ve bir metin kitabı olan *et-Tasrîfu'l-İzzî*'nin şerhidir. Sarf ilmine dair muhtasar bir kitap olan *et-Tasrîfu'l-İzzî*'nin üzerine onlarca şerh, hâşiye ve ta'likât yazılmışsa da onlardan hiçbirisi Teftâzânî'nin bu şerhi kadar şöhret bulamamıştır.

Teftâzânî *Sa'dînî* adlı şerhini, *et-Tasrîfu'l-İzzî*'nin metni ile birleştirerek yazmıştır. Son derece ilmî bir uslûp kullanarak konuyu izah eden Teftâzânî, metin içinde yer alan kapalı kelimeleri açıklamış, girift konuları diyalektik çözümler yaparak ele almıştır. Metnin ibaresine gelebilecek muhtemel eleştirileri mümkün mertebe takdir ve tevil yoluna giderek bertaraf etmiştir. Ancak kendisi yanlış, eksik veya yetersiz gördüğü yerleri hiç çekinmeden eleştirmiştir. Konuyu izah etmek veya bir sarf kuralına delil getirmek için şiiri, Kur'ân âyetlerini ve az da olsa hadis metinlerini kaynak olarak göstermiştir. İhtilafli konuları ele alırken öncelikle konuyla

ilgili farklı görüşleri delilleri ile birlikte sunmuş, daha sonra bu görüşler arasında çoğu zaman tercihte bulunmuş bazen de kendine özgü bir görüş ortaya koymuştur.

et-Tasrîfu'l-İzzî ile birlikte asırlar boyu okutulan *Sa'dînî* adlı şerh, günümüzde Türkiye'nin Doğu medreselerinde hâla okutulmaktadır.

Günümüzde modern eğitim kurumlarının her türlü teknik imkânlarına rağmen genelde din eğitimi, özelde klasik Arapça hususunda yetersiz kaldığı insaf ehli her kimsenin kabul edeceği bir gerçektir. Bu nedenle medrese usulü eğitimin önemi yeniden gündeme gelmiş; modernle klasiğin nasıl buluşturulacağı konusu ilim çevrelerinde tartışılmaya başlanmış durumdadır.

Teknik ve metodolojik açıdan çağdaş eğitimin getirmiş olduğu yenilikleri görmezden gelerek sadece klasik yöntemlerle yetinmek ne kadar yanlış bir tutumsa klasik eğitimin önemini inkâr etmek de o derece yanlış olduğu kanatindeyiz. Nitekim İslam literatürünü oluşturan eserlerin neredeyse tamamı, tarih boyunca "klasik" diye bilinen metotla telif edilmiştir. Bu nedenle söz konusu eserlere "klasik eserler" denilmiştir. Dolayısıyla bu metot öğrenilmeden klasik ile modern arasında bir köprünün kurulması pek mümkün görünmemektedir.

Klasik yöntemle yazılan *Sa'dînî* adlı şerhin incelenip tanıtımının yapılması, klasik dönemde önemli bir yer kaplayan "şerh" niteliğindeki eserlerin, konuları nasıl ele alıp irdelediklerini, problemleri hangi metotlarla çözüme kavuşturdularını görmek açısından önemli bir katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Bu çalışmanın, *Sa'dînî* adlı şerhin Arap dili öğretimindeki değerini ortaya koymasına ve ilim kültür mirasımızın tanıtımında katkıda bulunmasına vesile olması temennimizdir.

KAYNAKÇA

- AHMED EL-İSKENDERÎ, eş-Şeyh Mustâfâ ‘Annânî, **el-Vesît fi'l-edebi'l-‘arabî ve târihih**, Mısır 1916.
- AKA, İsmail, "Timurlular", **DİA**, XLI, Ankara 2012.
- AKSAN, Doğan, **Her Yönüyle Dil**, byy Ankara 2000.
- ALİ EL-CÂRİM, Mustafa Emîn, **el-Belâgatu'l-vâdiha**, Beyrut 2006.
- ARSLAN, Mehmet Nafi, **Abduh er-Râcihî ve et-Tatbîku'n-Nahvî Adlı Eseri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Diyarbakır 2011.
- ATAY, Hüseyin, **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi**, Dergah Yay., İstanbul 1983.
- AYDIN, Feriduddin, **el-Ezmine fi'l-luğati'l-‘arabiyye bi'l-mukârene ma‘a'l-luğati'l-ecnebiyye**, Dâru'l-iber li't-tibâ‘eti ve'n-neşr, İstanbul 1997.
- BAĞDÂDÎ, İsmâil Paşa el-Bağdâdî, **Hediyetu'l-‘ârifîn esmâu'l-muellifîn ve âsâru'l-musannifîn**, Dâru İhyâu'turâsi'l-‘Arabî, Beyrut 1955.
- , **İdâhu'l-meknûn fi'z-zeyli ‘alâ Keşfi'z-zunûn**, Dâru'l-ihyai't-turâsi'l-‘arabî, Beyrut bty.
- BOLELLİ, Nusrettin, "Nahivde Hadisle İstişhâd Meselesi", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 5-6, İstanbul 1993, s. 165-175.
- BOZKURT, Nebi, "Medrese", **DİA**, XXVIII, İstanbul 2003.
- BROCKELMANN, Carl, **Târîhu'l-edebi'l-‘arabî**, Ar. çev. Mahmud Fehmi Hicâzî, el-Hey'etu'l-Mısriyye el-‘âmmeh li'l-Kitâb, byy 1993.
- BUHÂRÎ, **Sahîhu Buhârî**, "Salât", 20, Dâru's-selâm, Riyâd 2000.

- BULUT, Ali, "İbn Madâ'nın Arap Dilindeki Amil Nazariyesine Yönelik Eleştirileri", **Nüşa Dergisi**, S. 23, Yıl: 6, 2006, 61-74.
- CAN, Betül, "Tanzimat Öncesi Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretim Yöntemleri", **Ekev Akademi Dergisi**, S. 44, Yıl: 14, byy 2010, s. 305-320.
- CÂVÎ, Abdülhak b. Abdülhannan, **Hâşiyetu Tedrîci'l-edânî 'alâ şerhi'i-s-Sa'd et-Teftâzânî**, Seydâ Kitabevi, Diyarbakır 2013.
- ÇELEBÎ, Kâtib, **Keşfu'z-zunûn**, Dâru ihyâu't-turâsi'l-'Arabî, Beyrut bty.
- ÇETİN, Osman, "Horasân", **DİA**, XVIII, İstanbul 1998.
- DÂMİN, Hâtem Sâlih, **es-Sarf**, Merkezu Cem'iyeti'l-mâcidi li's-sekâfeti ve't-turâs, Dubai 2001.
- DAYF, Şevkî, **el-Medârisu'n-nahviyye**, Dâru'l-me'arif, Kâhire 1968.
- DEDE CÖNGÎ, Kemâlüddîn İbrahim b. Bahşî b. İbrahim, **Hâşiyetü 'ale Şerhi'l-İzzî fi't-tasrîf li't-Teftâzânî**, el-Matba'atu'l-'Amira, byy 1288.
- DELÂL, Abdullah A'zam, **el-Fikru'n-nahvî fi kitâbi'l-Mutavvel**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mektebetu dirâsâti'l-'ulyâ, er-Riâsetu'l-'amme li'l-benât, Kulliyetu't-terbiyye li'l-benât), Cidde 1418.
- DEMİRAYAK, Kenan, **Abbasî Edebiyatı Tarihi**, Erzurum 1995.
- DEMİRAYAK, Kenan, Selami Bakırcı, **Arap Dili Tarihi**, Erzurum 2001.
- DİNKÖZ, Şemsuddîn Ahmed b. 'Alî, **Şerhu Merâhi'l-ervâh**, Şeriketu mektebet ve matba'at Mustafâ el-Bâbî, byy 1959.
- DURMUŞ, İsmail, "İstişhad", **DİA**, XXIII, İstanbul 2001.
- , "Nahiv" **DİA**, XXXII, 300-306, İstanbul 1985.
- , "Üslûp", **DİA**, XLII, İstanbul 2012.
- EBBÂH, Muhammed Muhtar Veled, **Târihu'n-nahvi'l-'arabî fi'l-maşriki ve'l-magrib**, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 2. bs., Beyrut 2008.
- EBÛ DAVÛD, **Sunenu Ebî Dâvûd**, "Sunen", Dâru'l-kitâbi'l-'arabî, Beyrut bty.
- EBÛ MAĞLÎ, Semîh Ebû Mağlî, **'İlmu's-sarf**, Dâru'l-bidâye, Ammân 2010.
- EBU'L-MEKÂRİM, 'Alî Ebu'l-Mekârim, **Medhal ilâ tarîhi'n-nahvi'l-'arâbî**, byy bty.
- EBU'L-BEKÂ el-Kefevî, **el-Kulliyât**, thk. Muhammed el-Misrî, Adnân Dervîş, Dâru'n-neşr, Muessesetu'r-risâle, Beyrut bty.

- FÂRÂNÎ, Muhammed Yâsîn el-Mekkî, **Bulgatu'l-muštâk fi 'ilmi'l-ištikâk**, nşr. Muhammed Sâlih Mensûr, Dâru Mısır, Kâhire bty.
- FERÂHÎDÎ, Ebû Abdurrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm, **Kitâbu'l-'ayn**, 3. bs., Daru ihyâi't-turâsi'l- 'arabî, Beyrut bty.
- EFGÂNÎ, Saîd, **Fî usûli'n-nahv**, Mudîrîyyetu'l-kutub ve'l-matbû'âtu'l-Câmî'iyyeti, Dımaşk 1994.
- , **Min târîhi'n-nahv**, Dâru'l-fikr, byy bty.
- ERDOĞAN, Mustafa, "Edebiyatımızda Şerh Geleneğine Genel Bir Bakış", **Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 1, Manisa 1997, s. 286-293.
- ERGİN, Mehmet Cevat, **el-'Ukberî ve el-Lubâb fi 'ileli'l-binâ'i ve'l-i'râb'ı**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Ünüva Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya 2002.
- , "Arap Dilinde Nahiv İletleri Üzerine" **Marife Dergisi**, S. 1, Bahar, Konya 2009, s. 159-184.
- GANNÂM, Mümin b. Sabrî, **Menhecû'l-Kûfîyyîn fi's-sarf**, Mektebetu'r-Ruşd, (Yayınlanmış Doktora Tezi, Câmî'atu Ümmi'l-Kurâ, Kulliyetu'l-lugati'l-'arabiyye), Riyâd 2005.
- GOLDZİHER, Ignaz, **Klasik Arap Literatürü**, çev. Azmi Yüksel-Rahmi Er, İmaj Yay., Ankara 1993.
- GUNEYMAN, Hassan b. Abdillâh, **el-Vâdîh fi'İlmi's-sarf**, byy bty.
- GÜMÜŞ, Sadreddîn, "Cürcânî, Seyyid Şerîf", **DİA**, VIII, İstanbul 1993.
- HABANNEKE, Abdurrahmân Hasan Habanneke, **Davâbitu'l-ma'rife**, Dâru'l-kalem, 11. bs., Dımaşk 2011.
- HADÎSÎ, el-Hadice, **Mevkifu'n-Nuhât bi'l-ihticâci bi'l-hadîs**, Dâru'r-Raşîd, Bağdat 1981.
- HAMİDÎ, Muhammed Sadık, "Doğu ve Güney Doğu Medreseleri'nin Mahiyeti ve Ders Müfredatı'nın Islah Önerisi" **Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler**, M.Ş.Ü. Yay., Muş Aparslan Üniversitesi, Muş 2013.
- HAMLÂVÎ, Ahmed b. Muhammed el-Hamlâvî, **Şeze'l-'arf fi fe'nni's-sarf**, Daru'l-Keyân, Riyâd bty.
- HÂNSÂRÎ, Muhammed Bâkır b. Zeynilâbidîn b. Ca'fer el-Müsevî, **Ravdât-ul-cennât fi ahvâli'l-'ulemâi ve's-sâdât**, thk. Esedullah İsmâiliyyân, Mektebetu İsmâiliyyân, Tahran 1392.

- HASAN CEBEL, Muhammed, **el-İhticâc bi's-şî'r fî'l-luga**, Dâru'l-fikri'l-'arabî, Kâhire bty.
- HÂZİMÎ, Ahmed b. Ömer b. Musâ'id, **Fethu Rabbi'l-beriyeye fî şerhi nazmi'l-Âcurrûmiyye**, Mektebetu'l-Esedî, Mekke 2010.
- HEYSEMÎ, Ebu'l-Hasan 'Alî b. Ebî Bekr, **Mevâridü'z-zem'ân ilâ zevâidi İbn Hibbân**, Dâru's-sekâfeti'l-'arabiyye, Dımaşk 1990-1992.
- HIZLI, Mefail, "Osmanlı Medreselerinde okutulan Dersler ve Eserler", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 1, Ankara 2008, s. 25-40.
- HİNDÂVÎ, Hasan Hindâvî, **Menâhîcu's-sarfiyyîn ve mezâhibuhum fî'l-karneyni's-sâlisi ve'râbi'i mine'l-hicre**, Dâru'l-kalem, Dımaşk 1989.
- HULVÂNÎ, Muhammed Hayr el-, **el-Mufasssal fî târîhi'n-nahvi'l-'arabî**, Beyrut 1399/1979.
- HUSEYN, 'Abdullah 'Alî, **et-Teftâzânî ve mevkifuhu mine'l-ilâhiyât**, (Yayınlanmış Doktora Tezi, Câmî'âtu Ummi'l-Kurâ, Külliyyetu'd-da'vâ), Mekke 1995.
- İŞIKDOĞAN, Davut, "Güneydoğuda Medreselerin Eğitim-Öğretim Faaliyetleri: Mardin Örneği" **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 53: 2, Ankara 2012, s. 43-83.
- İBN 'ASÂKİR, Ebu'l-Kâsim Alî b. Hasan, **Târihu Dımaşk**, thk. Amr b. Garâme, Dâru'l-fikr, Beyrut 1995.
- İBN CİNNÎ, Ebu'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî, **el-Munsif**, thk. İbrâhîm Mustafâ, Abdullah Emîn, Dâru ihyâi't-turâsi'l-kadîm, byy 1954.
- , **el-Hasâis**, thk. Alî Neccâr, Daru'l-kutubi'l-Mısriyye, nşr. el-Heyetu'l-Mısriyyetu'l-'âmm, 4. bs. Kâhire 2006.
- İBN'UL-ENBÂRÎ, Ebu'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed b. Ebi Saîd el-Enbârî, **el-İnsâf fî Mesâili'l-hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn en-Nahviyyîn**, Matba'atus-Sa'âde, 4. bs., byy 1961.
- , **Nuzhetu'l-elibbâ fi tabakâti'l-udebâ**, nşr., İbrahim es-Samerrâî, Ürdün 1985.
- İBN HACER, Ebu'l-Fazl Şihâbuddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-'Askalânî, **ed-Duraru'l-kâmine**, thk. Fritz Krenkow, Dâru ihyâi't-turâsi'l-'arabî, Beyrut bty.
- , **İnbâu'l-ğumr bi enbâi'l-'umr fî't-tarih**, thk. Muhammed Abdulhamîn Hân, Dâru'l-kutubil'ilmîyye, Beyrut 1986.

- İBN'UL-HÂCİB, Ebû Amr Cemâluddîn Osmân b. Ömer b. Ebû Bekr b. Yûnus, **eş-Şâfiyye fî ilmit'tasrîf**, thk. Hasan Ahmed Osman, el-Mektebetu'l-Mekkîyye, Mekke 1995.
- İBN HALDÛN, **Mukaddime**, thk. Abdullâh Muhammed Dervîş, Dâru'l-Belhî, Dımaşk 2004.
- İBN HİBBÂN, "Et'ime", **Sahîhu İbn Hibbân**, Muessesetu'r-risâle, Beyrut 2. bs. 1993.
- İBN HİŞÂM, Cemâluddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf b. Hişâm el-Ensârî, **Mugni'l-lebîb**, thk. Mubârek el-Mâzin, Muhammed 'Alî Hamdullah, Dâru'l-fikr, Beyrut 1985.
- İBNU'L-İMÂD, el-İmâm Şihâbuddîn Ebu'l-Felâh Abdulhayy b. Ahmed, el-'Akkaî el-Hanbelî, thk. Abdulkadir Arnavût, Mahmûd Arnavût, **Şezerâtu'z-zeheb fî ehbâri men zeheb**, I. bs, Dâru İbn Kesîr, Dımaşk 1986.
- İBN MADÂ, Ebu'l-'Abbas Ahmed b. Abdurrahman b. Muhammed b. Madâ el-Kurtubî, **er-Redd 'alâ'n-nuhât**, thk. Muhammed İbrahim el-Bennâ, Dâru'l-i'tisâm., Kahire 1979.
- İBN MANZÛR, Muhammed İbn Mukrim İbn Manzûr el-İfrîkî, **Lisânu'l-'arab**, 3. bs, Daru İhyâi Turâsi'l-'arabî, Beyrut bty.
- İBN MENDE, İbn Mende el-İsfehânî, Ebû Abdullah Muahmmmed b. İshâk b. İbn Mende el-İsfehânî, **Fethu'l-bâb fî'l-kunâ ve'l-elkâb**, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fârâbî, Mektebetu'l-Kevser, Riyad 1416.
- İBN MES'ÛD, Ahmed b. 'Alî b. Mes'ûd, **el-Merâh**, (Mecmû'atu's-sarf me'a's-şurûh ve'l-hevâşî), Eser Neşriyet, İstanbul bty.
- İBNU'N-NEDÎM, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, thk. İbrâhîm Ramadân, **el-Fihrist**, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1997.
- İBN TAĞRİBERDÎ, Cemâluddîn Ebu'l-Hasen Yûsuf b. İbn Tağrîberdî, **ed-Delîlu's-şâfi**, thk. Fehîm Muhammed Şeltût, Mektebetu'l-Hâncî, Câmi'atu Ummi'l-Kura, Merkezu'l-bahsi'l-'ilmî, Riyâd 1375.
- İBN 'USFÛR, Alî b. Mu'min b. Muhammed el-İşbîlî, **el-Mumti'u'l-kebîr fî't-tasrîf**, Mektebetu Lübnân, Beyrut 1996.
- İNCE, Nihal, **Hicri İlk Dört Asırda Arap Dili Sesbilim Çalışmaları**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya 2005.
- İŞBİRLİ, Mehmet, "Medrese", **DİA**, XXVIII, İstanbul 2003.
- İŞLER, Emrullah, Musa Yıldız, **Arapça Çeviri Klavuzu**, Elif Yay., İstanbul 2011.

- KAHHÂLE, Ömer Rıza Kakhhâle, **Mu‘cemu’l-muellifîn terâcimu musannifi’l-kutubi’l-‘arabiyye**, Muessesetu’Risâle, Dımaşk 1957.
- KÂLİŞ, Ziyauddîn el-Kâliş, **et-Teftâzânî ve ârâuhu’l-belâgiyye**, Dâru’n-nevâdir, Dımaşk 2010.
- KARA, İsmail, **İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz (Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not)**, Dergah Yay., İstanbul 2011.
- KÂRÎ, ‘Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî, **Esmaru’l-ceniyye fî esmâi’l-haneffiyye**, thk. Abdulmuhsin ‘Abdullah Ahmed, Merkezu’l-buhûs ve’d-dirâsâti’l-‘İlmiyye, Irak 2009.
- KAYA, Mahmut "Beytulhikme", **DİA**, VI, Ankara 1992.
- KAYHAN, Bayram, **Klasik Medreselerin Kurumsal Yapısı: Tillo Medresesi Örneği** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Isparta 2014.
- KAYSICI, Cafer, "Sa‘düddîn Teftâzânî Ve İnsan Anlayışı", **SÜ Sosyal Bilimler Entitüsü Dergisi**, S. 6, 2000, s. 259-276.
- KEMÂLPASAĞÂDE, Şemsüddîn Ahmed, **el-Felâh Şerhu Merâhi’l-ervâh**, Şeriketu mektebet ve matba‘at Mustafâ el-Bâbî, byy 1959.
- KILIÇ, Hulusi, "Sarf", **DİA**, XXXVI, Ankara 1988.
- , "İştikak", **DİA**, XXIII, İstanbul 1993.
- KOMİSYON, **Kur’an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Ankara 2003.
- KUMBASAR, Murat, "Teftâzânî’nin Eserleri", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 25, Erzurum 2006, s. 145-160.
- KURTULUŞ, Rıza, "Muzafferîler", **DİA**, XXXI, İstanbul 2006.
- KURTÛBÎ, Muhammed b. Ahmed, **el-Câmi‘ li ahkâmi’l-Kur’ân**, Kahire, 1967.
- LEKNEVÎ, Ebu’l-Hesenât Muhammed b. Abdulhay b. Muhammed Abdulhalim b. Muhammed Emînillah, es-Sihâlevî el-Leknevî, **et-Ta‘lîkâtu’s-seniyye ale’l-Fevâ’idi’l-behiyye fî terâcimi’l-Haneffiyye**, Matbaati’s-Saâde, Mısır 1324.
- MALH, Hasan Hamîs, **Nazariyetu’t-ta‘lîl fî’n-nahvi’l-‘arabî beyne’l-kudemâi ve’l-muhdesîn**, Dâru’ş-şurûk, Ammân 2000.
- MEB (Milli Eğitim Bakanlığı), **Örnekleriyle Türkçe Sözlük**, Ankara 1995.

- MECME‘U‘L-LUGATİ‘L-‘ARABİYYE, **el-Mu‘cemu‘l-vesît**, Dâru‘d-da‘ve, Kahire, bty.
- MENÂHİC CÂMİ‘ETU‘L-MEDÎNETİ‘L-‘ÂLEMİYYE (Heyet), **Usûlu‘n-nahy**, Câmi‘etu‘l-Medîneti‘l-‘âlemiyye, Medine, bty.
- MERÂĞÎ, Ahmed Mustafâ, **Târîhu ‘ulûmi‘l-belâga ve‘t-te‘arruf bi ricâlihâ**, Mektebetu Mustafâ el-Bâbî, Mısır 1950.
- MUHYİDDÎN Abdulhamîd, Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, **Durûsu‘t-tasrîf**, byy bty.
- ÖĞMÜŞ, Harun, "Nahvin Kur‘an‘ın Anlaşılmasına Etkisi Bağlamında İbn Madâ el-Kurtubî‘nin Kitâbü‘r-Red ‘ale‘n-nuhât Adlı Eserinin Değerlendirilmesi", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, İstanbul 2008, s. 5-24.
- ÖNCÜ, Mustafa, **Molla Halil es-Siirdî‘nin Basiretu‘l-kulûb fî kelâmi ‘Allami‘l-Ğuyûb Adlı Eserinin Arap Dili Açısından İncelenmesi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Diyarbakır 2013.
- ÖZBALIKÇI, M. Reşit, **Kur‘ân ve Hadisle İştishâd**, İzmir, 2001.
- ÖZCAN, Halîl, "Sa‘dedîn Tefâtânî ve İrşâdu‘l-hâdî Adlı Eseri", **Harran Üniversitesi İlahiyat Faültesi Dergisi**, S. 20, Yıl: 13, Temmuz-Aralık, Şanlıurfa, 2000, s. 211-226.
- ÖZDEM, Ragıp, **Dil Türeyiş Teorisine Toplu Bir Bakış**, Ankara 1944.
- ÖZEL, Ahmet, "Zencânî" **DİA**, XLIV, İstanbul 2013,
- ÖZEN, Şükrü, "Tefâtânî", **DİA**, XL, İstanbul, 2011.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Moğollar", **DİA**, XXX, İstanbul 2005.
- ÖZKAN, Ömer, "Hermeneutik ve Klasik Metin Şerhi", **International Journal of Social Science (IJSS)** Volume 4 Issue 1, Summer, 2012, s. 65-73.
- ÖZYILMAZ, Ömer, **Osmanlı Medreselerinde Eğitim Programları**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.
- PİLATİN, Übeydullah, **Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Faaliyet Gösteren Geleneksel Eğitim Kurumları (Medreseler) Üzerine Bir Araştırma (Batman, Diyarbakır ve Siirt Örneği)** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Elazığ 2011.
- RÂCİHÎ, Abduh er-Râcihî, **et-Tatbîku‘s-sarfi**, Dâru‘n-nehdatu‘l-‘ilmiyye, Beyrut 1973.

- SEHÂVÎ, Şemsuddîn Muhammed b. Abdurrahman, es-Sehâvî, **ed-Dav'u'l-lâmi'**, Dâru'l-cîl, Beyrut bty.
- SERKÎS, Yûsuf el-Yân, **Mu'cemu'l-metbû'âtî'l-'arabiyye ve'l-mu'arrabe**, Mektebetu'-s-Sakâfeti'd-Dîniyye, Kâhire bty.
- SIRIM, Veli, **Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler (557-572)**, M.Ş.Ü. Yay., Muş Aparslan Üniversitesi, Muş 2013.
- SÎBEVEYHÎ, Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber, **el-Kitâb**, 3.bs, thk. Abdusselam Muhammed Hârûn, Mektebetu'l-hancî, Kahire 1982.
- SİYÂLKÛTÎ, Abdulhakim b. Şemsüddîn Muhammed, **Hâşiye 'alâ Hâşiyeti Abdilgafûr 'alâ'l-Fevâidi'd-diyâiyye**, nşr. Mehmet Nuri Nas, İslamî Kitaplar Naşiri, Mardîn 2002.
- SÎRÂFÎ, Hasan b. Abdullah b. Mirzabân, **Şerhu kitâbi Sîbeveyhi**, thk. Ahmet Hasan Mehrûlî ve Ali Seyyid Ali, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 2008, V, 134-135.
- SUYÛTÎ, Ebu'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, **Bugyetu'l-vu'ât fî Tabakâti'l-luğâviyyîn ve'n-nuhât**, Dâru'l-fikr, 2. bsk, byy 1979.
- , **el-İktirâh fî 'ilmi usûlin-nahv**, nşr. Ahmet Subhi Furât, İstanbul 1975-1978.
- , **el-Muzhir fî 'ulûm,'l-lugati ve envâ'ihâ**, thk. Fuâd Alî Mensûr, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1998.
- ŞENSOY, Sedat, "Şerh", **DİA**, XXXVIII, İstanbul 2010.
- ŞEVKANÎ, Muhammed b. 'Alî, el-Bedru't-tâli', Dâru'l-kitâbi'l-islâmî, Kâhire bty.
- TAŞKÖPRÛZÂDE, İsmâduddîn Ahmed b. Muslihuddîn, **Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fî mevzu'âtî'l-'ulûm**, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1985.
- , **eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî 'ulemâi'd-Devleti'l-'Osmâniyye**, Dâru'l-kutubi'l-'arabiyye, Beyrut 1975.
- TANTÂVÎ, Muhammed, **Neş'etu'n-nahv ve târihu eşheri'n-nuhât**, 2.bs, Dâru'l-me'ârif, Kahire., bty.
- TAYYÂN, Muhammed Hassân et-Tayyân, "Araplarda Sesbilim (Fonetik)", çev. Ahmet Yüksel, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Samsun, 2004, 301-319.

TEFTÂZÂNÎ, Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, **Îrşâdu'l-Hâdî**, Dâru'l-beyânî'l-'arabî, Cidde 1985.

-----, **Şerhu's-Sa'd et-Teftâzânî 'elâ Tasrîfi'z-Zencânî**, Mektebetu Seyda Kitabevi, Diyarbakır 2013.

-----, **el-Mutavvel 'ale't-Telhîs**, Nşr, Muharrem Efendi, Dersaadet, 1308.

-----, **Şerhu'l-Mekâsîd**, thk. Abdurrahman 'Umeyra, Alemu'l-kutub, Beyrut 2. bsk, 1998.

TEHÂNEVÎ, Muhammed 'Alî, **Keşşâfu ıstılahat'i-funûn ve'l-'ulûm**, Arapça'ya çev. Dr. Abdullah el-Hâlidî, Mektebetu Lübnan Naşirûn, Lübnan, 1996.

TİRMİZÎ, **Sunenu't-Tirmizî**, Dâru İhyâi't-turâsî'l-'arabî, Beyrut bty.

TURAL, Hüseyin, "Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstışhad Meselesi", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Ankara 1990, s. 67-79.

'UKBERÎ, Ebu'l-Bekâ Abdullah b. Huseyn el-Bağdâdî, **Mesâilu hılâfiyye fi'n-nahv**, thk. Muhammed Hayr el-Haleynî, Dâru's-şarki'l-'arabî, Beyrut 1412/1992.

-----, **el-Lubâb fi 'ileli'l-binâi ve'l-i'râb**, thk. Abdulilâh en-Nebhân, Dâru'l-fıkr, Dimaşk 1416/1995.

YAKIŞIK, Nizamettin, "İlim ve İrfan Aşiyanı Medreseler", **Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler (501-521)**, M.Ş.Ü. Yay., Muş Aparslan Üniversitesi, Muş 2013.

YUVALI, Abdülkadir, "İlhanlılar" **DİA**, XXII, Ankara 2000.

ZEKÎ, Muhammed Selâh, Abdulemîr Asâm, Muhammed Muyesser, "Teftâzânî", **Mevsû'a 'a'lâmi'l-'ulemâ' ve'l-udebâ'i'l-'arab ve'l-Müslimîn**, Dâru'l-cıl, bty.

ZEMAŞERÎ, Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer, **el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmidî't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vucûhi't-te'vîl**, Dâru İhyâi't-turâsî'l-'arabî, Beyrut 1407.

ZENCÂNÎ, İzzuddîn, **et-Tasrîfu'l-'İzzî**, thk. Enver ed-Dâğistânî, Dâru'l-minhâc, Cidde 2007.

ZEYLA'Î, Ebû Muhammed Cemaleddîn Abdullah b. Yusuf b. Muhammed ez-Zeyla'î, **Tahrîcu'l-ehâdîsi ve'l-âsâr el-vâki'ati fi tefsîri'l-Keşşâf**, Dâru İbn Huzeyme, bty.